

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Historické vědy – etnologie

Sandra K r e i s s l o v á

**Konstrukce kolektivní identity a kolektivní
paměti v biografických vyprávěních českých
Němců**

**The construction of collective identity and
collective memory in biographical narratives of
Czech Germans**

Disertační práce

vedoucí práce – PhDr. Jan Pargač, CSc.

2011

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 4. 2011

.....

Poděkování

Ráda bych tímto poděkovala svému školiteli panu PhDr. Janu Pargačovi, CSc. za cenné rady a připomínky. Dále mé velké díky patří především narátorům, kteří byli ochotni mi sdělit svůj životní příběh a bez jejichž pomoci by tato práce nemohla vzniknout. V neposlední řadě děkuji všem kolegům historikům, etnologům a sociologům za spolupráci, cenné rady a inspirující diskuze.

Abstrakt

Cílem disertační práce je najít odpověď na otázky, které se pojí s problematikou konstrukce etnické/národní identity a s ní spojených identifikačních znaků. Toto diskurzivní vytváření kolektivní identity je analyzováno na základě biografických textů občanů České republiky, kteří se identifikují jako Němci a po nuceném vysídlení německy hovořícího obyvatelstva zůstali z různých důvodů v zemi svého původu. Badatelský projekt je z hlediska teritoriálního vymezení situován do pohraničního okresu Chomutov, který byl po staletí formován především německým obyvatelstvem. Za využití biografické metody bylo během vlastního terénního výzkumu zaznamenáno celkem 50 biografických vyprávění představitelů tří po sobě následujících generací tohoto společenství.

Prostřednictvím analýzy a interpretace obsahu tohoto biografického materiálu jsou primárně postihnuty kolektivně sdílené obrazy minulosti a významné identifikační atributy, jimiž aktéři nejstarší generace této komunity formují svou etnickou/národní identitu. Je tak objasněno, jak sami narátoři re-konstruují a re-interpretují své subjektivně zakoušené „my“, a současně se vymezují vůči ne-členům této kolektivity. Dále je diskutována mezigenerační transmise etnického vědomí nejstarší generace českých Němců na jejich potomky. Za tímto účelem se staly předmětem analýzy a interpretace biografie aktérů dalších dvou generačních skupin. Zkoumání mezigeneračních vztahů ukazuje, jakým způsobem a prostřednictvím čeho narátoři diskurzivně vytvářejí vlastní etnickou identitu a jakého významu při tomto procesu nabývá etnické a jazykové vědomí jejich předků.

Abstract

The aim of the dissertation is to find answers to questions that are connected to the problems of the construction of ethnic/national identity and related identification signs. This discourse creation of collective identity is analyzed on the basis of biographic texts of the citizens of the Czech Republic who identify with Germans, and remained, after the forced extradition of the German-speaking population, for various reasons in the country of their origin. The research project is, from the territorial point of view, situated in the border region of Chomutov which has been for centuries formed mainly by the German population. Using the biographic method there has been recorded, in the course of the terrain investigation itself, a total of 50 biographic narratives of the representatives of three successive generations of this community.

By means of analysis and interpretation of the content of these biographic materials there are primarily captured the collectively shared pictures of the past and important identification attributes by which protagonists of the oldest generation of this community form their ethnic/national identity. In this way it is clarified how the narrators themselves re-construct and re-interpret their subjectively experienced “we”, at the same time defining themselves against the non-members of this collectivity. Also the relations between generations and the transmission of ethnic consciousness of the oldest generation of the Czech Germans to their descendants is discussed. To meet this aim also the biographies of the protagonists of two other generation groups became the subject of analysis and interpretation. Investigating these relations between generations shows how and using which means the narrators create by discourse their own ethnic identity, and what importance is assigned in this process to the ethnic and language consciousness of their predecessors.

Obsah

1. ÚVOD	8
1.1 Dosavadní stav studia a badatelský záměr	8
1.2 Struktura práce	16
2. TEORETICKO-METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA	20
2.1 Kolektivní identita	20
2.1.1 Pojem identity ve společenskovědním diskurzu	20
2.1.2 Konstruktivistické pojetí kolektivní identity	31
2.1.3 Etnicita jako specifická forma kolektivní identity	35
2.1.4 Etnická stereotypizace	45
2.2 Kolektivní paměť	51
2.2.1 Kolektivní paměť jako sociální konstrukt	51
2.2.2 Kolektivní paměť versus historie	58
2.2.3 Kulturní a komunikativní paměť	60
2.2.4 Kolektivní paměť a kolektivní trauma	64
2.3 Problematika identity a paměti ve světle biografického bádání	67
2.3.1 Konstrukce identity a minulosti v biografickém vyprávění	67
2.3.2 Biografický výzkum	69
3. TERÉNNÍ VÝZKUM	76
3.1 Skupina narátorů	80
3.2 Zkoumaná skupina v kontextu historického vývoje	81
3.2.1 Němci na Chomutovsku od kolonizace území do jejich nuceného vysídlení po druhé světové válce	81
3.2.2 Němci na Chomutovsku v období od skončení nuceného vysídlení až po současnost	86
4. ANALÝZA A INTERPRETACE BIOGRAFICKÝCH VYPRÁVĚNÍ ČESKÝCH NĚMCŮ	98
4.1 Kolektivní vzpomínání a kolektivní identifikace českých Němců	98
4.1.1 Etnicita jako otevřená kategorie	101
4.1.2 Etnicita jako nepropustná kategorie	106
4.1.3 Etnicita jako stigmatizovaná kategorie	124
4.1.4 Etnicita jako zamlčovaná kategorie	141

4.1.5	<i>Etnicita jako znovu oživená kategorie?</i>	149
4.1.6	<i>Shrnutí</i>	155
4.2	K etnickému a jazykovému vědomí českých Němců ve světle mezigeneračního srovnání	157
4.2.1	<i>Etnické a jazykové vědomí střední generace</i>	166
4.2.2	<i>Na pomezí dvou identit – příklady etnického a jazykového vědomí generace nejmladší</i>	170
4.2.3	<i>Shrnutí</i>	181
5.	ZÁVĚR	183
6.	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	187
7.	SEZNAM PŘÍLOH	205

1. ÚVOD

1.1 Dosavadní stav studia a badatelský záměr

V popředí zájmu předkládané badatelské práce stojí problematika procesu re-konstrukce a re-interpretace kolektivní identity a kolektivní paměti v biografických vyprávěních občanů České republiky, kteří se identifikují jako Němci a kterým se z různých důvodů vyhnulo poválečné nucené vysídlení. Výzkumný projekt je zpracováván jako etnologická reflexe a vedle výše uvedeného záměru se dále orientuje na otázku předávání etnického a jazykového vědomí na příslušníky dvou následujících generací těchto obyvatel, žijících především na území českého pohraničí.

Oproti vnitrozemí je možné na pohraničí nahlížet jako na prostor intenzivního a relativně stabilního kontaktu příslušníků různých etnických, respektive národních pospolitostí. V tomto smyslu lze vyslovit tezi, že se jedná o specifický sociální prostor, v němž se vytvořily podmínky pro etablování zvláštních pravidel v chování a jednání zainteresovaných jedinců. Z tohoto důvodu je možné očekávat, že lokalizace výzkumu intersubjektivní stránky identitárních konstrukcí a sdílených rámců vzpomínání, o kterou v předkládaném projektu primárně jde, do podmínek pohraničních oblastí slibuje získání zvláště relevantních informací. Z hlediska teritoriálního vymezení je projekt situován do pohraničního okresu Chomutov, tedy do regionu, který byl po staletí formován téměř výhradně německy hovořícím obyvatelstvem.

Právě poválečné nucené vysídlení německého obyvatelstva se stalo dramatickým zlomem ve vývoji sledovaného území. Negativní následky tohoto aktu jsou stále zřejmé, zejména ve sféře sociální, hospodářské, demografické, environmentální a občansko-společenské. V souvislosti s novoosídleným pohraničím se hovoří o socio-kulturní diskontinuitě. Noví osídlenci, přicházející z různých socio-kulturních prostředí, nedokázali navázat na dědictví, které zde bylo zanecháno německým obyvatelstvem, a jen pomalu začali vytvářet vlastní místní společenství a identitu. Následná desetiletí byl chomutovský příhraniční okres znám především jako oblast těžkého průmyslu, energetiky, hutnictví a těžby hnědého uhlí. Americký historik Eagle Glassheim [2005: 432 – 464] o severočeském pohraničí hovoří jako o „*laboratoři socialismu*“, kde došlo

ke vzniku nové, materialisticky orientované regionální identity, jejímž hlavním atributem byla práce, produktivita a modernost.

O problematice česko-německých vztahů, jakož i o poválečném nuceném vysídlení Němců z Československa¹ existuje bohatý výzkumný materiál a také publikovaná literatura zaměřující se na toto téma je velmi rozsáhlá.² Významná je především badatelská činnost historika Tomáše Staňka, jenž se od 80. let systematicky věnuje postavení německého obyvatelstva v českých zemích po roce 1945.³ V roce 1991 publikovaná monografie *Odsun Němců z Československa 1945 – 1947* patří mezi základní a stěžejní literaturu k této problematice. Novější prací je společná třídílná studie Tomáše Staňka a švýcarského historika Adriana von Arburga [2005a: 465 – 533; 2006a: 13 – 49; 2006b: 321 – 376], řešící úlohu ústředních státních orgánů při tzv. „divokém odsunu“. Různé projevy perzekuce související s tímto procesem jsou tématem dalších Staňkových publikací [např. 2005b, 1996a, 1996b]. Z dalších českých autorů, jejichž práce byly publikovány v 90. letech, je možné připomenout Jaroslava Kučeru [1992] nebo Františka Hanzlíka [1995]. Od začátku nového století se ve výzkumu této látky začala uplatňovat nová generace českých historiků jako např. Tomáš Dvořák [2005a]. K nejnovějším příspěvkům k tématu patří kolektivní monografie *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* [Arburg von, Dvořák, Kovařík 2010].

Vedle českých historiků se tématu česko-německých vztahů věnují také někteří zahraniční badatelé. Vedle již zmíněného von Arburga se tématem zabývají například německý historik Detlef Brandes [2002], v Rakousku působící slovenská badatelka Emilie Hrabovec [1995] nebo polský historik Piotr Majewski [2001]. Zaznamenáníhodným dílem je druhá část knihy Johanna Wolfganga Brügela [2008], která rovněž zachycuje genezi myšlenky a mezinárodní souvislosti poválečného nuceného vysídlení. K rozvoji badatelské spolupráce českých a německých vědců

¹ Reflexí česko-německých vztahů v období předcházejícím nucenému vysídlení Němců se zabývají např. Brügel [2006], Křen [1990], Kural [2002; 1994; 1993], Kural a Radvanovský [2002], Seibt [1996], Zimmermann [2001].

² Stavem bádání o problematice Němců z českých zemí, především v kontextu historiografie, se zabývá Staněk [2007: 183 – 202] ve studii *Německé obyvatelstvo v českých zemích po roce 1945*. Nejnovější a aktuálnější přehled pak nabízejí dvě kapitoly v publikaci *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* od Staňka [2010: 15 – 24] a von Arburga [2010: 25 – 53].

³ Historiografie před rokem 1989 se tématem německého obyvatelstva v českých zemích zabývala, nicméně většina těchto materiálů je ovlivněná dobou vzniku a tendenční a zkreslenou interpretací historického vývoje. Lze ovšem vzpomenout knihu Bimana a Cílka [1989] *Poslední mrtví, první živí*, která reflektuje dobu těsně související s koncem války. Přes dobu jejího vzniku zde není zkreslení tak výrazné.

zásadně přispěl vznik Společné československo-německé komise historiků v roce 1990. Rozpad Československa znamenal její rozdělení na část česko-německou a slovensko-německou. Tyto komise „zkoumají a interpretují německo-české a německo-slovenské vztahy od 19. století do současnosti se zvláštním zřetelem k jejich dějinnému zatížení s cílem přispět k porozumění mezi Čechy, Slováky a Němci“ [Bíman 2001: 327]. Z jejich tvorby lze např. zmínit stručný náčrt výkladu česko-německých poměrů od 19. století do roku 1946, publikovaný pod názvem *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění* [Společná německo-česká komise historiků 1996].

Zvláštní kategorií jsou práce věnované různým specifickým aspektům nebo dílčím tématům o problematice německého obyvatelstva v českých zemích po roce 1945 (retribuční vězni, váleční zajatci, antifašisté apod.). V posledních letech bylo k tomuto tématu řešeno několik projektů a grantů. V popředí zájmu se např. objevila problematika německých antifašistů, a to zásluhou vládou podporovaného projektu *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu*. Projekt realizovalo Ministerstvo zahraničních věcí ČR a jeho řešiteli byly Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Národní archiv a Muzeum města Ústí nad Labem. Řešení projektu v letech 2006 – 2008 bylo provázeno řadou aktivit [srov. např. I oni byli proti 2007, Okurka 2008]. V roce 2010 skončil mezinárodní výzkumný projekt skupiny historiků z ČR, Německa a Švýcarska *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945 – 1951*, jehož záměrem je edice dokumentů dotýkajících se organizace, průběhu a důsledků migračních proudů probíhajících od roku 1945 do roku 1951 na území českých zemí, se zvláštním zřetelem na nucené vysídlení a osidlování. Do dnešní doby (leden 2011) již vyšly dva svazky, včetně úvodu k edici, který přináší základní historický přehled o česko-německém soužití v českých zemích do roku 1945, vedle toho obsahuje komplexní a vyčerpávající shrnutí stavu výzkumu a literární produkce k tématu [Arburg von, Staněk 2010a, 2010b].

Tématem, jak bylo v českém a německém prostředí zacházeno se „sudetoněmeckým problémem“ v kontextu česko-německých vztahů nově definovaných po roce 1989 a terminologickou růzností postihující nucenou migraci Němců, se zabývá Staněk [2001: 234 – 239]. V současné době existuje v rámci této problematiky nejednotný slovník, kdy frekventovány jsou zejména dva termíny. Pojem „vyhnání“ či „vyhánění“

(*Vertreibung*) odpovídá subjektivnímu pohledu přímo postižených osob – Němců, kteří museli opustit svůj domov. Současně se s ním lze setkat při označování divokého, neorganizovaného průběhu této nucené migrace. Naproti tomu v českém jazykovém prostředí se stal populární pojem „odsun“ (*Abschub*), kterým je akcentováno, že se jedná o opodstatněný a mocnostmi schválený proces. V rétorice česko-německé komise historiků se setkáváme s diferenciací pojmů „vyhnání“ (*Vertreibung*) značící tzv. „divoký odsun“ a „nucené vysídlení“ (*Zwangsaussiedlung*), jímž je rozuměn proces „organizovaného odsunu“. V rámci této disertační práce se přikláníme k užívání pojmu „nucené vysídlení“, který je však pojímán jako zastřešující označení jak pro proces organizovaného, tak neorganizovaného odsunu zhruba tří milionů Němců z Československa. Termín „vyhnání“ není z důvodu výše zmíněného emocionálně zabarveného obsahu v této práci používán, v některých případech je využíváno pojmu „odsun“.⁴

Sociologické výzkumy se v intencích této tematiky zaměřují na vnímání nuceného vysídlení českou veřejností. Výsledkem těchto kvantitativních šetření jsou např. studie *Sudetoněmecká otázka v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí* [Houžvička 1996] či *Reflexe sudetoněmecké otázky a postoje obyvatelstva českého pohraničí s Německem* [Houžvička 1997].

V rámci sledování dosavadního zkoumání dané problematiky pro oblast chomutovského regionu je potřeba upozornit na studentské práce vznikající na půdě univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem.⁵ Vedle těchto prací existují studie soustředící se na další menší územní jednotky v rámci chomutovského okresu, jako Kadaňsko a Vejprtsko.⁶ Naopak v širším měřítku je koncipována kniha historika Zdeňka Radvanovského [1993] *Zur Vertreibung und Aussiedlung der Sudetendeutschen aus dem Grenzgebiet Nordwestböhmens in die sowjetische Besatzungszone Deutschlands in den Jahren 1945 – 1946*, jež je z teritoriálního hlediska zasazena do regionu severozápadních Čech. Autor je znám především svojí dlouhodobou badatelskou specializací na oblast Ústecka [např. 1997]. Období 1945 – 1946 bylo dále tematizováno na stránkách vlastivědného čtvrtletníku Chomutovska *Památky, příroda,*

⁴ Podrobněji k různým výrazům pro nucené vysídlení srov. Arburg von [2004: 52 – 55], Arburg von, Staněk [2010: 298 – 301].

⁵ Příkladem jsou diplomové práce Buzkové [1993] či Papírníkové [1998].

⁶ Jedná se např. o diplomovou práci Legnerové [1999] a Santnera [1996].

život v dvoudílné studii o „odsunu“ německého obyvatelstva z Chomutovska [Růžek 1995a, 1995b].

Zatímco problematika nuceného vysídlení Němců byla jak v ČR, tak v zahraničí sledována velmi intenzivně, životní podmínky neodsunuté části Němců v Československu nebyly již zdaleka sledovány s takovým zájmem. Von Arburg [2004] se jako jeden z mála německy píšících autorů na vědecké úrovni zabývá osudem „*navždy nebo dočasně*“ zbylých Němců a ve své disertační práci analyzuje období od skončení druhé světové války do roku 1953, kdy bylo ze zákona uděleno téměř všem Němcům se stálým bydlištěm na území Československa státní občanství. Obecně lze však konstatovat, že německojazyčná literatura je v tomto ohledu orientována především na osudy a kolektivní paměť vyhnanců [např. Hahnová, Hahn 2002]. Osudy vyhnanců i neodsunutých Němců zpracovávala metodou životopisných interview Alena Wagnerová [1993, 2001]. Na české straně tvoří zvláště cenné dílo zachycující život Němců v komunistickém Československu Staňkova [1993] monografie *Německá menšina v českých zemích 1948 – 1989*.⁷ Problematiku nucených přesunů německého obyvatelstva v rámci Československa (tzv. „vnitřní odsun“) zpracovává vedle Adriana von Arburga také Tomáš Dvořák [2005b]. Právním aspektem postavení nejen německé menšiny v meziválečném Československu a dále také v období od roku 1945 do roku 1989 se zabývá např. René Petráš [2009a; 2009b]. K právnímu postavení Němců v Československu po roce 1945, zejména pokud jde o problematiku poválečných prezidentských dekretů, existuje již rozsáhlá literatura, např. sborník *Právní aspekty odsunu sudetských Němců* [1996] a další díla právních historiků [Jech, Kaplan 1995; Kuklík 2002; Dejmek, Kuklík, Němeček 1999].

Ačkoliv československá etnografie začala postupně od 50. let otázku formování novoosídleneckého pohraničí a života zdejšího obyvatelstva po roce 1945 obsáhle zpracovávat, a to zejména pak v 70. a 80. letech, zmínky o německém obyvatelstvu byly spíše ojedinělé. Z iniciativy ÚEF ČSAV vycházel sborník *Materiály k novoosídleneckému pohraničí* a od 80. let probíhal výzkumný projekt *Etnické procesy v pohraničí*. Pro tyto etnografické výzkumy bylo signifikantní především kvalitativně orientované šetření se zaměřením na etnické a kulturní procesy v rámci novoosídleneckých skupin. Cílem bylo zodpovědět otázky důvodů příchodu a adaptace

⁷ Dále také kratší Staňkova [1999: 97 – 108] studie *Německá menšina v českých zemích v letech 1918 – 1989*.

na nové specifické prostředí pohraničí a dále přiblížit různé dimenze života novoosídlenců. Pokud budeme pátrat po etnografických studiích koncentrovaných na zdejší německy hovořící obyvatelstvo, nalézáme práce Tomáše Grulichy [1982: 12 – 17; 1985: 21 – 26], Leoše Šatavy [1984: 81 – 85], Věry Šeplákové [1986: 92 – 99] a Jany Šplíchalové [1987: 37 – 41]. V etnologickém časopisu *Český lid* je to např. studie Vladimíra Srba vyslovující se k otázce demografického profilu německé menšiny v Československu [1988: 29 – 41] a dále nověji vzniklá etnologická pojednání Petra Lozoviuka [2002: 105 – 123] či Jaroslava Otčenáška [2005: 409 – 422]. Předrevoluční sociologie přispěla k výzkumu pohraničí dvěma empirickými šetřeními ze 70. a 80. let zaměřenými na národnostní vztahy v severočeském pohraničí.⁸

V současné době je publikací zaměřujících se na fenomén novoosídleneckého pohraničí již nepřehledné množství. Komplexní analýze osidlovacího procesu se věnuje společná monografie Františka Čapka, Lubomíra Slezáka a Jaroslava Vaculíka [2005] *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Další odborná práce pochází např. od Quida Kastnera [1999], nověji je to pak etnografická studie Nadi Valáškové a Zdeňka Uherka [2006: 53 – 108]. Ve většině těchto prací se kromě problematiky procesu osidlování v jisté míře tematizuje i osud německy hovořícího obyvatelstva v pohraničí. Poslední z výše zmíněných autorů se ve své stati také věnují hodnocení etnografických výzkumů tohoto prostoru od roku 1946 až po současnost.

České pohraničí a v něm probíhající změny po roce 1989 zaznamenává ústecký tým Sociologického ústavu AV ČR. Hlavními tématy doposud vydaných sborníků jsou nově vznikající česko-německé a česko-rakouské přeshraniční vztahy [např. Zich 1999, 2000] či problematika formování lokálních identit v pohraničí [např. Houžvička, Novotný 2007; Zich 2003].

Přestože je k dispozici celá řada odborných studií a výzkumných poznatků k fenoménu soudobého pohraničí a k různým etnickým skupinám žijícím v tomto historicky, kulturně a společensko-politicky specifickém prostoru, je důkladnější analýza situace německé menšiny po roce 1945 až na výjimky opomíjena. Nejnovějším etnologickým počinem je v tomto kontextu Otčenášková [2006] monografie *Němci v Čechách po roce 1945*, v níž autor vychází ze svého výzkumu západního Podještědí

⁸ Jednalo se o sociologický výzkum *Národnostní vztahy a národnostní cítění v Severočeském kraji* realizovaný v 70. letech a dále o empirické šetření provedené v roce 1987 v Severočeském kraji týmem pracovníků Slezského ústavu ČSAV v Opavě.

a mapuje postavení skupiny od konce druhé světové války do současnosti. Na půdě Fakulty sociálních věd UK v Praze byl v letech 1995 – 1997 realizován sociologický kvalitativně zaměřený výzkum nazvaný *Čeští Němci nebo němečtí Češi?*, který formou sběru biografických vyprávění neodsunutých obyvatel německé národnosti mapuje vývoj soužití českého a německého etnika ve 20. století a snažil se zachytit problematiku identity německého obyvatelstva [Nekvapil, Stehlíková, Šmídová 1997].⁹ Jiří Nekvapil [1997; 2004: 147 – 172] se nejen v rámci tohoto projektu věnuje jazykovým biografiím českých Němců. Stejně tak je i Olga Šmídová autorkou dalších statí s tématem česko-německých vztahů a německé menšiny v českých zemích [2004: 151 – 174; 2001: 226 – 234]. Z dílčích studií jmenujme např. práce Lukáše Novotného vyjadřující se k otázce jazykového postavení německé menšiny z pohledu sociologického bádání [2002: 254 – 260] či k jejímu současnému postavení [2005a: 443 – 453]. Koncept sociální exkluze a inkluze využívá při interpretaci vzpomínání českých Němců ve své studii Patricie Hanzlová [2006: 166 – 190]. Velkým přínosem pro pochopení současné situace této minority jsou ve sbornících uvedené práce Tomáše Staňka *K současnému postavení německé menšiny v České republice* [1998: 88 – 101] a Andrease Götzeho [1999: 108 – 118] *Německá menšina v České republice po roce 1989*.

Na základě výše uvedeného lze v zásadě konstatovat, že zatímco rozsah výzkumných aktivit a publikované vědecké literatury sledující problematiku nuceného vysídlení je značný, osudy a především současný stav německojazyčného obyvatelstva, které z různých důvodů zůstalo na území českých zemí, nebyl předmětem hlubší a rozsáhlejší analýzy. Jeden z cílů této práce je alespoň částečně přispět k vyplnění tohoto deficitu na poli etnologie.

Záměrem tohoto projektu je najít odpověď na otázky, které se pojí s fenoménem intersubjektivních identitárních konstrukcí, zejména pak konstrukcí etnických/národních a s nimi spojených identifikačních znaků. Toto diskurzivní vytváření kolektivní (respektive etnické/národní) identity je analyzováno na základě biografických textů občanů České republiky, kteří se identifikují jako Němci a po nuceném vysídlení německy hovořícího obyvatelstva zůstali z různých důvodů v zemi svého původu.

⁹ Prezentace výsledků tohoto výzkumu se objevuje na stránkách časopisu *Biograf*.

V intencích tohoto tázání je pozornost věnována především tomu, jakým způsobem a prostřednictvím čeho sociální aktéři re-konstruují a re-interpretují svou kolektivní identitu. Zajímají nás proto jakékoliv ucelené narace či úsudky, které se nějakým způsobem dotýkají etnické identity narátorů.

Získané biografické texty nás nutně odkazují k paměti (individuální a kolektivní), která je pro pochopení identitárních konstrukcí zásadní. Participací jedince na kolektivně sdíleném vědění o minulosti je vytvářena a udržována skupinová sounáležitost. Obraz minulosti znamená pro dané společenství kontinuitu v čase a zároveň utvrzení identity v současnosti. Prostřednictvím otázek směřujících k minulosti narátora se nám tak rozkrývá nikdy nezcela dokončený proces vytváření identity. Zachycení kolektivně sdílených obrazů minulosti – na co má být vzpomínáno a co může upadnout do zapomnění – jakožto jednoho z identifikačních znaků kolektivní identity, se tudíž stalo nedílnou součástí výzkumného projektu.

Z hlediska historického vývoje vybrané skupiny lze očekávat, že může docházet k jistému posunu v předávání etnického vědomí na další generace. Z důvodu zachycení procesu mezigenerační transmise etnického vědomí a s ním spojených identifikačních znaků jsou analyticky a interpretačně zpracována biografická vyprávění několika zástupců následujících dvou generací.

Sledovaná problematika je reflektována z pozice etnologie. Samotnému zpracování je ovšem vlastní interdisciplinární charakter vyplývající z kvalitativního přístupu, který je v této práci využíván.

Výzkumné otázky lze shrnout následovně:

- Jakým způsobem a prostřednictvím čeho re-konstruují a re-interpretují zástupci nejstarší generace v biografických vyprávěních svou etnickou/národní identitu?
- Jaký je obsah kolektivně sdílené paměti v biografiích zástupců nejstarší generace?
- Dochází ke generační transmisi etnického vědomí?

- Jakým způsobem a prostřednictvím čeho re-konstruuji a re-interpretuji zástupci střední a nejmladší generace v biografických vyprávěních svou etnickou/národní identitu?

1.2 Struktura práce

Úvodní část předkládané práce se soustředila na dosavadní stav bádání v problematice německy hovořícího obyvatelstva v českých zemích. Současně zde byly formulovány výzkumné otázky a záměry vlastního projektu disertační práce.

V následující části je pozornost věnována teoretickým otázkám vážícím se ke zkoumané problematice. Bude pojednáno o souvislosti kolektivní identity, kolektivní paměti a biografického vyprávění. Teoretickou inspirací při nahlížení těchto fenoménů se stala pozice sociálního konstruktivismu.

V úvodní kapitole teoretického exkurzu budou stručně představeny hlavní koncepty identity, aby byla získána základní představa, jak bylo s tímto pojmem ve společenskovědním diskurzu zacházeno. V kontextu této problematiky bude představen např. Goffmanův koncept stigmatizace [2003]. Stigmatem zde obecně rozumíme přiřazený atribut, který silně diskredituje svého nositele (jedince či skupinu) a různými způsoby ho vymisťuje.

Ve shodě s perspektivou sociálního konstruktivismu následuje definice identity jako typifikačního schématu, které je formováno jazykem a věděním [Berger, Luckman 1999]. Identita tudíž nebude v této disertační práci nahlížena jako inherentní vlastnost jedince, naopak základ jejího konstruování a vyjednávání o ní bude spočívat v diskurzu.

Následující subkapitola orientující se na etnickou/národní identitu ji reflektuje jako jednu ze specifických forem kolektivní identifikace. Takto definovaná etnicita bude pojímána jako sociálně-organizační princip, na jehož základě konstruuji členové skupiny své kolektivní „my“. Je interaktivně ustanovena a udržována symbolickými hranicemi mezi „my“ a „oni“, mezi insidery a outsidersy, mezi námi a těmi druhými. Symbolická hranice, která rozděluje ono „my“ – „oni“, je určována na základě etnodiferenciačních znaků, jež jsou diskurzivním konstruktem. Tyto znaky pak tvoří

základ konstrukce představy o podobnosti členů dané skupiny a zároveň představy difference od skupiny jiné.

Binární opozice „my“ – „oni“ bude chápána jako jeden z projevů kognitivní kategorizace umožňující aktérovi konstruovat řád, jenž mu usnadňuje orientaci v sociální realitě. S kategorizací jako součástí konstrukce sociální reality je neoddělitelně spjat proces stereotypizace – konstruování obrazu sebe sama a cizího. Etnické stereotypizaci proto bude věnována jedna samostatná subkapitola zakončující pojednání o kolektivní identitě.

Následující tematický celek se orientuje na problematiku kolektivního vzpomínání. Nejdříve je náš fokus soustředěn obecně na problematiku lidské paměti z hlediska sociální věd. Dále navazujeme na koncept kolektivní paměti francouzského sociologa Maurice Halbwachse [1967, 1985, 2010], který se pro naše bádání jeví jako zvláště přínosný. Hlavní myšlenkou je sociální podmíněnost paměti, tzn. že každá sociální skupina disponuje určitou kolektivní pamětí, která je jako taková nepřenosná. Vycházíme zde z předpokladu, že takto definovaná kolektivní paměť hraje zásadní roli při formování a udržování kolektivní identity, a tedy i identity etnické/národní, o níž v projektu primárně jde. V jedné ze subkapitol je prostor věnován vysvětlení distinkce mezi kolektivní pamětí a historií pro možnost hlubšího pochopení samotného konceptu kolektivní paměti. V souvislosti s touto problematikou bude odkázáno na další, především francouzské badatele [Nora 1998; Todorov 1998a, 1998b], kteří se zabývají problematikou kolektivní paměti.

Halbwachsovo inspirativní sociálně konstruktivistické pojetí minulosti bylo dále rozpracováno německým kulturologem Janem Assmannem [2001], jenž dochází k dvojímu rozlišení rámců kolektivního vzpomínání. Diferenciací mezi pamětí komunikativní a kulturní se bude zvláště zabývat předposlední subkapitola oddílu o fenoménu kolektivní paměti. Nakonec bude tematizovaný s kolektivní pamětí úzce související fenomén kolektivního traumatu [Alexander 2004a], který se pro potřeby této disertační práce jevil jako zvláště relevantní. Oproti traumatu individuálnímu se váže tento fenomén k určité skupině, jejíž kolektivní identitu a kolektivní paměť ovlivňuje, a jakožto sociální konstrukt je diskurzivně vytvářen svými nositeli.

Tento teoretický exkurz bude zakončen teoreticko-metodologickými otázkami objasňujícími vztah mezi kolektivní identitou a pamětí a biografickým vyprávěním.

Vycházíme zde z předpokladu, že biografická vyprávění, jež se stala základním typem dat celého výzkumu, zastávají základní funkci při manifestaci, uchovávání a transmissi skupinové identity a paměti. Biografický materiál tak může badateli posloužit alespoň k částečnému pochopení lidské identity.

Za tímto účelem bylo v rámci výzkumného projektu využito biografické metody, jež je v současné době prezentována jako jeden z vhodných prostředků k pochopení kolektivní identity a paměti určité kolektivity. Biografickému výzkumu, řadícímu se do kvalitativních metod, a především narativnímu interview, jako jedné z možných variant získávání dat během biografického výzkumu, je věnována poslední subkapitola teoreticko-metodologické části. Bude pohovořeno o výhodách a nevýhodách této metody a jasně budou stanoveny metodologické postupy našeho výzkumu.

Těžištěm třetí kapitoly je badatelská reflexe vlastního terénního výzkumu, kdy se během postupné realizace empirického šetření mezi lety 2005 až 2010 podařilo nashromáždit celkem 50 biografických vyprávění českých Němců a jejich potomků z okresu Chomutov. Popisován je konkrétní postup pořizování tohoto biografického materiálu a dvě samostatné subkapitoly se věnují nástinu historického vývoje zkoumané kolektivity a terénu.

Vlastní analýzou a interpretací získaného biografického materiálu se zabývá kapitola čtvrtá. Na základě narativně zpracovaných životopisných vyprávění budou primárně představeny základní aspekty kolektivně sdílených obrazů minulosti nejstarší generace Němců, jejichž kolektivní vzpomínání je různou intenzitou ovlivněno dramatickými předválečnými, válečnými a poválečnými událostmi minulého století. Souběžně bude reflektováno, jakým způsobem a prostřednictvím čeho aktéři této kolektivity v průběhu svého vyprávění re-konstruují a re-interpretují své kolektivně sdílené „my“ a současně se vymezují vůči „těm druhým“.

Druhá část tohoto oddílu se zaměří na otázku mezigenerační transmise etnické identity českých Němců. Bude proto pracováno s biografickými příběhy příslušníků dalších dvou generací. Při analýze a interpretaci těchto mezigeneračních vztahů bude objasněno, jak samotní aktéři uvažují o své etnické/národní identitě a jaké faktory ovlivňují případné mezigenerační posuny tohoto fenoménu. V souvislosti s touto problematikou bude zvláštní pozornost soustředěna na poznání jazykové dimenze

identity, kdy především tento atribut nabýval při biografické re-konstrukci identity narátorů zvláštního významu.

Závěrečná pátá kapitola sumarizuje získané poznatky z biografického materiálu a jsou zde prezentována základní zjištění výzkumného projektu.

Přílohy disertační práce tvoří seznam narátorů s pasportizačními údaji pro přiblížení zpovídaných osob čtenáři. Z důvodů zachování jejich anonymity vyplývající z etiky výzkumu a ze zákona, nebylo možné do práce zařadit životní příběhy v plném rozsahu. Dalšími přílohami jsou seznam některých českých a německých názvů obcí objevujících se v disertační práci a mapa zaniklých obcí v chomutovském okrese, jelikož tato problematika byla v biografických vyprávěních narátorů velmi akcentována.

2. TEORETICKO-METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA

2.1 Kolektivní identita

2.1.1 Pojem identity ve společenskovedním diskurzu

Identita se v rámci současného společenskovedního diskurzu řadí mezi jeden z nejfrekventovanějších a také nejednotně definovaných pojmů. Hovoří se o módním [Kaschuba 2006: 133] či inflačním pojmu číslo jedna [Brunner 1987: 63, cit. dle Eickelpasch, Rademacher 2004: 5] a jeho komplexnost a mnohovýznamovost často vede ke konfúznímu užívání. Diference konceptů identity vyplývá mimo jiné z odlišných přístupů různých vědních disciplín k tomuto fenoménu.

Původ pojmu nacházíme ve vývojové psychologii. Byl to psychoanalytik Erik H. Erikson, který předložil podrobnou analýzu identity a je mu přisuzováno uvedení tohoto termínu do obecného povědomí sociálních věd. Ve svém díle rozvinul teorii vývoje a formování osobní identity a teorii krize identity, se kterou se jedinec potýká v každém psychosociálním vývojovém stádiu.¹⁰

Vedle psychologické pozice, která orientuje pozornost především na vnitřní psychickou dimenzi identity, nabyly velkého významu přístupy sociologické, jež jsou zásadní i pro teoretické zázemí předkládané práce. Oproti nazírání identity jako součásti psychické struktury jedince dominuje zde představa osobní identity jako produktu interakce mezi jednotlivcem a společností. Jedná se o akt sociální interakce, která „umísťuje člověka do souřadnic sociálních vztahů, pozic a kulturních reprezentací, dává jeho jednání a osobnosti smysl, který je pro něj srozumitelný jako pro sociální bytost. Člověk se stává čitelným před druhými i před sebou samotným skrze identifikaci s představou (...), kterou sdílí s druhými lidmi“ [Marada 2003: 159].

V rámci sociologického diskurzu je zásadní reflexe identity ze strany tzv. interpretativní sociologie zahrnující sociální interakcionalismus, dramaturgickou sociologii, fenomenologickou sociologii a etnometodologii. Tyto směry a přístupy vycházejí vesměs z obdobných teoretických principů a je jim vlastní interpretativnost. Primárním východiskem je subjektivizace světa, vyzdvihování vztahu člověka ke světu,

¹⁰ Před Eriksonem jako první, avšak jen výjimečně, používal termín identita Sigmund Freud [Luckmann 2007: 232].

čímž dochází k odklonu od poznání „objektivního“ světa po vzoru přírodních věd. Do popředí zájmu se dostává jedinec, jenž svou aktivní činností vytváří podobu sociálního světa. Tento proces re-konstrukce sociální reality probíhá prostřednictvím významu a smyslu, který jí aktéři přikládají a který vytvářejí v průběhu sociální interakce pomocí jazyka. Při empirické analýze interpretativních sociologů je tudíž zájem orientován na konstituci smyslu sociálního jednání, mezilidskou symbolickou interakci, svět každodennosti a jazyk.

Počátky zájmu o identitu v rámci sociologie jsou spjaty Georgem Herbertem Meadem, jenž je tradičně považován za zakladatele symbolického interakcionalismu. Ústředním pojmem jeho posmrtně vydaného díla *Mind, Self and Society* z roku 1934 je „sociální já“ neboli „Self“, které se utváří v průběhu socializace a které lze chápat jako identitu, ačkoliv přímo s tímto termínem se v jeho díle ještě nesetkáváme.

V popředí Meadova bádání stojí analýza formování „Self“ u dítěte. Při tomto procesu je primární schopnost pochopit svět toho druhého, což současně vede k pochopení sebe samého. Jedinec se identifikuje prostřednictvím očekávání a postojů druhých. Jinými slovy jeho identifikace vychází ze schopnosti pohlížet na sebe sama z perspektivy druhých.¹¹ Tento dialektický vztah mezi reflexí prostřednictvím druhých a sebereflexí je primárně příznačný pro vztah dítěte a nejbližších osob neboli, řečeno Meadovskou terminologií, tzv. „významných druhých“. Jeho základním aspektem je nápodoba a přejímání rolí a pochopení s nimi spojených očekávání. Na základě této identifikace s „významnými druhými“, tedy internalizací jejich rolí a postojů, dochází k vlastní sebeidentifikaci a Mead tuto fázi nazývá „play“ [Abels 2007: 24 – 27].

Dalším krokem je „game“ prezentující skupinovou hru, ve které si dítě uvědomí význam organizovaných rolí. Dítě již není orientováno pouze na jednu roli či blízkou osobu, neboť ve hře je více osob a vztahy mezi nimi se řídí obecnými pravidly [Abels 2007: 29]. Dověšením formování „Self“ je vytvoření představy „generalizovaných druhých“ nebo jinak také „zobecnělých druhých“, jejichž očima jedinec na sebe pohlíží, a jeho identita se tak stává jasnou a akceptovanou pro širší sociální okolí. Slovy Bergra a Luckmanna [1999: 132] „*utváření zobecnělého druhého ve vědomí představuje rozhodující fázi socializace. Dochází totiž k internalizaci společnosti jako*

¹¹ Tato myšlenka je blízká konceptu „zrcadlového já“, který zavedl Charles Horton Cooley. Mead podrobil tento fenomén systematické analýze a učinil z něj jeden z hlavních předpokladů své teorie [Luckamann 2007: 239].

takové a objektivní reality v ní ustanovené a zároveň s tím je subjektivně vytvářena soudržná a kontinuální identita“. Z uvedeného vyplývá, že formování osobní identity probíhá vždy v interakci s druhými lidmi, je vždy sociálního charakteru.¹²

Vedle doposud předestřených modelů identity Eriksona a Meada je v sociálních vědách za zvláště přínosný považován koncept Ervinga Goffmana. Ve svém díle *Stigma* publikovaném poprvé v roce 1963, rozvinul na základě rozlišení tří identit – sociální, osobní a ego identity¹³ – problematiku sociální stigmatizace, jejího dopadu na identitu a možných reakcí stigmatizovaných aktérů. Stigma je Goffmanem [2003: 11] definováno jako atribut, který silně diskredituje svého nositele. Diskreditující charakter atributu nelze považovat za daný. Atribut se stává diskreditujícím pouze v kontextu dané společnosti a jejích norem a hodnot, jimiž se řídí. Jedná se o sociálně konstruovanou kategorii, neboť je to společnost, která udává sociální kategorie jedinců a jejich předpokládané vlastnosti. Goffman [2003: 9 – 10] píše: *„Společnost ustavuje prostředky kategorizace osob a jejich komplementární atributy, jež jsou v souvislosti s příslušníky těchto kategorií vnímány jako běžné a přirozené. Sociální prostředí ustavují různé kategorie osob, s nimiž se v nich lze pravděpodobně setkat. Rutina ve společenském styku v zavedených prostředích nám umožňuje styk s předvídanými druhými osobami, aniž tomu musíme věnovat zvláštní pozornost či úvahu. Když se před námi objeví cizí osoba, první dojem z ní nám velmi pravděpodobně postačí k tomu, abychom předvíдали její kategorii a atributy, její „sociální identitu“ (...).“*

¹² Pro úplnost nutno dodat, že Mead rozlišuje dvě roviny „Self“ – impulsivní „I“ a reflektované „Me“. Biologické „I“ je charakterizováno jako presociální, nevědomé, aktivní a tvořivé a je spontánním vyjádřením smyslových a tělesných potřeb. Jelikož nelze tuto složku identity zcela socializovat, přináší do našeho jednání vždy něco nového a kreativního. Oproti tomu „Me“ prezentuje přiřazenou sociální dimenzi identity. Mead touto subidentitou vyjadřuje představu subjektu o tom, jak ho reflektují druzí. Rovnováha mezi spontánním a nereflektovaným jednáním impulsivního „I“ a postojů a návodů k jednání získanými v rámci socializace prostřednictvím reflexe jedince druhými je zárukou úspěšné konstituce „Self“ – tedy osobní identity [Abels 2007: 33 – 36]. Přes rozdílné konceptuální pojetí identity lze vidět u Eriksona a Meada jasné pojítko, a to dosažení rovnováhy mezi vlastním „já“ a očekáváními ze strany společnosti.

¹³ Na základě rozlišení těchto tří subidentit se autor snaží postihnout celkovou identitu stigmatizovaného aktéra. Zatímco sociální a osobní identita jsou výsledkem definice jedince jeho okolím, ego identita je subjektivní sebedefinice sebe samého a Goffman zde navazuje na ego identitu dle E. H. Eriksona. Sociální identita je tedy interpretována druhými a je rozdělena na virtuální a aktuální sociální identitu. Koncept virtuální identity odpovídá očekáváním, jež na individuum klademe při prvním dojmu. Aktuální neboli skutečná sociální identita odpovídá skutečným vlastnostem jedince. Stigma je tak zvláštním druhem diskrepance mezi virtuální a skutečnou identitou [Goffman 2003: 10; srov. též Grabbert 2004: 4]. Osobní identita je v tomto případě konkrétnější, zobrazuje jedinečnost individua. Jsou to tedy takové vlastnosti jedince, které ho odlišují od ostatních, které z něho dělají konkrétní osobu. Jedná se tak např. o tělesné znaky jako je postava nebo o osobní údaje jako jméno, zaměstnání, koníčky apod. Tuto identitu lze dokumentovat, příkladem jsou osobní doklady [Grabbert 2004: 4].

Autor rozlišuje tři různé typy stigmat. Stigmata v podobě tělesných vad, stigmata individuálního charakteru jako např. alkoholismus, homosexualita, nezaměstnanost a konečně tzv. kmenová stigmata rasy, národa a náboženství [Goffman 2003: 12]. Kmenová stigmata nejsou ze strany autora hlouběji analyzována. S ohledem na námi sledované téma je však koncept etnické, respektive národní stigmatizace zvláště relevantní. Lze totiž předpokládat, že „němectví“ se v poválečném období stává stigmatizovanou kategorií a stigma kolektivní viny se stává jedním z faktorů ovlivňující etnickou identitu minimálně jedné generace.

V práci bude nadále s konceptem stigmatizace pracováno jako s jedním z možných atributů připsané identity. Tzn. identity, která je aktérovi či skupině přisouzena jeho sociálním okolím. Jak zdůrazňuje Červenka [2004: 215 – 229], dochází v případě přidělení stigmatizovaného označení jedinci k jeho vymístění jako „*ne-úplného člověka*“. S vymístěním jeho „*lidství*“ současně souvisí i vymístění jeho práv, legitimizující jeho okolí k uplatňování různých forem diskriminace. Stigmatizaci proto chápeme společně s autorem jako „*specifickou osobní, případně skupinovou situaci vymístění morální dimenze sociálních interakcí*“ [Červenka 2004: 215].

S problematikou stigmatizace je úzce spjat koncept sociální exkluze. Stigmatizace může vést k vymisťování určitých osob či skupin mimo společnost. Dle Mareše [2006: 7] jsou v důsledku sociální exkluze postižení jedinci či kolektivity omezováni ve svých občanských právech. Jedná se o práva na politické a náboženské přesvědčení, na kulturní a etnickou/národní identitu, práva participovat na kulturních aktivitách a kulturním kapitálu společnosti, stejně tak jako o práva sociální zahrnující např. právo na přístup ke vzdělání apod.¹⁴

Úvahy předkládaného textu o identitě vycházejí z konstruktivistické pozice, tak jak ji předložili fenomenologicky orientovaní sociologové Peter L. Berger a Thomas Luckmann ve svém, pro moderní sociologii přelomovém, díle *The social construction of reality* z roku 1966. Oba autoři jsou žáky zakladatele fenomenologické sociologie Alfreda Schütze¹⁵, na jehož odkaz navázali a dále ho rozvinuli.¹⁶ Spis je považován za

¹⁴ Podrobněji ke konceptu sociální exkluze srov. Mareš, Sirovátka [2008: 271 – 294].

¹⁵ Podrobně k dílu Schütze např. Nohejl [2001] či Abels [2007].

¹⁶ Myšlenky Schütze zaujímají v díle Bergera a Luckmanna výsadní postavení, avšak nebyly jediným inspiračním zdrojem. Při uvažování o sociální konstrukci se odvolávají např. na Marxe, Manheima či

systematické přetlumočení myšlenek jejich učitele a ceněna je zejména hloubka a komplexnost, s jakou k porozumění celkového Schützova díla přistupovali [Hubík 1999: 177; Nohejl 2001: 100].

Při promýšlení teze o sociální konstrukci reality přejímá Berger a Luckmann především to, co Schütz nazýval „*sinnhafter Aufbau der sozialen Welt*“¹⁷, tedy myšlenku konstituce a konstrukce světa, kdy je akcentován subjektivní základ tohoto procesu.¹⁸ Vychází se z tvrzení, že veškeré objekty se vztahují k subjektu, což současně také znamená, že neexistuje žádné čisté vědomí, ale vždy vědomí něčeho.¹⁹ Proto je v rámci fenomenologických úvah nastolen problém světa, k němuž se člověk ve svém vědomí vztahuje. Tento svět je tvořen bezpočtem realit, mezi kterými je vědomí schopno se pohybovat. Mezi těmito různými realitami je jedna, která má výsadní postavení, projevuje se jako realita par excellence. Je to realita každodenního života, která nejsilněji působí na vědomí, a nutí nás tudíž jí věnovat největší možnou, a tedy bdělou pozornost [Berger, Luckmann 1999: 27]. Tento svět každodennosti má svůj původ v myšlenkách a činnostech sociálních aktérů a těmi je také jako reálný udržován. Autoři považují za cíl své studie sociologickou analýzu této každodenní reality, respektive každodenního vědění, nikoli tedy idejí [Berger, Luckmann 1999: 25], kdy každé vědění je dle nich konstrukcí.²⁰

Pokusme se nyní stručně vystihnout, jak realitu každodenního života autoři pojmají. Svět každodennosti je světem samozřejmým a přirozeným. Tato každodenní realita je vnímána jako uspořádaná, zdá se být jedinci předem objektizována, jedinec se takto rodí do již předstrukturovaného světa. Realita je navíc uspořádaná kolem osy „tady“ – mé tělo a „ted“ – přítomný okamžik a z této pozice se jedinec soustředí na realitu

Meada. Současně nutno dodat, že jejich dílo je pokládáno za propojení myšlenek pozitivistické sociologie Durkheima a chápající sociologie Webera [Hubík 1999: 177; Kabele 1996: 317].

¹⁷ „*Smysluplná konstrukce sociálního světa*.“ Překlad do češtiny byl proveden autorkou práce.

¹⁸ Cílem fenomenologické sociologie je popsat univerzální struktury subjektivní orientace ve světě, nejde tudíž o vysvětlení znaků objektivního světa, nýbrž o to ukázat, jak se ve vědomí konstituuje a konstruuje sociální realita [Abels 2007: 66].

¹⁹ Největší Schützův přínos je spatřován v převedení filozofické fenomenologie Husserla do sociologického diskurzu [Nohejl 2001: 39]. Právě myšlenka, že každé vědomí je vědomí něčeho, neboli že každé vědomí má svůj předmět, je jeden z Husserlových konceptů, který je nazýván intencionalitou. Provázání mezi idejemi Husserla a Schütze je výrazné, není však cílem studie sledovat jej důkladněji.

²⁰ Svět každodennosti neboli také každodenní Lebenswelt (*alltägliche Lebenswelt*) nelze ztotožňovat s konceptem Lebenswelt (životní svět). Dle Schütze je Lebenswelt jednotou dílčích světů (např. svět snů, fantazie či vědy), a tudíž mu je realita každodenního života podřazena [Nohejl 2001: 60]. Schütz pojem Lebenswelt kriticky přejímá od Husserla.

každodenního života. Tato bezprostřední skutečnost je vědomím vnímána jako nejreálnější realita [Berger, Luckmann 1999: 27 – 28].

Dalším charakteristickým znakem je intersubjektivita, tedy že jedinci se svět každodennosti jeví jako svět sdílený s ostatními.²¹ Přirozené vnímání světa jedince je ve shodě s tím, jak ho vnímají ostatní, jelikož i oni chápou objektivizace, které dávají světu řád, a to přesto, že pohled jedince na realitu je vždy jedinečný. Jedincovo „tady“ a „ted“ se nekryje přesně s „tady“ a „ted“ těch druhých. Přesto ví, že s ostatními žije v určitém společně sdíleném světě, kterému v určitých ohledech podobně rozumí. Existuje shoda mezi jeho významy a jejich významy, je jim *„společný určitý typ běžného uvažování o této realitě“*. Tato intersubjektivita ostře odlišuje realitu každodenního života od jiných realit, které si je jedinec schopen uvědomit [Berger, Luckmann 1999: 27 – 29]. Tento předpoklad umožňuje aktérovi interakci a komunikaci s ostatními lidmi. Ti jsou vnímáni prostřednictvím typizačních schémat, jež jsou součástí reality a vytvářejí řád.²² Dle těchto typizací probíhajících v rámci sociální interakce, zařazuje aktér ostatní k určitým kategoriím (Evropan, Němec, muž apod.) a dle toho také volí strategii svého jednání [Berger, Luckmann 1999: 36 – 39].²³ Jak později uvidíme, neslouží typizační schémata pouze k typizaci lidí, nýbrž jim podléhají i události a zkušenosti. Je zřejmé, že důležitou úlohu v těchto úvahách zastupuje jazyk, jenž slouží jako prostředek umožňující objektivace subjektivních významů, kterými je svět naplněn. Tvoří pomyslný most mezi světem subjektivním a objektivním. Jedincům umožňuje přístup k sociální realitě a je nosičem typizačních schémat. Dle Hubíka [1999: 183] si autoři byli vědomi, že komunikace je pro konstrukci reality zásadní, neboť bez řeči, potažmo komunikace, by nebyla konstrukce reality myslitelná. Proto konstrukce není přísně vzato sociální, nýbrž komunikativní. Stejně upozorňuje Szaló [2003: 23] na tuto primární potřebu jazyka při typizaci osob *„jako prvků kolektivit“*, de facto tedy při vytváření kolektivních identit, které autor chápe synonymně jako symbolické kulturní formy. *„Bez označujících praktik jazyka by neexistovala žádná intersubjektivně sdílená pole vědění a praktik, (...) nebyla by žádná kultura. Jazyk ustavuje lidskou zkušenost*

²¹ V souvislosti s koncepcí intersubjektivitě opět odkážme na Husserla.

²² Typifikační schémata jsou součástí tzv. příruční zásoby vědění. Analýzu typifikačních konstrukcí provedl Schütz [srov. Abels 2007: 74 – 77; Nohejl 2001: 76 – 78].

²³ Pro úplnost nutno dodat, že typizace funguje i na předchůdce a následovníky. Autoři hovoří o tzv. anonymní typizaci, která dokáže ovlivňovat každodenní realitu stejně jako typizace blízkých a současníků [Berger, Luckmann 1999: 39].

s objekty a událostmi jako srozumitelnou a smysluplnou. Tato smysluplnost zkušenosti však neodkazuje pouze k jejímu subjektivnímu pochopení individuální lidskou bytostí. Jazyk umožňuje vznik kultury tím, že ustavuje intersubjektivně sdílenou smysluplnost.“ Současně se autor odvolává i na sociální determinantu této intersubjektivní smysluplnosti, jelikož bez existence společnosti není žádné intersubjektivní, stejně jako nelze myslet „společnost bez jazyka“, není možné myslet „vznik jazyka bez společnosti“.

Jestliže Berger a Luckmann přijali Schützovu myšlenku subjektivního základu konstrukce sociální reality, pak svého učitele překračují tím, že sociální realitu nahlíží jako dialektický vztah mezi subjektivní a objektivní realitou [Nohejl 2001: 100 – 101] a jejich otázkou je, jak se realita, která po celé generace vzniká lidskou činností, stává objektivní [Luckmann 2007: 127].²⁴ „Mezi objektivní a subjektivní realitou existuje dialektický vztah (...), právě tento dialektický vztah je podstatou vytváření sociální reality. Berger a Luckmann jej popisují tak, že subjektivní realita (vědění, že věci mají ty, a ne jiné vlastnosti) je zvnějšňována mluvou a podnikanými akcemi. Tím je ovšem tato původně subjektivní realita objektivizována. Stává se dostupnou samotnému jednajícimu i druhým lidem v podobě jevů nezávislých na jejich vůli a vědomí. Dostat se ovšem k této objektivní realitě mohou osoby jedině tak, že ji zvnitřní: interpretují ji tak, že se stane jejich věděním sdíleným s druhými.“ [Kabele 1999, cit. dle Kaiserová 2008: 109] Tento dialektický proces probíhá v pojmech externalizace – objektivace – internalizace, kterým musíme taktéž rozumět dialekticky. Tyto složky tudíž po sobě nenásledují, naopak jsou vzájemně propojeny a rozlišení mezi nimi je čistě analytické. Konstruktivistická sociologie vědění Bergra a Luckmanna se tak opírá o tři základní tvrzení: „Společnost je výtvorem člověka. Společnost je objektivní realitou. Člověk je výtvorem společnosti.“ [Berger, Luckmann 1999: 64; Kabele 1996: 321] Následující část se bude orientovat na tázání se po tomto dialektickém procesu.

Bylo již uvedeno, že realita každodenního života je vnímána vždy jako uspořádaná. Vystává tak otázka, jak k této uspořádanosti, respektive ke společenskému řádu dochází. Odpověď dle autorů zní, že sociální řád je produktem lidské činnosti a jako

²⁴ Autoři hovoří o paradoxu, že je jedinec schopný vytvořit svět a následně ho prožívá jako něco jiného než lidský produkt [Berger, Luckmann 1999: 64]. Tato myšlenka koresponduje s Marxovou tezí o odcizení člověka v Bohu či penězích. Obé je výtvorem člověka, přesto je člověk pojímá jako vnější realitu, které se musí podřídít [Barša 2009].

takový je neustále produkován. Externalizovat se v činnosti je antropologickou konstantou lidské existence. Přestože z výše uvedeného vyplývá, že nelze hovořit o žádné biologické danosti sociálního řádu, je to právě biologická výbava člověka, která ho nutí k vytváření stabilního prostředí [Berger, Luckmann 1999: 56].

Každá lidská činnost/jednání podléhá zákonu habitualizace, jinými slovy každá často opakovaná činnost se stane vzorcem, který lze dále ekonomicky reprodukovat.²⁵ Habitualizace zajišťuje, „že každá situace nemusí být definována znovu, krok za krokem. Nejrůznější situace mohou být zahrnuty do předem daných definic. Činnost, kterou je třeba v těchto situacích vykonat, tak může být předvídána“ [Berger, Luckmann 1999: 57]. Sdílené habitualizované činnosti jsou typizovány, tzn. že vše podřazujeme pod určité společné typy. Tyto reciproční typizace, kterým podléhá jak daná činnost, tak její vykonavatel, jsou podstatou institucí [Berger, Luckmann 1999: 56 – 58]. Pro přechod habitualizace k institucionalizaci je primární reciprocita, tedy akceptace činnosti na obou stranách interakce, která má dvě roviny. Zaprvé jde o uznání dané činnosti oběma aktéry jako zvnějšnělé, respektive objektivní skutečnosti. Zadruhé jde o vnitřní přijetí dané činnosti, tedy o vnitřní přijetí tohoto zvnějšnělého [Hubík 1999: 181].

Instituce Marada [1999: 205] interpretuje jako „ustálené způsoby či kanalizátory lidského jednání v sociálně definovaných životních kontextech“. Vychází se zde z širokého antropologického vymezení tohoto pojmu, jehož obsahem tak může být např. stát, demokracie, rodina, manželství, přátelství či pozdrav, to vše lze zahrnout pod institucionalizovaný mechanismus jednání. Instituce regulují lidské chování tím, že určují vzorce chování, kterými se lidské jednání má řídit.

Tento institucionální svět se odlišuje od světa niterního, jedinec tudíž zakouší dvojí zkušenost. Na základě toho lze diferencovat historii a biografii, mezi nimiž panuje dialektický vztah. Historie náleží světu institucí, jenž je zakoušen jako objektivní realita, oproti tomu biografie je součástí světa niterního, jenž má subjektivní povahu a je založen na vzpomínkách [Hubík 1999: 182].

Dalším důležitým momentem je tvrzení, že jedinec se rodí již do světa institucí, který má svou historii a jeví se jedinci jako objektivní realita. Tato zkonstruovaná objektivní realita na jedince působí jako vnější donucovací skutečnost. Nutno však připomenout,

²⁵ Ekonomickou reprodukcí je zde míněno, že zvyk zužuje možnost volby mezi jinými variantami jednání, což šetří lidskou energii.

že jejím tvůrcem je člověk a mezi ním a sociálním světem panuje dialektický vztah. Celý tento proces nazývají autoři objektivací [Berger, Luckmann 1999: 63 – 64].

Jelikož se jedná o realitu historickou, v důsledku čehož ji další generace nevnímají z vlastní zkušenosti, je zapotřebí legitimizace. Je to způsob, jak zachovat již zkonstruované objektivace platné, jak je předat dál. Jedná se tudíž o proces objektivace druhého řádu, tedy objektivace objektivací. Legitimizace je dovršením institucionalizace a rozlišují se čtyři její úrovně. Dle Abelse [2007: 104 – 106] je první úroveň spjata s primárním věděním, s tím „co každý ví“. Odtud např. čerpají rodiče odpovědi na obligátní otázku svých dětí „Proč?“. Toto vědění je preteoretické. Druhou úroveň tvoří teoretické postuláty v elementární podobě. Tyto legitimizace jsou vysoce pragmatické a jsou spjaty s určitými činnostmi. Patří sem různé životní moudrosti, legendy či lidové pohádky. Následující úroveň je tvořena explicitními teoriemi, jež se vztahují na určitou institucionální oblast, kterou legitimizují prostřednictvím diferencovaného souboru vědění. Jelikož se jedná o komplexní a různorodé legitimizace, jsou svěřovány specialistům, kteří se starají o jejich distribuci prostřednictvím formálních zasvěcovacích způsobů. Poslední a nejvyšší úroveň legitimizace jsou symbolická univerza, jež mají schopnost uspořádat svět. Poskytují řád subjektivnímu chápání životních zkušeností, které patří do různých sfér realit (např. svět snů), a tyto zkušenosti vysvětlují v rámci svrchované reality každodenního života.

To, co je pro námi vymezené bádání mimo jiné zvláště přínosné, je skutečnost, že symbolický svět uspořádává taktéž historii. *„Umisťuje veškeré události, jež se ve společenství udály, do souvislého celku, který zahrnuje minulost, přítomnost a budoucnost. Ve vztahu k minulosti vytváří paměť, jež je sdílena všemi jedinci socializovanými v rámci daného společenství.“* [Berger, Luckmann 1999: 103] Při definování minulosti jako sociálního konstruktu Berger a Luckmann přímo navazují na myšlenky francouzského sociologa Halbwachse, kterým se podrobně budeme věnovat v jedné z příštích kapitol.²⁶

Třetí článek vymezeného schématu tvoří internalizace, kdy je objektivní realita zpětně promítána do vědomí v rámci socializace, čímž se současně dotýkáme problematiky konstrukce osobní identity, jelikož autoři pojmají socializaci jako podstatu identity jedince. Obecně lze internalizaci pojímat jako východisko pro

²⁶ Podrobněji k Halbwachsovskému pojetí kolektivní paměti viz kapitola 2.2.

porozumění ostatním lidem a následně pro chápání světa jako společenské reality mající určitý význam [Berger, Luckmann 1999: 129]. To vše se děje prostřednictvím procesu socializace. Autoři rozlišují socializaci primární a sekundární a navazují zde na teorii socializace Meada, jak jsme ji popsali výše.

Bylo již uvedeno, že jedinec se rodí do objektivní sociální struktury. Zde je v kontaktu s „významnými druhými“, starajícími se o jeho socializaci. „Významné druhé“ si jedinec nevolí, jsou mu vnuceni a zprostředkovávají mu objektivní svět, do něhož se narodil. Voleny jsou přitom znaky, které jsou v souladu s vlastním postavením „významných druhých“ v sociální struktuře a dále závisí na jejich individuálních vlastnostech a zkušenostech. Základem primární socializace je samozřejmě „zrcadlení“, tak jak jej definoval Mead. Jedná se o dialektický vztah mezi identifikací prostřednictvím ostatních a identifikací sebe sama, tedy mezi identitou objektivně přidělenou a subjektivně přijatou [Berger, Luckmann 1999: 130 – 131].

Dovršením primární socializace je vznik pojmu „zobecnělého druhého“, což znamená jakousi abstrakci či zobecnění rolí a postojů významných druhých. Jedinec se již neidentifikuje pouze s konkrétními významnými druhými, avšak s jinými lidmi obecně, tzn. se společností [Berger, Luckmann 1999: 131]. Nyní může nastoupit socializace sekundární, kdy do tohoto procesu vstupuje již zformovaná osobnost. Autoři tento proces definují jako zvnitřnění institucionálních subsvětů. Rozsah a charakter dané socializace je tudíž odvislý od komplexnosti dělby práce a s ní související sociální distribucí vědění [Berger, Luckmann 1999: 136].

Identitu autoři pojmají jako zásadní prvek subjektivní reality. Uvedli jsme již, že mezi subjektivní realitou čili identitou a realitou objektivní čili společností funguje dialektický vztah. Osobní identita se formuje v průběhu socializace, a jakmile je vytvořena, je sociálními procesy udržována, obměňována a přebudována [Berger, Luckmann 1999: 170 – 171]. Zatímco v tomto případě se jedná o dialektický vztah mezi jedincem a společností, kolektivní identita je jen jeden z možných typů identity tvořící „individuální mozaiku sebe-identit“ [Szaló 2003: 21]. A autoři tyto kolektivní typy identit nahlíží jako jednoznačné produkty společnosti [Berger, Luckmann 1999: 171].

Berger a Luckmann [1999: 165 – 170] rovněž problematizují neúspěšnou socializaci a s tím spojenou krizi identity. Tvrdí, že existuje-li ve společnosti složitější distribuce vědění, mohou být jedinci v průběhu primární socializace importovány různé verze

reality, což ohrožuje jednotu identity. Bernard [2008: 129] ovšem upozorňuje, že pro pozdně moderní situaci je typické neustálé překračování hranic mezi rozličnými realitami. Identita tak často není narušena, ale naopak je jí vlastní větší flexibilita při sociálních změnách. Příkladem může být vícerozměrná identita přistěhovalců. První generace při příchodu do jiného socio-kulturního prostředí otřes vlastní identity prožívá, to však často již neplatí pro generaci další, a to přesto, že realita, kterou internalizují ve své rodině, se může velmi ostře lišit od reality okolního prostředí. Tito jedinci naopak umí často velmi dobře se svou mnohorozměrnou identitou zacházet. Z různých výzkumů vyplývá, že zástupci třetí generace, kteří se úspěšně asimilovali do většinové společnosti, prožívají „etnický revival“ a identita jejich předků hraje taktéž důležitou roli při jejich sebedefinici. Je zřejmé, že při problematizování transmise etnické identity německy hovořícího obyvatelstva českých zemí na jejich potomky se budeme koncentrovat na obdobné otázky.

Jestliže byla identita v optice tradiční společnosti vázána na silné kolektivní vědomí a na tradici, většina lidí měla své místo ve světě pevně vymezeno a osobnost „*nebyla úkolem*“ [Bauman 1995: 26], pro moderní společnost je naopak signifikantní, že se jedinec vymaňuje z těchto kolektivních vazeb a jeho autonomie a anonymita roste. V tomto období individualizace, kdy se otázka po identitě stává aktuální, paradoxně dochází k problémům při jejím hledání a tyto problémy postupně nabírají na intenzitě. Krize identity je připisována heterogenní povaze dnešního světa, který rozkládá jedince na velké množství specializovaných rolí, jež musí zastoupit, přičemž se ovšem nebere zřetel na identitu jemu vlastní.

Fischer – Rosenthal [1997] ovšem objasňuje, že modernitu nelze chápat jako pouhou eskalaci diferencovanosti doby předmoderní. Spíše se jedná o transformaci „*topologické diferenciaci*“, vyznačující se dělením na sektory a sociální vrstvy, na „*diferenciaci funkcionální*“, disponující subsystémy jako je právo, politika, věda, ekonomika apod. Individuum není již nadále přiřazováno pouze k jedinému místu, segmentu, sociální vrstvě. Naopak se funkcionálně zařazuje do různých subsystémů současně. „*To znamená, že člověk patří tak trochu do všech subsystémů, zatímco jako integrovaný jedinec nepatří nikam. Člověk je funkcionálně fragmentován a během jeho života se na něm požaduje a vynucuje souběžná účast v různých subsystémech. Tím, že je umístěn všude a nikde, je jedinec jako celek vyhnán ze společnosti.*“ [Fischer –

Rosenthal 1997] Berger a Luckmann [1999: 170] se rovněž vyjadřují k potížím s utvářením identity v moderní industriální společnosti: „*V této společnosti bude vzrůstat obecné vědomí relativnosti všech světů, včetně jedincova vlastního světa, který teď bude subjektivně pojímán jako jeden z možných světů, nikoliv jako jediný možný svět.*“ To, že se identita jako jednota stává problémem, je z předešlého textu zřejmé, a za této situace je tudíž nutné se koncentrovat na realitu a identitu v plurálu.²⁷

2.1.2 Konstruktivistické pojetí kolektivní identity

V předešlém textu se pracovalo především s konceptem osobní identity. Pro následující úvahy je ovšem nutné rozlišit mezi identitou osobní a kolektivní či skupinovou. Osobní identitu lze v nejširším slova smyslu definovat jako uvědomění si toho, kým člověk jakožto individuum je [Bernard 2008: 120]. Její součástí je identita kolektivní, kterou chápeme dle Lozoviuka [2005a: 38; 2005b: 163] jako projev osobní identifikace příslušníka určité skupiny s touto skupinou. Ovšem i zde je situace komplikovanější. Kolektivní identita nereprezentuje pouze jedincovo uvědomování si sebe sama v kontextu určité kolektivity, nýbrž obsahuje také proces konstruování symbolických hranic mezi společným „my“ a „oni“. Jan Assmann [2001: 122 – 123] ve své definici kolektivní identity preferuje právě její skupinovou dimenzi. Chápe ji jako „*obraz, který si o sobě vytváří určitá skupina a s nímž se identifikují její příslušníci*“. Dále pak říká, že „*tato identita neexistuje sama o sobě, nýbrž vždy jen v té míře, v níž se k ní určití jedinci hlásí. Je silná nebo slabá podle toho, nakolik žije ve vědomí členů skupiny a nakolik dokáže motivovat jejich myšlení a jednání*“. Toto subjektivně

²⁷ Krizi identity v současné vysoce modernizované společnosti ve světle postmodernistického diskurzu hlásá např. sociolog polského původu Zygmunt Bauman. Postmoderní situace znamená konec velkých vyprávění, pluralitu pravd a diskurzů a dle Baumana [1995: 13] se jedná o „*zánik projektu – super – projektu, takového projektu, který nezná plurál*“. Pro toto poslední období euroamerických dějin, některými chápáné jako postmoderní, je signifikantní určitý životní styl odlišný od dřívějšího pro svou nespojitost, nekonekventnost jednání, fragmentizaci a epizodičnost různých sfér činností [Bauman 1995: 25]. Životní úspěch je dáván do souvislosti s elasticitou zájmů, rychlostí jejich změny, pružnou adaptací, připraveností učit se, schopností zapomínat již nepoužitelné. Proto tato doba dává přednost „*absenci přesně vymezené identity*“, která doposud stála v popředí zájmu. Typicky postmoderní osobnost je tak charakteristická „*absencí identity*“ [Bauman 1995: 35].

zakoušené vědomí příslušnosti ke společnému „my“ se opírá o účast na kolektivním vědění a kolektivní paměti, které se konstruují na základě společného jazyka či užívání společných symbolů.

Assmann [2001: 115 – 117] současně předkládá vysvětlení dialektického vztahu mezi identitou osobní a kolektivní. Osobní identita²⁸ se vytváří v jedinci díky podílení se na interakčních a komunikačních vzorcích skupiny a také díky spoluvytváření sebeobrazu této skupiny. Je zde patrná nadřazenost celku nad částí. Oproti tomu u identity kolektivní je část nadřazena celku. Tedy kolektivní identitu nelze myslet mimo jednotlivce, kteří ji konstruují. Shrnutím těchto dvou tezí docházíme k dialektickému vztahu jedince a společnosti – část je závislá na celku, kdy identita se jí připisuje až díky roli, jež uvnitř celku hraje, avšak celek vzniká až součinností částí. Obdobně píše Kaschuba [2006: 134], že identita prezentuje zároveň identitu individuální a kolektivní, identitu „já“ a identitu „my“. Tyto dvě dimenze nejsou sice identické, nicméně jdou vždy ruku v ruce.

Důležité je podotknout, že o identitě Assmann [2001: 120] hovoří v plurálu, totiž že identita předpokládá jiné identity. Což znamená, že identita je možná pouze pokud, pokud existuje více než jedna. Diference je to, co identitu ustanovuje. K této myšlence se v textu budeme ještě vracet.

Již dříve bylo řečeno, že teoretickou základnou při uvažování o identitě se stala pozice sociálního konstruktivismu. Ve shodě s touto perspektivou je identita definována jako typifikační schéma, které je formováno jazykem a vědění. Identita tudíž není vrozenou vlastností jedince, nelze ji myslet jako jeho přirozenou podstatu, naopak její konstruování a vyjednávání o ní spočívá v diskurzu. Osobní identity jsou formovány reflexními diskurzivními praktikami jako formy sebepoznání osob. Druhou formou vědění jsou typy identit. Ty jsou utvářeny diskurzivními praktikami, jež konstruují typifikační schémata obecně se vztahující k lidem. Osobní identita je utvářena různými typy identit a jednou z variant jsou identity kolektivní [Szaló 2003: 15 – 17]. Identitu

²⁸ Assmann rozlišuje také mezi identitou individuální a osobní. Individuální identita je vědomí vlastní svébytnosti a jedinečnosti, naproti tomu osobní identita je souhrn všech rolí, vlastností a kompetencí získaných díky začlenění se do společnosti. Jejich vznik a formování vysvětluje s odkazem na koncepci Meada.

tedy nechápeme jako statickou entitu, ale naopak jako dynamické, sociálně konstruované vědění o nás a o těch druhých.²⁹

Tomuto způsobu přemýšlení o identitě předcházelo tradiční pojetí, které identitu nahlíželo jako objektivní skutečnost. Identita osobní byla pojímána jako přirozená, pevně daná vlastnost jedince. Ve stejném duchu byla i kolektivní identita primordiální a nezměnitelnou entitou, založenou na společných objektivně zjitelných attributech, jako je jazyk, náboženství, fyzické rysy apod. Současně se předpokládalo jejich možné objektivní poznání po vzoru přírodních věd. Jednotlivcům byla na základě stejných vlastností přiřazena kolektivní identita, přičemž se očekávalo, že tato badatelem vymezená objektivní identita bude korespondovat se subjektivní identifikací jednotlivců s touto kolektivitou. Problém však nastává, když dojde k nesouladu mezi těmito dvěma identifikacemi [Barša 2009].

Jak uvádí Barša [2009], je představa kolektivní identity jako entity nezávislé na vědomí a jednání jejích členů mýtem. V optice konstruktivismu si jedinci vytvářejí své vědění o vnějším světě, a tudíž i identita, jež se jeví jedincům jako realita objektivní, není ničím jiným než produktem jejich sociálního konstruování. V pozici badatele pak nutně musíme k realitě přistupovat prostřednictvím významů a interpretací, které jí jedinec přikládá. Problém poznání tkví tedy v interpretaci výpovědi subjektu, který sám již realitu kolem sebe nějak interpretuje, jedná se tudíž o dvojí interpretaci.

Docházíme tedy k tvrzení, že kolektivní identita není bezčasá esence, nýbrž se jedná o sociálně konstruovanou kategorii. Jejím základním principem je vědomí příslušnosti k určité skupině a současně odlišnosti od skupin jiných – dichotomie „my“ – „oni“. *„Není možné se identifikovat s určitým ‚my‘ bez toho, že bychom se zároveň vymezovali proti nějakému (či nějakým) ‚oni‘.“* [Barša 2009] Diferenciace se od druhých probíhá na bázi atributů skupiny, které si její členové konstruují, a tím současně vytvářejí princip kolektivních podobností. Interaktivně se tak vymezují symbolické hranice mezi kategoriemi „my“ a „oni“, mezi insidery a outsidersy, mezi námi a těmi druhými.³⁰

Této dichotomii zčásti podléhá i tázání se po intenzitě identifikace s určitou kolektivitou, které bylo již tematizováno na počátku kapitoly Assmannem. Jistou možností, jak najít odpověď na otázku, zda je identifikace se skupinou silná nebo slabá,

²⁹ S pojmem diskurz je v práci zacházeno s odkazem na francouzského filozofa Michela Foucaulta [2002], jenž ho chápe jako způsob verbalizovaného vědění o určitém tématu v daném historickém období.

³⁰ Podrobněji ke konstrukci kolektivní identity např. Eisenstadt, Giesen [2003: 361 – 385].

skýtá teze sociologa Georga Simmela, který tvrdí, že „*vnitřní soudržnost skupiny je odvislá od míry vnějšího tlaku*“ [Eriksen 2007: 73]. Z této perspektivy lze například vysvětlit, proč se u etnických minorit zpravidla setkáváme s větší potřebou identifikačních znaků, symbolů či atributů jejich etnické identity [Šatava 2009: 47]. Ty plní roli identifikačních znaků, tmelících prvků a mnohdy nabývají demonstrativního charakteru. Je pravděpodobné, že tato potřeba vyvěrá z menšinového postavení dané skupiny snažící se vymezit vůči silnější majoritě. Vnitřní soudržnost skupiny však nelze vysvětlit pouze aplikováním Simmelova pravidla. Kromě vnějšího tlaku musí být přítomna jistá vnitřní solidarita a loajalita členů skupiny. Skupina musí být tudíž schopna něco svým členům nabídnout, motivovat je. Tak se např. skupiny založené na etnickém principu dovolávají společného původu, náboženské komunity hlásají slib věčného spasení a hrozbu ztracení [Eriksen 2007: 75]. V obecné rovině lze v tomto kontextu dále doplnit, že skupina jedinci potvrzuje vědomí sebe sama, ve skupině hledá ochranu, pomoc, podporu apod. Člověk je společenskou bytostí, a je tudíž jeho přirozenou potřebou se sdružovat do skupin.

Dále lze o kolektivní identitě hovořit jako o relační, jelikož se jedná o vztah, nikoliv substanci, a situační, což logicky vychází z myšlenky, že se lze definovat vždy jen ve vztahu k druhému, a tudíž se identifikace mění dle toho, vůči komu se aktuálně vymezujeme [Eriksen 2007: 68]. Člověk je tak nositelem vícero identit, které se časem vyvíjejí, a jedinec uplatňuje v různých situacích různou identitu. Pro tyto vlastnosti někteří autoři upřednostňují místo pojmu identita termín identifikace [Eriksen 2007: 64; Hirt 2005: 38]. V předloženém textu se objevují obě označení, avšak s jednoznačným odkazem na dynamický aspekt tohoto jevu.

Že se jedná o koncept relativní, je zřejmé. K tomu přispívá dále ještě skutečnost, že identita je zároveň vnitřní – to, jak vnímá jedinec sebe sama, a zároveň vnější – to, jak ho vnímají ti druzí. V ideálním případě jsou obě pozice v souladu, nicméně nemusí to tak být vždy. Ambivalentní charakter identity je přítomen i ve faktu, že identita je připsaná či vnucená a zároveň zvolená. Identitu jako „*imperativ*“ [Eriksen 2007: 70] lze ilustrovat např. na skutečnosti, že jedinec si nemůže vybrat, do jaké etnické skupiny se narodí. Naproti tomu je etnicita zvolená, jelikož jedinec může často ovlivnit, jakého významu pro jeho celkovou sebedefinici nabude. Existují ovšem situace, kdy není možné se zvenčí vnucené etnické identitě vymanit. Pak se stává daný typ kolektivní

identity pro jedince relevantní bez ohledu na postoj samotného aktéra. Zřetelně se to projevuje především u stigmatizovaných typů kolektivních identit. U nositelů stigmatizované identity lze také zpravidla sledovat konfrontaci mezi virtuální a skutečnou sociální identitou [Goffmann 2003].

Po vymezení a uchopení termínu kolektivní identifikace přistoupíme k problematice etnicity, kterou logicky z předešlého textu nazíráme jako jednu z možných podob kolektivní identity a tudíž jako sociálně konstruovanou kategorii. Od tohoto východiska se bude odvíjet i naše další počínání.

2.1.3 Etnicita jako specifická forma kolektivní identity

V důsledku existence různých teoretických přístupů k fenoménu etnicity je zapotřebí hned na úvod této kapitoly znovu uvést, že teoretickým východiskem při řešení této problematiky se stala pozice sociálního konstruktivismu.³¹ Z tohoto pohledu reflektujeme etnicitu jako jednu ze specifických forem kolektivní identity a jako takovou ji řadíme mezi stejné typy fenoménů, jako je např. regionální identita, příslušnost ke klanu či třídě [Schlee 2006: 126]. Etnicitu a etnickou identitu lze tudíž pokládat za synonyma [srov. Lozoviuk 2005a].

Takto definovaná etnicita je pojímána jako sociálně-organizační princip, na základě něhož konstruují členové skupiny své kolektivní „my“. Etnicita je proměnná a nabývá v prostoru a času různých významů, a proto je důležité na ni nahlížet z konkrétního společenského kontextu [Lozoviuk 2005a: 42 – 43; 2005b: 168 – 169].³² Je interaktivně ustanovena a udržována symbolickými hranicemi mezi „my“ a „oni“. Na jedné straně

³¹ Etnicitu definujeme jako sociálně konstruovanou kategorii. Terminologicky je vhodné rozlišit mezi etnicitou coby kategorií praxe (lidový model) a kategorií analýzy (analytické modely). Lidový model etnicity, zahrnující „sdílená konceptuální schémata a kognitivní šablony“, je nekriticky využíván v každodennosti běžnými aktéry. Kritická reflexe etnicity probíhá v rámci kategorie analýzy [Hirt 2007].

³² Lozoviuk [2005a: 37] rozlišuje dva zásadní způsoby, kterými mohou být dosaženy etnicko-nacionální proměny. V první řadě je to cílené ovlivňování jednotlivců, které postupně vede až ke změně národnosti u skupiny. Tyto procesy mohou probíhat v rámci přirozeného asimilačního vývoje, nebo mít násilný a někdy až genocidní charakter. Druhou možností transformace je změna kritérií určujících vnímání skupinové identifikace.

zevnitř, kdy si skupina uvědomuje svoji jedinečnost a odlišnost, na straně druhé zvenčí, kdy skupinu označují ostatní a také s ní odlišně zacházejí [Bačová 1996: 24 – 25].

Mnoho autorů se dnes shoduje v tom, že fenomén etnických identit (stejně jako národních identit)³³, jak je chápán v současném společenskovědním diskurzu, má souvislost s procesem modernizace, přestože samotný výraz etnikum má předmoderní kořeny [srov. např. Anderson 2008; Barša 1999: 67; Eriksen 2007: 80; Gellner 2003, 1993; Hirt 2007; 2005: 23; Lozoviuk 2005a: 42; 2005b: 168].³⁴ Pokud je vznik etnicity spjat pouze s určitým druhem historických společností, pak nutně docházíme k tvrzení, že nelze hovořit o ahistorickém a univerzálním jevu [Eriksen 2007: 80]. K pochopení toho, jak se různě vymezené skupiny stávají etniky či národy, zavádí Lozoviuk [2005a: 43; 2005b: 169] pojem „*etnizace*“, který chápe jako proces ustanovující danou kolektivitu jakožto etnikum. Příslušníci etnické skupiny pak konstruují své kolektivní „my“ na základě mýtu o společném původu a opírají se o domnělé společné kulturní znaky. Často však paradoxně jedinci ze stejné skupiny vůbec nepocházejí, a při absenci kulturních znaků dochází dokonce k jejich dodatečnému zkonstruování.

Vrátíme-li se znovu k tvrzení, že etnicita jako společensko-organizační princip neplatí univerzálně, třebaže patří v dnešních moderních a pozdněmoderních společnostech k nejčastějším zdrojům kolektivní identity [Eickelpasch, Rademacher 2004: 68; Lozoviuk 2005a: 37; 2005b: 163], logicky z toho vyplývá existence skupin, které se definují na jiném základě než etnickém. Takovéto neetnicky konstruované

³³ Jak upozorňuje např. Hirt [2007; 2005: 17] a Lozoviuk [2005a: 37; 2005b: 162], jsou si teorie etnicity a nacionalismu velmi blízké. Stejně tak není jasně stanovena hranice mezi pojmy „etnikum“ a „národ“. Jeden z mála rozdílů mezi etnopolitikou a nacionalismem tvoří princip teritoriality, na kterém je založen nacionalismus. Oproti tomu etnopolitika akcentuje pokrevní původ a zpravidla požaduje autonomii etnických skupin v rámci již etablovaných státních útvarů. V důsledku toho jsou obvykle menšiny označovány jako etnické skupiny, a nikoli jako národy [Hirt 2005: 17, 20]. Ve stejném duchu uvažuje Schlee [2006: 126 – 127] o etnické skupině a národu jako o koncepčním páru. Zatímco však etnikum zdůrazňuje kulturní aspekty, národ se koncentruje na aspekty politické, a navíc obsahuje prvek státnosti. Lze tedy konstatovat, že etnická skupina disponující státem, či si na státnost činící nárok, se stává národem. Faktem však zůstává, že nejsou stanovena jasná kritéria rozdělení těchto fenoménů. V podstatě se tudíž každé etnikum může považovat za národ. Jediným rozdílem mezi etnickou skupinou a národem bez státu tak je, že národ si nárokuje politickou suverenitu, což pro etnikum není nezbytnou nutností. Ani v předložené práci se nebudeme pokoušet o jasné rozlišení a dané kategorie budou užívány jako spřízněné výrazy.

³⁴ Podrobněji k významovému posunu termínů etnikum a etnicita např. Hirt [2005: 23 – 24] či Tesař [2007]. K termínům národ a nacionalismus např. Hroch [2009: 16 – 17].

skupiny jsou zvenčí běžně do konceptu etnicity vmanipulovány a Lozoviuk [srov. 2008: 38 – 48; 2005a; 2005b; 1997: 201 – 209] je označuje jako etnicky indiferentní.

Při studiu etnicity se rozlišuje mezi tzv. primordialistickým (esencialistickým) a modernistickým přístupem. Modernistické pojetí současně nabízí instrumentalistický neboli také situacionalistický a konstruktivistický pohled na tento fenomén [Hirt 2007; 2005: 16; Šatava 2009: 21]. V optice primordialismu je etnicita pojímána jako přirozená bezčasá esence (připomeňme herderovský *Volgsgeist*). Etnicita je chápána jako odvěká kategorie a skupinové sebepojetí je založeno na kritériích, jako je např. společný původ, jazyk, konfese či tradice. V současnosti je tento přístup spojován především se zástupcem symbolické a interpretativní antropologie Cliffordem Geertzem.

Geertz [2000] v jedné ze svých esejí hovoří o tradičních skupinách založených na pevných „*primordiálních vazbách*“, a to v kontextu problémů, se kterými se potýkají nově vzniklé postkoloniální státy rozvojového světa. Tyto problémy dává do souvislosti s odlišností těchto skupin založených na primordiální příslušnosti a žijících v rámci jednoho státu, který naopak preferuje občanský princip. Primordiální charakter vazeb, jímž jsou skupiny obyvatelstva svázány, popisuje v následujících větách. „*Primordiální vazbou je míněna taková vazba, která pramení z daností – nebo přesněji předpokládaných daností, vzhledem k tomu, že se tyto záležitosti zase nevyhnutelně týkají kultury – sociální existence: okamžitá blízkost a hlavně rodové vztahy, ale kromě nich také danost, která vychází z faktu, že se člověk narodí do určité náboženské komunity, mluví určitým jazykem, či dokonce nářečím určitého jazyka, a zachovává konkrétní společenské zvyky. Je vidět, že toto sdílení krve, řeči, zvyků, atd. má nepopsatelnou a někdy silnou setrvačnost. Člověk je vázán na své příbuzné, sousedy, spoluvěrce; je to výsledkem nejen osobní náklonnosti, praktické nezbytnosti, společného zájmu nebo případných závazků, ale přinejmenším do značné míry působení nějakého nevypočitatelného absolutního významu připsaného vazbě samé. Celková síla takových primordiálních vazeb a jejich důležité typy se liší od člověka k člověku, od společnosti ke společnosti a v různých dobách. Ale zdá se, že doslova pro každého člověka v každé společnosti téměř ve všech dobách některé vazby vyplývají více z pocitu přirozeného – někdo by řekl duchovního – příbuzenství než sociální interakce.*“ [Geertz 2000: 289]

Jelikož primordialismus s etniky, stejně tak jako s národy, zachází jako s neproblematickou univerzální daností, a etnikum/národ tudíž není předmětem hlubší

analýzy, je některými autory [Eriksen 2007: 94; Gellner 2003: 407; Hirt 2005: 16] pojmán pouze jako přístup, nikoliv jako teorie. Etnicita je totiž především koncept, a ne přirozený fenomén, jak píše antropolog Thomas H. Eriksen [2007: 94]. Nutno dodat, že tato primordialistická tvrzení jsou výchozím bodem etnopolitiky a nacionalismu [srov. Gellner 2003: 21; Hirt 2005: 16 – 17].

Významný předěl znamenající odvrát od primordialistického a esencialistického nahlížení na etnicitu tvoří sborník *Ethnic Groups and Boundaries* z roku 1969, který editoval a do kterého napsal úvod norský sociální antropolog Fredrik Barth [1969: 9 – 38]. Nejvýznamnějším tvrzením, které zde předkládá, je, „že etnické identity jsou vytvářeny na základě subjektivně zakoušených, nikoliv objektivních kulturních diferencí“ [Eriksen 2007: 81].³⁵ Barth [1969: 9] se hned v úvodních řádcích distancuje od doposud sdílené myšlenky, že mezi etnickými skupinami a kulturou panuje jasně daná shoda. Etnická skupina není podle něj definována kulturou, nýbrž sociálními hranicemi („*ethnic boundaries*“) mezi skupinami [Barth 1969: 15]. Zájem již není soustředěn na kulturní obsah etnické skupiny a snahu o určení etnika na základě objektivních znaků, nýbrž na formování a udržování symbolických hranic identifikace a diferenciací mezi etnickými skupinami [Jenkins 1997: 12]. Etnická identita je konstruována na základě interakce s jinými skupinami, na základě rozlišování dichotomického vztahu „my“ – „oni“. Nejdůležitějším definičním kritériem se stává tudíž moment skupinového vymezení. Etnické skupiny a jejich ohraničení vůči ostatním skupinám nejsou definované objektivními kulturními danostmi, nýbrž díky subjektivním kritériím. Takto etnicita ztrácí charakteristiku statické esence, a použijeme-li metaforického přirovnání Ernesta Gellnera [2003: 111 – 123], pak etnické skupiny „nemají pupek“.

Ačkoliv Barthův koncept etnicity lze v současné době vidět jako v jistých směrech zastaralý a nedostatečný [srov. Eriksen 2007: 81 – 82], stal se symbolem revoluční změny v pohledu na etnicitu a v dějinách etnických studií tudíž zaujímá výsadní

³⁵ Již dříve Max Weber [1968: 389, cit. dle Connor 2003: 166; srov. též Jenkins 1997: 9 – 11] píše o subjektivní představě o společném původu, která konstituuje etnickou skupinu: „*Etnickými skupinami budeme nazývat ty lidské skupiny, které mají subjektivní přesvědčení o svém společném původu (...), toto přesvědčení je jistě důležité pro utváření skupiny; na tom, zda existuje objektivní pokrevní vztah nebo ne, naopak nezáleží.*“ Obdobně se Weber [1976: 675, cit. dle Hroch 2009: 19], i když pouze okrajově, vyjadřuje k pojetí národa, který dle něj nelze definovat na základě empirických společných kvalit, jelikož je to badatelsky těžko uchopitelný pojem, jenž značí určitou skupinu lidí, které spojuje specifický pocit solidarity.

postavení. Eriksen [2007: 99], jenž se ve svých esejích o etnické identifikaci na Bartha často odvolává, zdůrazňuje, že od jeho počínu by se „*našel stěží jediný seriózní text, který by opomněl zdůraznit, že mezi kulturou a etnicitou žádný vzájemný úzký vztah neexistuje (...), že kulturní rozdíly procházejí napříč etnickými hranicemi a že etnická identita je konstruována na základě sociálně ustavených představ o kulturních diferencích, nikoli na základě diferencí skutečných*“.

Jenkins [1997: 13 – 14, 40], taktéž kriticky navazující na Bartha, předkládá základní antropologický model etnicity, který postavil na následujících bodech:

1. etnicita je spjata s kulturní diferenciací – ačkoliv identita je vždy dialektickým vztahem mezi podobností (similaritou) a odlišností (diferencí);
2. etnicita je kulturní – založená na společně sdílených významech – je však produkovaná a reprodukována sociální interakcí;
3. etnicita je variabilní a manipulovatelná, není definitivně ustálená a neměnná;
4. etnicita jako sociální identita je kolektivní a individuální, externalizována v sociálních interakcích a internalizována v osobních sebeidentifikacích.

V rámci společenskovední diskuze o etnických a národních identitách lze tedy sledovat rozpor mezi primordiálním a esencialistickým chápáním těchto jevů a úzce provázanými modernistickými teoriemi. Instrumentalisté a situacionalisté svou argumentaci staví na myšlence flexibilní a kontextuálně orientované etnické/národní identity. Jedinec jako nositel vícero identit se může dle situace definovat různě. Dle kontextu tak může být aktérem vybrána ta identita, která zaručuje jistá privilegia. Instrumentalisté v rámci těchto předpokladů soustředí pozornost na etnicitu/nacionalismus jako účelový nástroj vůdčích osobností k dosažení určitých zájmů skupiny, přičemž jak upozorňuje Barša [1999: 69], radikální instrumentalismus může vyústit v ekonomický redukcionismus.

Obdobně konstruktivismus nahlíží kolektivní (respektive etnické/národní) identity jako dynamické a proměnné entity, které jsou pokládány za produkt společenských procesů. Nicméně vedle „*čistě instrumentálních funkcí*“ etnicity konstruktivisté poukazují taktéž na „*specificky existenciální a diskursivně-symbolické funkce*“, kdy etnicita „*odpovídá na touhu po ukotvení, smyslu a orientaci ve světě*“ [Barša 1999: 69].

Co je pro odmítnutí primordialismu základní, je představa etnicity jako aktéry kolektivně koncipovaného konstruktů – jde o myšlený konstrukt, nikoli o danost. Zde se odvoláváme na Benedicta Andersona [2008: 21 – 22], který ve své proslulé definici národa hovoří o politickém společenství vytvořeném v představách. „*Jde pouze o představu proto, že příslušníci ani toho nejmenšího národa nikdy nepoznají většinu ostatních jeho příslušníků, nikdy se s nimi nesetkají a ani o nich neuslyší. Přesto v představách všech přežívá obraz jejich sounáležitosti.*“ Jistá svízele se pojí s tím, co nazývá Anderson „*imagined*“, kdy tento termín může evokovat pouze iluzi ve smyslu něčeho reálně neexistujícího, vymyšleného.³⁶ Ačkoliv konstruktivisté pracují s tvrzením o nemožnosti nahlédnutí objektivní reality jako nezávislé na jednání a vědomí lidí – odtržené od subjektu, neznamená to ovšem, že kolektivní identity jako sociální konstrukty nejsou reálné. „*Jsou výsledkem sociální a kulturní praxe a jsou stejnou skutečností a součástí sociálního světa jako institucionalizované představy o uspořádání společnosti (...).*“ [Pauer 2004: 130] Tuto imaginaci je tedy potřeba chápat jako prostředek, díky kterému mohou členové velké sociální skupiny konstruovat své společné „my“, neboť žádný z nich sice nikdy nebude se všemi individui náležitými ke skupině v přímém kontaktu, a přece všichni budou sdílet myšlenou představu sounáležitosti.

Anderson považuje stejně jako i další modernističtí teoretikové nacionalismu (např. Gellner, Hobsbawm či Hroch) nacionalismus za konstrukt modernity, byť každý z nich akcentuje jiné aspekty tohoto procesu. Formování evropských národů je spojeno s 19. stoletím. V tomto období docházelo obvykle ke konstrukci společných atributů, o něž se opírá existence daného národa. Tradice, které se prezentují jako starobylé, jsou tak v některých případech vynalezeny („*invented*“) celkem nedávno, jak dokládá Hobsbawm [2003: 1 – 14]. Stejně tak společně sdílená minulost je konstruktem. Minulost je re-konstruována z potřeby legitimizovat přítomnost – přítomný sociální řád. A proto si členové skupiny musí udržovat svoji kolektivní paměť, neboť jinak jim hrozí ztráta společně sdílené reality [Berek 2009: 16]. Tyto obrazy minulosti jsou vytvářeny z perspektivy dané skupiny, která předkládá svou „správnou“ verzi. Dějiny „etnických

³⁶ Na problémovost termínu „*imaginativní společenství*“ odkazuje např. Hroch [2003: 239 – 240] či Pauer [2004: 129 – 130]. S tím souvisí i rozdíl mezi starším překladem názvu Andersonovy knihy jako *Pomyslná společenství* [Hroch 2003: 239 – 269] a nejnovější verzí *Představy společenství* [Anderson 2008].

skupin“ jsou tak obvykle konstruovány jako dějiny utlačované skupiny ze strany národa, vůči kterému se vymezují [Hirt 2005: 28].

Vraťme se nyní k tvrzení o propojenosti etnicity a konstruování sociálních hranic. Znovu připomeňme, že etnickou identitu nelze myslet v izolaci, že může být definována pouze a jenom vymezením se vůči jiným identitám, což platí beze zbytku pro všechny identitární konstrukce. Jádrem kolektivních identit je tedy diferenciací mezi „my“ a „ti druzí“.³⁷ V koncepcích teorií konfliktu také zjišťujeme, jak významného postavení v kontextu skupinového upevňování zaujímá figura nepřítele.

Symbolická hranice jako konceptuální prostředek sloužící k rozdělování onoho „my“ – „oni“, je ustanovována na základě etnodiferenčních znaků, které jsou diskurzivním konstruktem. Tyto znaky tvoří základ konstrukce představy o podobnosti členů dané skupiny a zároveň představy odlišnosti od skupiny jiné. Kritéria rozhraničení mohou být různá. Můžeme však zmínit několik v odborné literatuře často zmiňovaných znaků, na jejichž základě se etnicita konstruuje: fyzické rysy (rasa)³⁸, jazyk, náboženství, kultura, teritorium a kolektivní paměť uchováající sdílené představy o společném původu, historickém vývoji apod.³⁹ Etnické skupiny a jejich vyhranění vůči ostatním skupinám tudíž nejsou definovány objektivními kulturními danostmi, nýbrž jsou výsledkem meziskupinových vztahů, kdy existují diskurzivně smluvená kritéria, která jsou relevantní pro vytvoření symbolické hranice mezi skupinami.

Je signifikantní, že žádný z atributů etnicity, o něž se skupinová identita opírá, není ve skutečnosti pro definici tohoto konceptu nezbytně nutný. Toto tvrzení lze demonstrovat na příkladu vztahu jazyka a etnicity. Jazyk je zejména ve středoevropském prostoru pojímán jako hlavní etnodiferenční znak [Šatava 2009:

³⁷ Diferenciací mezi „my“ a „oni“ je především z hlediska strukturalismu shledávána jako binární opozice umožňující jedinci strukturovat realitu kolem sebe a snadněji se v ní orientovat.

³⁸ Schlee [2006: 127] označuje etnicitu za pseudobiologickou kategorii, jelikož ve většině případů, kdy je odkazováno na biologické danosti jako např. rasu, jsou tato tvrzení biologicky neudržitelná. Rasa v žádném z případů netvoří etnickou hranici. Bylo by tudíž omylem předpokládat, že etnicita je založena na rase, jelikož se ve skutečnosti opírá o pouhou představu o rase, která zde plní etnodiferenční funkci. Podobně etnicita operuje s představou o přirozenosti, odvěkosti a stálosti, jako by se jednalo o biologický druh.

³⁹ Vedle biologických kritérií hrají při konstrukci etnických skupin výraznou roli různé části kultury jako náboženství, tradice apod. Signifikantní pro etnicitu je, že se vždy jedná o kombinaci vícero těchto kulturních aspektů. Pokud by se stavělo např. pouze na náboženské příslušnosti, pak není řeč o etnické skupině, nýbrž o skupině náboženské [Schlee 2006: 127]. Růzností kulturních atributů etnické identity se zabývá např. Šatava [1991], kdy vedle jazyka hovoří o takových kritériích, jako jsou zemští patroni, mytologické postavy, památné lokality, národní pokrmy, literární produkce apod.

37], a zaujímá tak výsadní postavení při definování hranic mezi etnickými skupinami. Tento jazykový nacionalismus vychází z myšlenek Johanna Gottfrieda Herdera, pro něhož byl jazyk výrazem národní identity, respektive určitého způsobu národního myšlení. Skutečností ovšem je, že mezi jazykem a etnicitou žádný příčinný vztah nepanuje a ve světě bychom našli jen nepatrný zlomek jazykově homogenních národů [Schell 2006: 127 – 128]. Jazyk a etnicitu je tudíž nutné chápat jako dvě samostatné entity, přičemž otázkou je, zda jazyk slouží u dané etnické skupiny jako vhodný etnodiferenční znak. Ukázkou nejednoznačného vztahu etnicity a jazyka z námi definovaného terénu mohou být konkrétní případy informátorů, u kterých se v důsledku značné jazykové asimilace postupně snižuje jazyková kompetence v německém jazyce, ale „přesto“ se jasně zařazují do etnicky podmíněné kategorie Němec.⁴⁰

Obdobně také absence vlastního území neznamena automaticky ztrátu etnické identity. Židé, byť téměř dvě tisíciletí nedisponovali vlastním státním útvarem, nepřišli o své židovské přesvědčení, jehož existenci opírají především o náboženství a společnou historii. Pro německojazyčné obyvatelstvo českých zemí, kterého se týkalo nucené vysídlení, se stala ztráta domova kolektivním traumatem, jenž vedle symbolického vztahu k *Heimat* (vlast, domov)⁴¹ tvoří jeden z hlavních pilířů jejich nynější kolektivní konstrukce kolektivní identity. *Heimat* je velmi těžko definovatelným, s emocemi a individuálními lidskými zkušenostmi provázaným pojmem. Tato silná emocionální komponenta znemožňuje podat jeho jednotnou definici. Jedná se o vztah jedince k prostoru a s ním spojených asociací, jako jsou tradice, zvyky a obyčeje, rodina, přátelé, které vyvolávají pocit sounáležitosti s daným místem. *Heimat* tak odkazuje především na svět každodennosti a lze hovořit o typu lokální identity. Signifikantní je, že *Heimat* může existovat i odtržené od prostoru, tedy i u jedinců a skupin, které svůj domov reálně opustili či ztratili.⁴²

Volba znaků vytvářejících symbolickou hranici, probíhá na interakčním poli etnických hnutí. Děje se tak na základě pojmů dichotomizace a komplementarizace, které zavádí sociální antropolog Harald Eidheim [1971, cit. dle Eriksen 2008: 321]. Princip dichotomizace odkazuje ke konstrukci znaků na základě odlišování se. Identita

⁴⁰ K problematice vztahu jazyka a etnicity na příkladu německojazyčného obyvatelstva českých zemí se vztahuje kapitola 4.2.

⁴¹ Překlad slova *Heimat* do češtiny je obtížný, jako ekvivalent lze užít slova vlast nebo domov.

⁴² Podrobněji k pojmu *Heimat* srov. Helingesetzer [2004].

„my“ se definuje v kontrastu k těm druhým, cizím a odlišným. Vyjádřením dichotomizace jsou stereotypy, kdy příznačné jsou negativní představy o druhé skupině. Komplementarizací se označuje proces konstrukce znaků na základě srovnávání s druhou skupinou. Např. mají-li „ti druzí“ umění, musíme ho mít i „my“, leč v odlišné podobě [Eriksen 2008: 321; Hirt 2005: 27].

Jenkins [1997: 23] pokládá za podstatné v rámci konceptu etnické, respektive kolektivní identity analyticky rozlišovat mezi skupinovou identifikací („*group identification*“), která je založena na ztotožnění aktérů s určitou skupinou, a sociální kategorizací („*social categorization*“) – zařazováním ostatních osob do určitých kategorií. V rámci našeho bádání se dotkneme obou dimenzí tohoto dialektického vztahu.

Viera Bačová [1996: 47 – 48] mezi nejfrekventovaněji zastoupené komponenty etnické sebeidentifikace řadí:

1. sebeoznačení se za člena etnické skupiny;
2. prožívání etnické příslušnosti;
3. postoje k etnické skupině;
4. účast na etnických aktivitách.

Je zřejmé, že vztah mezi jednotlivými složkami není jednoduchý. Nepochybně je možné si představit situaci, kdy deklarace příslušnosti k určité skupině nemusí zároveň znamenat, že jedinec participuje na aktivitách dané skupiny. Pro relativní charakter konceptu identity je zde ovšem sporných momentů více. Bylo již řečeno, že identita je zároveň vnitřní, to, jak vnímá jedinec sebe sama, a zároveň vnější, to jak ho vnímají ti druzí. Komplikace pochopitelně nastává, když se tyto pohledy neshodují, ať je to případ, kdy se naše představa o nás liší od představy starší generace či většinové společnosti – tady lze mimo jiné opět vzpomenout etnicky nevyhraněné skupiny, kterým je zpravidla etnická kategorie vnucena zvenčí. Další variantou je také dvojí etnická identita, kdy jedinec cítí sounáležitost se dvěma či více etnickými skupinami. Zjevně se vždy nejedná o jednoduchou odpověď na otázku „kdo jsem a kam patřím“.

Pro výzkum autoidentifikace jedince s určitou kolektivní identitou je tudíž zásadní pozice definující identitu jako jev dynamický a na kontextu závislý, jako celoživotní

nikdy zcela dokončený projekt subjektu, který zahrnuje rovinu sociální, kulturní a psychologickou [Lozoviuk 2005a: 40]. Transformace kolektivní identity může probíhat jak v kontextu historických událostí zasahujících do života skupiny, tak v kontextu života daného individua.

Doménou zejména sociální psychologie a sociologie je zkoumání postojů jedince k dané etnické skupině. Pozitivní postoje jsou prezentovány kritérii jako aktérova spokojenost se členstvím ve skupině a hrdostí na ni. Oproti tomu negativní postoje se pojí s nespokojeností se svou etnicitou, pocity méněcennosti apod. V rámci etnologických a etnografických výzkumů je zřejmě za nejrozšířenější indikátor etnické identity pokládána účast na socio-kulturním životě daného etnického společenství. Mezi tyto ukazatele se řadí užívání jazyka dané skupiny, členství v etnických organizacích, příslušnost k určité konfesi, preferování určitých tradic, zvyků a obyčejů a určitých kulturních aktivit, vztah k území či povědomí o historickém vývoji skupiny apod. [Bačová 1996: 48].

Doposud byly v textu představeny procesy spojené s aktérem a jeho kolektivním sebepojetím. Hovořili jsme o tom, co Jenkins [1997: 23] označuje jako skupinovou identifikaci, tedy interní dimenzi kolektivní identity. Naproti tomu stojí externě orientovaná kolektivní identifikace jakožto sociální kategorizace.

Kategorizace či typizace objektů ve světě je neodmyslitelnou součástí lidské myslí, jinými slovy veškeré myšlení je závislé na kategorizaci, neboť umožňuje člověku konstruovat řád, který mu usnadňuje orientaci v sociální realitě. Jedním z projevů kognitivní kategorizace je už nám známá binární opozice „my“ a „oni“. *„Toto rozdělování světa na insidery a outsiders je součástí širších procesů reprezentace a kategorizace zkušenosti, v nichž dáváme význam a smysl světu i našemu životu v něm. Bez škatulkování jedinečných fenoménů – včetně sebe a ostatních lidí – pod obecné druhy by se člověk nemohl orientovat a jednat ve světě. Zařazování ostatních jednotlivců pod skupinové „esence“ na základě určitých atributů (zjev, jazyk, chování atd.) je jedním ze způsobů neustálého konstruování sociálního světa naším praktickým každodenním věděním.“* [Barša 2009] S kategorizací je úzce provázána tematika stereotypizace. Snahou následující kapitoly bude stručné uvedení do této problematiky.

2.1.4 Etnická stereotypizace

S kategorizací jakožto součástí konstrukce sociální reality je neoddělitelně spjat proces stereotypizace – konstruování představ o sobě samém/o nás (autostereotypy) a o druhém/druhých (heterostereotypy). Stereotyp však nelze zaměňovat s kategorií. Kategorie sama o sobě je neutrální, až přiřazením určité představy – „*fixní ideji*“ lze o této kategorii hovořit jako o stereotypu [Allport 2004: 216]. Např. kategorie Němec referuje o určitém etnickém zařazení, nejedná se o hodnotově zatížený pojem ovšem až do chvíle, kdy k němu připojíme představy o agresivitě, nadřazenosti či pořádnosti. V takovém případě již máme co do činění se stereotypem.

Termín stereotyp byl do společenskovedního diskurzu, respektive do sociální psychologie zaveden americkým publicistou Walterem Lippmannem v jeho dnes již klasickém díle o veřejném mínění, které bylo poprvé vydáno v roce 1922. Zásadní pro Lippmannův přístup je rozlišení mezi nestálým a komplexním vnějším světem („*World outside*“) a mezi obrazy v našich hlavách („*Pictures in our heads*“), které jsou naopak charakteristické svou stabilitou a jednoduchostí. Funkcí těchto obrazů neboli stereotypů je zjednodušení složité a různorodé reality kolem nás, kterou nejsme schopni pojmout. Dle Lippmanna [1964: 18] nejsme vybaveni k tomu, abychom pojímali tolik subtilit, tak velkou rozmanitost a proměnlivost. Proto, abychom mohli v této realitě jednat, musíme ji nejdříve rekonstruovat do jednodušších modelů – stereotypů. Jejich původem není empirická zkušenost, nýbrž jsou jedincem přebírány v rámci socializačního procesu již jako ustálené představy. Tyto mentální obrazy vedou k tomu, že „*zpravidla nejdříve nepřístupujeme k pozorování a pak definování, nýbrž nejdříve definujeme a poté pozorujeme. V rozsáhlém vzkvétajícím a zmateném vnějším světě vybíráme to, co pro nás již nadefinovala naše kultura, a máme sklony vnímat pouze to, co jsme v této kulturou stereotypizované formě vybrali*“ [Lippmann 1964: 63].⁴³ Jinými slovy nepřístupujeme k sociální realitě přímo, nýbrž prostřednictvím těchto obrazů. Lippmannův koncept chápe stereotypy jako určité vzorce, skrze něž individuum

⁴³ „*Meistens schauen wir nicht zuerst und definieren dann, wir definieren erst und schauen dann. In dem großen blühenden, summenden Durcheinander der äußeren Welt wählen wir aus, was unsere Kultur bereits für uns definiert hat, und wir neigen dazu, nur das wahrzunehmen, was wir in der Gestalt ausgewählt haben, die unsere Kultur für uns stereotypisiert hat.*“ Překlad do češtiny byl proveden autorkou práce.

poznává a interpretuje sociální realitu. Dochází zde tudíž k jistému směřování pojmů kategorie a stereotyp.

Od Lippmannova počínů se problematika stereotypů značně rozšířila a stala se předmětem výzkumu mnoha vědních disciplín. Přestože k tématu existuje mnoho odborných poznatků, není k dispozici zcela jednotná definice tohoto komplexního fenoménu. Allport [2004: 215] stereotyp definuje jako „*příliš silné přesvědčení spojené s nějakou kategorií. Jeho funkce spočívá v tom, že má ospravedlnit (racionálně vysvětlit) naše chování a postoj vůči této kategorii*“. Konsenzus panuje v tom, že těmito myšlenkovými konstrukcemi jsou označovány a charakterizovány jak skupiny lidí (etnické, národní, sociální, regionální, náboženské, profesní skupiny apod.), tak jednotlivci jakožto členové těchto skupin, a dále se také dotýkají lidských vztahů, činností nebo institucí [Hahn 2007: 18].

Vedle redukce komplexnosti sociální reality umožňující snadnější orientaci individua ve světě se za další důležitou funkci stereotypů považuje jejich příspěvek ke konstrukci identit. Stereotypy jakožto sdílené představy určité skupiny upevňují pocit sounáležitosti s kolektivním „my“ – posilují skupinovou soudržnost a současně upevňují a zdůrazňují kontrast od skupiny „oni“ – posilují symbolickou hranici [Hahn 2007: 21 – 22, Eriksen 2008: 319].

Přístup ke stereotypům může být dvojího charakteru. Lze zdůrazňovat výše diskutovanou pozitivní stránku stereotypů, kdy jsou chápány jako přirozená a univerzální vlastnost lidského myšlení a součást konstrukce identit. Nebo jsou spojovány se zpravidla negativním obsahem heterostereotypů, a pak jsou dávány do souvislosti s problematikou negativních předsudků⁴⁴ (jakožto postojů) a diskriminace (jakožto chování) vůči stereotypizované kategorii. Jednou z vlastností stereotypizace je přisuzování zpravidla pozitivních charakteristik vlastní skupině a naopak negativních „těm druhým“. Tyto připisované charakteristiky většinou neodpovídají vůbec nebo velmi málo skutečnosti. Mezi autostereotypy a heterostereotypy existuje úzké propojení, jeden vyvolává druhý, ne vždy však musí dojít k explicitnímu vyjádření.

⁴⁴ Záměrně bylo uvedeno, že se jedná o předsudek negativní. Předsudek totiž nemusí být pouze odmítavého rázu, i když, jak upozorňuje Allport [2004: 38], u etnického předsudku tomu tak zpravidla je. Někteří autoři právě na základě tohoto faktu stanovují dělicí čáru mezi předsudkem a stereotypem, který může mít jak záporný, tak kladný obsah [srov. Saße 2004: 6].

Jak upozorňuje Šmídová [1998: 268; 2001: 230 – 231] např. autostereotyp „češství“ se formoval především na německém pozadí. „*V německém zrcadle vidíme sami na sobě rysy nápadně opačné, zrcadlově převrácené. Proti německé nadřazenosti, nadutosti, nacionalismu a rozpínavosti stavíme jako typicky české vlastnosti přizpůsobivost, oportunismus, nesvornost a neprůbojnost. Ceníme si vlastního smyslu pro humor, zatímco Němcům podle nás docela chybí. A naopak. Toho, čeho si na Němcích vážíme: přesnost, solidnost a pořádkumilovnost, disciplinovanost, se nám v našich představách nedostává.*“ [Šmídová 1998: 268] Obvykle každý negativní heterostereotyp je současně myšlen jako pozitivní autostereotyp, autostereotyp je tudíž již přímo v heterostereotypu obsažen, aniž by musel být přímo formulován. Např. stereotyp o germánské agresivitě vyvolává implicitně vyjádřený autostereotyp o slovanské mírumilovnosti [Hahn 2007: 22].

Stereotypní představy nejsou výsledkem přímé zkušenosti, nýbrž jsou zprostředkovávány výchovou, socializací a veřejným míněním. Jsou předávány z generace na generaci, a byť se vlastní zkušenost může od nabytého stereotypu lišit, zpravidla to jeho stabilitou neotřese, jelikož nová informace je zařazena do již existujícího rámce prostřednictvím již existujících stereotypů [Šmídová 2001: 227]. Samotná transformace stereotypu tedy probíhá opožděně a je dlouhodobým procesem. Signifikantním znakem stereotypů je jejich stálost a rezistentní charakter. Právem tak hovoříme o fenoménu vyznačujícím se *longue durée*, který se stává součástí kolektivní paměti [Křen 1998a: 8]. Pokud ke změnám dojde, pak často ve spojení s prudkými historickými zvraty. Velmi rychle tak např. došlo k obohacení heterostereotypu Němce o negativní konotace během okupace českých zemí [Šmídová 1998: 268; srov. též Křen 1998b: 24].

Je logické, že v prostoru českých zemí zastupují ve stereotypizaci výrazné místo právě Němci. V minulých letech bylo na téma reflexe Němců a česko-německých vztahů z perspektivy dnešní české populace realizováno několik výzkumných projektů a vyšla řada odborných studií prezentujících jejich výsledky [srov. např. Houžvička 1997; 2005; Křen, Broklová 1998; Šmídová 2001: 226 – 234].

Výzkumné šetření veřejného mínění z počátku 90. let 20. století ukázalo poměrně vyvážený heterostereotypní obraz Němce. Na jedné straně patřily mezi nejčastěji

jmenované vlastnosti disciplína, přesnost, pracovitost, spořivost a spořádanost, na druhé straně byly frekvencovány negativní rysy jako agresivita, rozpínavost, nadřazenost apod. Výsledky výzkumu dále vykazují pocity nedůvěry vůči německému národu pramenící z vlastních či dále předávaných historických zkušeností. Proti tomuto postoji české veřejnosti stojí ovšem jasně převládající názor o žádoucí spolupráci a ukončení vzájemného obviňování. Na základě těchto ambivalentně laděných údajů je výsledně konstatováno, že přes existenci historických resentmentů předávaných z generace na generaci nelze předpokládat eskalaci protiněmeckých nacionalistických nálad [srov. Stehlíková 1998: 253 – 267; Křen 1998a: 28 – 29]. Různá sociologická šetření také opakovaně potvrzují, že Němci jsou výsledně vnímáni pozitivně [Šmídová 2001: 229] a obdobně jsou takto hodnoceny i česko-německé vztahy jak na mezistátní, tak občanské úrovni [Houžvička 2005: 144].

Pro český obraz Němce je příznačné, že tato kategorie podléhá bohaté vnitřní strukturaci, a sice na rakouské Němce, německé Němce a v neposlední řadě Němce sudetské. Diferenciace těchto podkategorií je odrazem geografické polohy a specifického historicko-politického vývoje těchto jednotlivých skupin [Šmídová 2001: 228].

Dle sociologických průzkumů jsou Rakušané vzhledem ke společné koexistenci v rámci prostoru rakousko-uherské monarchie a značnému promísení obou etnik hodnoceni velmi příznivě a jsou vnímáni výrazně lépe než Němci z Německa. Předpokládá se dokonce jakási mentální blízkost Rakušanů a Čechů, kdy „*Rakušáci jsou mentálně jakýmsi přechodným druhem mezi Němci a Čechy*“ [Šmídová 2001: 229]. Přes tuto (nebo možná právě pro ni) historickou a kulturní spřízněnost, jsou však česko-rakouské vztahy značně nerozvinuté a zdaleka není zaručena bezkonfliktnost tohoto sousedství, kdy třecími plochami jsou především spor o zrušení tzv. „Benešových dekretů“ a jihočeská jaderná elektrárna Temelín.

Rakouskou společností pro evropskou politiku byl v roce 2004 na rakouské straně hranice realizovaný výzkum, který mimo jiné prezentuje problém nepřilíh rozvinutých kontaktů mezi obyvateli česko-rakouského pohraničí. Dokladem toho je např. údaj vypovídající o 60 % obyvatel Horních Rakous, kteří se nikdy nedostali do přímého kontaktu s Čechem. O něco příznivější výsledek – 44 % – byl zaznamenán u Dolnorakušanů, kteří na rozdíl od obyvatel Horního Rakouska udržují i častější

kontakty s Čechy ve větší míře. Jedná se ovšem o pouhých 21 % [Novotný 2005b: 195 – 206]. Obdobně není ani aktuální rakouský obraz Čechů příliš příznivý. V různých anketách jsou Češi pravidelně prezentováni jako neoblíbení sousedé [Perzi 2000: 7], jsou vnímáni jako melancholičtí, neiniciativní, zaostalí, jako malí kosmopolité [Urbanek 2009: 121]. Tato negativně laděná stereotypizace je chápána především jako residuum z období studené války. Tehdy vytvořený obraz zemí východního bloku jako míst, kde vládne kriminalita a nízká životní úroveň, a Československa jako místa se silně znečištěným životním prostředím [Perzi 2000: 8] přžívá totiž dodnes.

Typizace Východu a Západu je signifikantní i pro českou populaci, přičemž, jak připomíná Šmídová [2001: 230], je tendence sebe sama do kategorie Východ nezařazovat. Soustředíme-li nyní pozornost na obraz Němce z Německa, pak zjišťujeme, že i zde se uplatňuje dichotomizace Východ vs. Západ. V rámci této kategorie se rozlišuje mezi Němci východními a západními. Zřejmě z důvodu intenzivních obchodních i osobních styků zaujímají specifické a kladné postavení Bavoři. Jsou jim přiřazovány vlastnosti jako družnost, přátelskost, vychovanost, oceňována je přesnost a pořádnost. Bavoři mají prý k Čechům také blíže než ostatní Němci, přičemž jsou zdůrazňovány pro oba národy společné typické prvky jako pivo, humor a klid. Na česko-saské hranici ovšem zdaleka takto příznivé vztahy nepanují. Východní Němci jsou vnímáni jako hluchí a arogantní a panuje vůči nim mnohem větší rezervovanost [srov. Šmídová 2001: 229].

Pohled na bavorského souseda je však do jisté míry ambivalentní, neboť Bavorsko je současně sídlem Sudetoněmeckého krajanského sdružení, které požaduje zrušení tzv. „Benešových dekretů“, což vyvolává obavy české veřejnosti. Ze sociologického výzkumu z roku 1992 např. vyplynulo, že více než polovina respondentů se obává případné německé územní expanze [Stehlíková 1998: 262]. Dle dalšího empirického šetření z roku 1996 hodnotila většina české veřejnosti problém sudetských Němců jako závažný. V roce 1999 se k této odpovědi přiklonilo více než 60 % dotazovaných, ale v roce 2005 tak učinilo už jen 29 %. Přes klesající tendenci je ovšem patrné, že česká veřejnost vnímá tuto problematiku jako významnou součást česko-německých vztahů [Houžvička 2005: 452]. Na tomto názorovém proudu se podílí především politická reprezentace využívající tuto problematiku k manipulaci s veřejností a dále média, která velice často redukuje česko-německé vztahy na

„sudetoněmeckou otázku“ a požadavky funkcionářů Sudetoněmeckého landsmannschaftu, a tím také nepřímo spoluvytvářejí obraz odsunutých Němců. Celkově lze tedy konstatovat, že mediální obraz česko-německých vztahů je historicky velice zatížený [srov. Šmídová 1998: 268 – 280; Šmídová 2001: 226 – 234; Houžvička 2005: 448]. Oproti tomu ovšem Němci, kteří po válce zůstali v zemi svého původu, jsou jak ze strany české veřejnosti, tak médií přehlíženi [Šmídová 2001: 229]. Jak shledává Šmídová [2004: 155]: „*Opakované analýzy pravicových i levicových médií v první půli devadesátých let ukázaly, že naši Němci zůstávají ve stínu Sudet a sudetských Němců, jako by byli symbolicky vymístěni spolu s nimi kamsi za hranice. V lepším případě jako by byli jakýmsi mizejícím reziduem v symbolické rezervaci zmizelých (odsunutých) Dějin.*“

Závěrem kapitoly se podívejme na opačné, tedy německé představy o Čechách a České republice. Ani zde v důsledku existence tzv. „železné opony“ není informovanost vysoká, a čím dále od hranice se pohybujeme, tím je nižší. Většina obyvatel Německa překračuje hranice pouze za účelem nákupů ve vietnamských tržnicích a tankování pohonných hmot. Jen zřídka jsou pěstovány osobnější kontakty s českým obyvatelstvem. Tato situace samozřejmě opět vytváří prostor pro stereotypní smýšlení podporující představy o „divokém Východu“. Utvářena je představa a předsudky o nižší životní úrovni a z toho vyplývajících problémů jako je prostituce v pohraničních oblastech a nárůst kriminality. Zajímavý pohled přináší také rozbor turistických průvodců, které popisují českou národní mentalitu jako skeptickou, švejkovskou a domýšlivou. Ani ilustrace v těchto průvodcích se nevyhnou stereotypnímu pohledu. Časté je vyobrazení diskutujících mužů u piva či muzikantů s podtitulem „*co Čech, to muzikant*“ [srov. Weger 1997: 59 – 62].

V rámci této disertační práce si nečiníme nároky na hlubší analýzu procesů stereotypizace. Hlavním tématem následující kapitoly bude koncept kolektivní paměti jakožto sociálního konstruktů a dále otázka, jakou roli hraje paměť a vzpomínání při konstrukci identity.

2.2 Kolektivní paměť

2.2.1 Kolektivní paměť jako sociální konstrukt

V posledních desetiletích je zaznamenán výrazný zájem o kolektivní paměť ze strany sociálních věd. Koncepty související se vzpomínkami a pamětí stojí v ústředním fokusu vědeckého bádání a v odborné literatuře se s nimi setkáme ve slovním spojení jako „*memory boom*“ či „*memory wave*“ [Berek 2009: 10].

Kultura vzpomínání se stala v současné době tolik žádaným tématem z velmi prozaického důvodu, a sice proto, že předchozí období jejímu studiu nebylo právě příznivě nakloněno. Aleida Assmannová [2008] ozřejmuje, že v atmosféře studené války nebylo vzpomínání žádoucí. Charakter této doby byl ryze moderní a její orientace se ubírala směrem k budoucnosti a pokroku. Snad proto byla motivace ohlížet se zpět tak malá. Orientace na vzpomínku je spjata až hlavně s 80. léty 20. století, kdy dochází k aktivnímu zpracovávání traumatických vzpomínek, především obětí národního socialismu. Rovněž konec studené války a rozpad východního bloku znamenal „*jakési tání zamrzlých vzpomínek*“, kdy ohlédnutí se za minulostí mimo jiné sehrávalo významnou roli při formování nových národních identit. Abychom nezůstávali pouze na půdě evropského kontinentu, je to i postkoloniální situace, která vede různé národy k hledání svých ztracených dějin a kořenů. To vše jsou pohnutky vedoucí ke vzniku zájmu o vzpomínku, jenž v současné době stále trvá [Assmann 2008].

Na studium lidské paměti se v současné době orientují různé vědní disciplíny od neurologie a biologie až po psychologii, historii, filosofii, sociologii či etnologii. Lze tudíž hovořit o interdisciplinárním charakteru tohoto fenoménu. Počátky hledejme na poli klasické psychologie, kdy Hermann Ebbinghaus jako první realizoval experimentální výzkum tohoto typu, a to na základě metody bezesmyslných slabik. Jeden z jeho důležitých poznatků se váže k procesu zapomínání a je znám jako Ebbinghausova křivka zapomínání. Autor došel ke zjištění, že k zapomnění většího objemu dat dochází v prvních hodinách po přijetí informace a s postupem času se zapomínání zpomaluje [Witt 1998: 3 – 4].

Počátky výzkumů paměti jsou dále spojeny se jménem britského psychologa Frederica Barletta, jenž své badatelské úsilí soustředil na problematiku fungování

paměti v každodenním životě. Známa se stala především jeho metoda opakované reprodukce, při níž měl jedinec zopakovat určitý příběh (méně známý mytický příběh či pohádku) ihned po jeho přečtení a po nějaké době tak měl učinit znovu. Výsledky takto laděných výzkumů ukázaly, že při reprodukci dochází k vynechávání určitých údajů, k celkovému zjednodušení, pozměnění do lidovější a logičtější podoby a převyprávěný příběh vždy lépe korespondoval s pohledem vyprávěcího [Plháková 2008: 193 – 195].

Z hlediska délky trvání lze paměť rozlišit na krátkodobou, střednědobou a dlouhodobou. Krátkodobá neboli také operační paměť uchovává vjemy po dobu asi 20 sekund a její aktivace souvisí s pozorností daného jedince. Paměť střednědobá udrží informaci přibližně do 20 minut. Jestliže nedojde k zopakování těchto informací, pak se následně ztrácí. Dlouhodobá paměť podléhá dvojí diferenciaci. Jedná se o paměť sémantickou⁴⁵, ukládající obecné znalosti, a skutečnosti a paměť epizodickou, zachycující subjektivně prožívané události spojené s konkrétním místem a časem [Samuel 2002: 9, cit. dle Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 63 – 64]. Plháková [2008: 205 – 206] dále zařazuje jako součást epizodické paměti tzv. autobiografickou paměť, uchovávající vzpomínky na osobní zážitky z různých životních etap.

Bylo prokázáno, že je to emoční obsah, dle kterého jsou prožité události hodnoceny a ukládány do paměti jako špatné, dobré či neutrální [srov. Welzer 2008: 125 – 151] a na němž závisí trvanlivost a naléhavost vzpomínky. Platí, že čím více emocí je se vzpomínkou spojeno, tím intenzivněji bude v naší paměti zafixována [Berek 2009: 13]. Ovšem v situacích, které jsou vysoce emočně vypjaté, může naopak dojít ke ztrátě paměti.

Nejtrvalejšími vzpomínkami autobiografické paměti jsou tudíž ty osobní zážitky, které „*měly výrazný emocionální doprovod*“. Autobiografické vzpomínky jsou samy o sobě často zkreslené, už jen kvůli subjektivní potřebě mít o sobě dobré mínění, kdy máme tendenci se v kontextu minulosti vidět v lepším světle [Plháková 2008: 220]. Mnohé z výzkumů ukazují, že vzpomínky dlouhodobé paměti nejsou přesným odrazem minulosti. Vybavování si minulých událostí se děje na bázi procesu rekonstrukce a konstrukce. Prostřednictvím rekonstrukce vyplňujeme trhliny v našich vzpomínkách pravděpodobnými údaji. Hovoříme o dotváření vzpomínek. Konstrukcí naopak

⁴⁵ Assmann [2007: 12] vysvětluje, že přívlastek sémantická je zde proto, že tato paměť je spojena se smyslem a významem. Těžko se ukládají nesmyslná data, např. stránky z telefonního seznamu. Tuto schopnost mají pouze lidé disponující tzv. fotografickou pamětí.

vytváříme zcela nový obsah vycházející z vlastních minulých zkušeností či z důvěryhodných informací od druhých lidí. Logicky z toho vyplývá, že vzpomínky dlouhodobé paměti podléhají zkreslení, což vychází z potřeby člověka vnášet do neuspořádaných vzpomínek smysl a řád, a to i přes negativní dopad na jejich přesnost [Plháková 2008: 217 – 218]. Psychologie tak zkoumá např. problematiku falešné vzpomínky, kterou lidé mohou produkovat. Jinými slovy, lidé jsou schopni si živě vybavit události, které se prokazatelně nestaly. Není výjimkou, že lidé vzpomínají na určité události a věří, že je sami zažili, ve skutečnosti jsou ovšem do jejich životních příběhů importovány z knih, filmů či vyprávění [srov. Berek 2009: 13; Welzer 2008: 12]. S touto problematikou souvisí např. v USA probíhající debata o tzv. syndromu falešné paměti (*false memory syndrome*), ve které jde o otázku, jak přistupovat k osobám, které byly údajně v dětství sexuálně zneužívané a jež si toto trauma vybavují až v dospělosti a obviňují z něj rodiče [Welzer 2008: 32 – 33].

Německý sociální psycholog Harald Welzer [2008: 19] tak výstižně připisuje paměti vynalézavý charakter. Jeden z příkladů, které autor v tomto kontextu uvádí, je zprvu velmi oceňovaný autobiografický příběh Benjamina Wilkomirského, jenž sám sebe prezentuje jako přeživší dítě holocaustu.⁴⁶ Ve skutečnosti se však jedná o Švýcara Bruna Dössekera, který je nežidovského původu a nacistická perzekuce se ho nijak nedotýkala. Velmi intenzivně se ovšem zabýval holocaustovou literaturou a mimo jiné i v rámci různých psychoterapií si vytvořil identitu oběti. Jak píše Assmannová [2006: 154]: „*Wilkomirski se neúčastnil holocaustu jako historické události, nýbrž holocaustu jako sociální konstrukce.*“⁴⁷ Své klamné vzpomínky zasadil do tehdy etablovaného rámce paměti o obětech holocaustu. Nebyly autentické, vhodně ovšem zapadly do tehdejšího sociálního vědění. Tato ukázka neilustruje pouze vnik narušené identity, ale obecněji především fakt o plynulosti přechodu od pravdivé k falešné autobiografické vzpomínce. Určitá emocionální zaujatost, sugesce, opakované vyprávění a mnohé další faktory mohou u jedince velmi snadno vyvolat představu o pravdivosti vzpomínky, jež je ve skutečnosti falešná [Welzer 2008: 33 – 34].

⁴⁶ Jedná se o v roce 1995 vydanou autobiografii *Bruchstücke: aus einer Kindheit 1939 – 1948*.

⁴⁷ „*Wilkomirski hatte nicht teil am Holocaust als einem historischen Ereignis, sondern am Holocaust als einer sozialen Konstruktion.*“ Překlad do češtiny byl proveden autorkou práce.

Welzer se otázkou spolehlivosti vzpomínek zabývá dále v knize *Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*.⁴⁸ Se svým vědeckým týmem realizoval generačně orientovaný výzkumný projekt, ve kterém je sledována transmise vzpomínek na národní socialismus a holocaust utvářející rodinnou paměť příslušníků tří generací Němců. Zjištěna byla difference při konfrontaci oficiální (kulturní paměti) a soukromé (komunikativní paměti) verze historie. Komunikativně předávané dějiny věnovaly obvykle jen velmi omezený prostor tématu holocaustu a události tehdejší doby byly redukovány na osudy nejstarší generace. Rodinní příslušníci byli heroizováni – vyobrazováni v pozici obětí, jež stála údajně vždy proti národnímu socialismu. Všechny uvedené aspekty této vícegenerační studie vedou k tvrzení, že jak individuální, tak kolektivní vzpomínání jako proces zpřítomňování minulého je vždy činěno z pozice přítomnosti, ve které je pak stále znovu a znovu vytvářeno [srov. Welzer, Moller, Tschugnall 2008].

K otázce zkreslení a přetváření vzpomínek na druhou světovou válku Assmannová [2008] dodává, že jsou k dispozici v podstatě jen tři role, s nimiž se rádi ztotožňujeme a k nimž se rádi hlásíme. Jsou to role vítěze potlačujícího zlo, role odbojáře bránícího se proti zlu a role oběti, jež byla zlu vystavena. A jelikož je paměť vždy velmi silně spojena s identitou, logicky ji též regulují postoje poskytující jak osobní, tak kolektivní identitě „přijatelný obraz sebe sama“. Není tudíž zvláštní, ani ojedinělé, že stinné stránky minulosti do pozitivního sebeobrazu dané skupiny nezapadají a je tendence je vytěšňovat. Do konce 60. let 20. století tak v západním Německu fakticky neproběhla kritická diskuze k problematice národního socialismu. Poválečné období se koncentrovalo především na obnovu válkou zničené země a hospodářskou prosperitu. Reflexe nacistické minulosti je spojena až s hnutím 68 a ve své plné síle se projevuje až v 70. a 80. letech, kdy se stává předmětem veřejného a mezigeneračního diskurzu. K opravdové sebereflexi české minulosti, která s sebou nese i částečnou změnu skupinové paměti, pozvolna došlo až po zhroucení východního bloku.

Pro naše bádání se jako zvláště přínosný jeví koncept kolektivní paměti, tak jak ho vymezil francouzský filosof a sociolog Maurice Halbwachs. Své pojetí kolektivní paměti („*mémoire collective*“) rozpracoval ve třech stěžejních pracích. Po díle *Les*

⁴⁸ Kniha byla nově přeložena i do češtiny a vyšla pod názvem *Můj děda nebyl nácek: nacismus a holocaust v rodinné paměti* [Welzer 2010].

cadres sociaux de la mémoire (Společenské rámce paměti), předloženém v roce 1925, následovala studie z roku 1941 *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* (Legendární topografie evangelíí ve Svaté zemi). Posledním dílem, uveřejněným pět let po autorově smrti, bylo *La mémoire collective* (Kolektivní paměť).⁴⁹

Halbwachsovo přemýšlení o kolektivní paměti, jakožto centrálním pojmu jeho bádání, bylo ovlivněno odkazem jeho dvou učitelů. Byly to filozofické úvahy o subjektivním vnímání času a s tím nutně spojený fenomén paměti Henriho Bergsona, které do značné míry inspirovaly durkheimovskou sociologickou školu, k níž ostatně Halbwachse také řadíme.⁵⁰ Koncept kolektivního vědomí Émila Durkheima zase Halbwachsovi posloužil k vyjádření sociálního rozměru paměti [Assmann 2001: 36; Zimmermann 2002: 9].

Halbwachs rozeznává mezi individuální a kolektivní pamětí a předkládá tezi o sociální podmíněnosti paměti, tedy že lidskou paměť nelze myslet bez společnosti. Odhlíží od biologické podstaty paměti a tvrdí, že ač se na první pohled může zdát, že je paměť čistě individuální záležitostí, jedná se o společenský fenomén,⁵¹ který jedinec nabývá během procesu socializace. Paměť člověka je ovlivněna společností a přísně vzato dle Halbwachse individuální paměť neexistuje. Na různých příkladech dokazuje, že jsou naše vzpomínky kolektivní a jsou vyvolávány druhými lidmi, bez ohledu na to, zda jsou či nejsou skutečně přítomni [Halbwachs 1967: 2]. Ač je nositelem paměti jedinec, je to kolektiv, který ji formuje. Vzpomínky jakkoli osobní se vytváří „pouze díky komunikaci a interakci v rámci společenských skupin“ [Assmann 2001: 36]. Proces komunikace a interakce s druhými je tudíž pro vzpomínání zásadní – je vzpomínáno na ty události a osoby, o nichž se komunikuje. Jedinec tudíž vzpomíná pouze jako člen nějaké skupiny [Zimmermann 2002: 10], pouze pokud participuje na vědění určité kolektivity.

Tato sociální podmíněnost paměti je v Halbwachsově práci spojována s koncepcí tzv. sociálních rámců („*cadres sociaux*“), které jsou ustanoveny společností a na které

⁴⁹ Halbwachsova [2010] klasická studie o kolektivní paměti se po šedesáti letech dočkala i českého překladu.

⁵⁰ Halbwachs se odvolává především na Bergsonovo dílo *Hmota a paměť* poprvé publikované v roce 1896.

⁵¹ Kruse [2008: 83] připomíná analogii s Durkheimovým pojetím sebevraždy.

je paměť vázána.⁵² To, co paměť přijímá a ukládá, není tudíž otázkou nějakých vnitřních, biologicky daných principů, nýbrž vnějších společenských a kulturních rámců. Mimo tyto rámce, které lidé využívají k upevnění a k znovunalezení vzpomínek, není možná žádná paměť [Halbwachs 1985: 121]. Je vzpomínáno jen to, co má v přítomnosti svůj sociální rámec. Docházíme tak současně i k vysvětlení procesu zapomínání, neboť je zapomínáno to, co takový rámec v přítomnosti nenachází, to, o čem se přestává komunikovat [Assmann 2001: 37]. Minulost je tudíž společenským konstruktem, který vyplývá z potřeb přítomnosti, a Assmann [2001: 46], jenž je považován za znovuobjevitele a předního propagátora Halbwachsových myšlenek, připomíná, že tak, jak Berger s Luckmannem definovali realitu, učinil již dávno před nimi Halbwachs v kontextu minulosti.

Bylo již uvedeno, že jednotlivé individuální paměti podléhají společenskému a kulturnímu rámci. Dle Halbwachse [1967: 31] je individuální paměť jakýmsi „*úhlem pohledu na paměť kolektivní*“.⁵³ Na druhé straně jsou to ovšem právě individua, která jako příslušníci určité skupiny vzpomínají. Individuální paměti po čase splývají s kolektivní pamětí. Kolektivní paměť tudíž jednotlivé individuální paměti zahrnuje, nelze ji avšak redukovat na pouhý jejich souhrn, neboť kolektivní paměť se řídí vlastními zákony [Halbwachs 1967: 34 – 35]. Halbwachs tedy činí rovnítko mezi nadindividuálním kolektivním vědomím a kolektivní pamětí a kolektiv se pro něj stal nositelem paměti. Dle Assmanna [2001: 37] však skupina disponovat pamětí nemůže, subjektem paměti může být vždy jen individuum, jehož paměť je ovšem kolektivem formována. Co oba autory spojuje, a pro nás je klíčové, je tvrzení, že kolektivní paměť představuje společně sdílené vědění o čase, respektive minulosti a podílení se na tomto vědění je odrazem skupinové sounáležitosti.

Podmínkou k tomu, aby se vzpomínka pevně zafixovala ve skupinové paměti, je její konkrétní propojení s událostí, osobou či místem. A samozřejmě musí nabývat smyslu. Jak píše Nora [1998: 9] „*paměť zapouští kořeny v konkrétnu, v prostoru, gestu, obrazu a předmětu*“. Kolektivní paměť je tvořena prostřednictvím tzv. vzpomínkových obrazů [Halbwachs 1985: 25] či vzpomínkových figur [Assmann 2001: 38]. Ty disponují

⁵² Paměť nemůže existovat sama o sobě, vždy se váže k určitým sociálním referenčním rámcům, kterými může být rodina, náboženská skupina, sociální třída, generace, oběti či viníci [Berek 2009: 595].

⁵³ „*Wir würden sagen, jedes individuelle Gedächtnis ist ein ‚Ausblickspunkt‘ auf das kollektive Gedächtnis (...).*“ Překlad do češtiny byl proveden autorkou práce.

určitými charakteristickými rysy, které zároveň odráží znaky kolektivní paměti. Pro kolektivní paměť je tak signifikantní její prostorová a časová konkrétnost. Časový rozměr prezentuje kolektivně prožívaný čas a jeho příkladem může být kalendář svátků. Stejně tak paměť předpokládá prostor, ke kterému se váže, jako je např. domov, vlast, vesnice. Avšak prostorové rámce paměti jsou ztělesněny i světem věcí a objektů, do nichž se paměť ukládá [srov. Assmann 2001: 38 – 39]. Pro paměť je příznačná potřeba míst, „*v nichž se krystalizuje a do nichž se utíká*“ [Nora 1998: 7]. Každá skupina, chtějíc upevnit svou skupinovou soudružnost, „*se snaží vytvořit a zajistit místa, která (...) poskytují symboly její identity a záchytné body jejího vzpomínání. Paměť potřebuje místa; má tendenci přejít v prostor*“ [Assmann 2001: 39].

Vedle provázanosti kolektivní paměti s konkrétním časem a prostorem je třetím pilířem její spojení s konkrétní sociální skupinou, a jako taková je nepřenositelná. Z toho logicky plyne, že je tolik pamětí, kolik je skupin, „*že paměť je přirozeně mnohočetná*“ [Nora 1998: 9]. Spolu s Assmannem [2001: 39 – 40] znovu zdůrazníme, že členové dané skupiny svým podílením se na paměti této skupiny potvrzují svou identifikaci s ní a současně se tak diferencují vůči jiným skupinám s odlišnou kolektivní pamětí. Paměť je tudíž „*konkrétní co do identity*“ a skupina si jejím prostřednictvím „*vytváří vědomí o své identitě v průběhu času*“. Obdobně píše Le Goff [2007: 111], že „*paměť je zásadním prvkem toho, co se bude napříště nazývat identitou, individuální či kolektivní, jejíž hledání, horečnaté a úzkostné, je v současnosti jednou z hlavních aktivit jednotlivců i společností*“.

Halbwachsovu pojetí kolektivní paměti je vlastní dynamický charakter. Minulost je nahlížena skrze prizma přítomnosti, ve které musí být svými nositeli neustále aktualizována, komunikována a rekonstruována, aby neupadla v zapomnění. Z toho vyplývá nutné spojení mezi pamětí a jedinci, kteří jsou jejími nositeli a participují na jejím uchovávání, čímž de facto demonstrují svou kolektivní identitu.

V kontextu skupiny je pro kolektivní paměť příznačné další specifikum, a to že postupuje rekonstruktivně. Minulost se v paměti nezaznamenává jako taková, nýbrž obsahem paměti je pouze to, co společnost v konkrétní epoše dokáže svým přítomným společenským rámcem rekonstruovat [Halbwachs 1985: 390; srov. též Assmann 2001: 40 – 42]. Skupinová paměť funguje ve prospěch přítomnosti a skupinové identity. To, co je a má být v kolektivní paměti uchováváno, má co do činění s identitou těch, kteří se

k dané kolektivitě hlásí. Z těchto důvodů současně dochází také k selekci či tabuizování určitých událostí, které jsou zdrojem utrpení či pocitu viny. Lze hovořit o tzv. kolektivním zamlčování či amnézii, kdy zapomínání může být jak podvědomé, tak i záměrné a řízené. Jako příklad posledně zmíněného může být „zapomenuté“ a komunistickým režimem tabuizované téma nuceného vysídlení německého obyvatelstva po druhé světové válce z Československa [srov. Tomášek 2004: 138]. S touto problematikou je úzce spjat koncept kolektivního traumatu, který se s ohledem na výzkumný cíl zdá být zvláště relevantní a věnujeme mu proto pozornost v kapitole 2.2.4.

2.2.2 Kolektivní paměť versus historie

Halbwachs razí jasnou dělicí čáru mezi kolektivní a historickou pamětí, respektive historií a stejně tak činí jeho následovatel francouzský historik Pierre Nora [1998: 9], když tvrdí, že v případě paměti a historie „*nejde vůbec o synonyma a my si uvědomujeme, že stojí v každém bodě proti sobě*“.⁵⁴ Historie totiž začíná tam, kde končí tradice, kde dochází k rozkladu sociální paměti [Halbwachs 1967: 66]. Distinkce těchto dvou fenoménů je popsatelná přinejmenším ve dvou ohledech. Zatímco kolektivní paměť preferuje podobnost a kontinuitu, jelikož předkládá skupině obraz její minulosti, který má odkazovat ke stálosti v čase, historii naopak zajímají změny a rozdíly. Na druhé straně skupina vyzdvihuje odlišnost své kolektivní paměti od pamětí jiných skupin, aby tak prezentovala svou jedinečnost. V tomto případě se historie chová univerzalisticky a eliminuje rozdíly, Halbwachs ji přirovnává k oceánu, do kterého se

⁵⁴ Nora, který v 80. letech znovuobjevuje Halbwachsoův koncept pro francouzskou historiografii, se proslavil svým sedmidílným počinem *Les lieux de mémoire (Místa paměti)* z let 1984 – 1992, kde se soustředí na místa jak ve smyslu topografickém, tak symbolickém jako památníky, budovy, historické osobnosti, literatura apod., prezentující paměť francouzského národa. V úvodním textu tohoto projektu hovoří o „*uchvácení*“ paměti předávané z generace na generaci historií, která ji přeměňuje na místa paměti. Tam, kde končí paměť, nastupuje dle autora potřeba vytvářet místa paměti, jakožto fixní bod kolektivní kulturní paměti. „*Kdybychom ještě obývali svou paměť, nepotřebovali bychom jí zasvětit určitá místa. Taková místa by neexistovala, protože by neexistovala paměť stržená historií.*“ [Nora 1998: 8] Přibližně v téže době se ve svých teoretických úvahách *Histoire et mémoire (Paměť a dějiny)* zamýšlí nad vztahem kolektivní paměti a historie také Le Goff.

různé minulosti vlévají. Znamená to, že historie je jen jedna, zatímco kolektivních pamětí existuje vícero [Halbwachs 1967: 71 – 77; srov. též Assmann 2001: 42 – 44].

Pojednání o opozici mezi historií a pamětí předkládá i s příklady z výzkumu Tzvetan Todorov ve své studii *Paměť před historií* [1998a: 33 – 46]. V první řadě autor konstatuje, že historie jakožto věda aspiruje k jisté objektivitě, je společná a vztahuje k hmotnému a kvantifikovatelnému světu.⁵⁵ Oproti tomu je paměť jakožto nevědecké vzpomínání subjektivní a osobní a preferuje nehmotný svět duševních zážitků. Dále je tu rozdíl mezi pojmenováváním a popisem. Pro historii je stěžejní pojmenovávání, klade důraz na znalost jmen, dat, míst a čísel. Paměť ovšem v tomto ohledu selhává, informátor často zapomíná jména osob či dny, které slouží k přesné identifikaci události. Na druhé straně však operuje s podrobnostmi a příklady, zatímco historie pracuje s abstraktními kategoriemi. Specifikum paměti je také její zaujatost. Jakoby se paměť řídila nepsaným pravidlem: „*Pamatujeme si především dobro, které jsme činili, a zlo, které jsme trpěli. Nepříjemné události, jejichž evokace neumožňuje postavit se ani do role hrdiny ani do role oběti upadají do zapomenutí.*“ [Todorov 1998a: 38] Jak jsme již uvedli, je zřejmé, že tato potřeba paměti vidět sebe sama a svou skupinu v pozitivním světle, tkví v její propojenosti s lidskou identitou. Tak se liší i hodnoticí soudy. Zatímco nositel paměti soudí s ohledem ke svým či skupinovým zájmům, historik soudí s ohledem ke konsenzu, který ve společnosti obecně panuje.⁵⁶

Ukázáno bylo ambivalentní zacházení s minulostí ze strany kolektivní paměti a historie. Řekněme závěrem, že kolektivní paměť je svázána s konkrétní skupinou, přispívá tudíž k formování a posilování kolektivní identity a je založena na bázi rekonstrukce. Zatímco historie jako vědecká disciplína je svým charakterem objektivní, kritická a univerzalistická. Práce etnologa s auto/biografickými výpověďmi informátorů, které jsou obrazem jejich paměti a zároveň identity, nespočívá v rekonstrukci univerzální historie. Nestojí zde tudíž v popředí otázka, jak se něco „doopravdy“ odehrálo, nýbrž se předpokládají různé verze sdílené minulosti, které jsou

⁵⁵ Tento charakter historie považuje Le Goff [2007: 125] za její nejmarkantnější rozpor. Byť jsou totiž jejím předmětem jednotlivosti, ať již jednotlivé události či osobnosti, jejím cílem jako vědecké disciplíny jsou zobecnění, pravidelnost a univerzálnost.

⁵⁶ Stejný badatel [1998b: 91 – 117] se také věnuje problematice zneužívání a manipulace kolektivní paměti ze strany totalitních režimů 20. století. Děje se tak prostřednictvím falšování a vymazávání minulosti. K vymírání paměti ovšem přispívají i soudobé demokracie. Stále rychlejší spotřeba informací vede dle Todorova ke stejně rychlému vyřazování.

chápaný jako svébytné sociální konstrukty a které pro svou intersubjektivní povahu skýtají jisté shodné významy, jež jsou společné dané skupině, s níž se její členové ztotožňují. Etnologovo úsilí by tak mělo směřovat právě k odkrytí těchto intersubjektivně sdílených významů.

Při práci s pamětí respektive auto/biografickým materiálem je též podstatné vycházet z faktu, že každá vzpomínka je zároveň novou interpretací z pozice aktuální situace, která jedince ovlivňuje. Přestože nahlížíme a aktualizujeme naše vzpomínky prizmatem přítomnosti, jistá orientace z minulosti stále zůstává. Na tuto rozporuplnost upozorňuje ve svém pojednání Berger [1973: 197 – 207, cit. dle Volbrachtová 1994: 287], když uvádí: *„Vypadá to každopádně tak, jako by běh věcí, které náš život utvářejí, bylo možno interpretovat naprosto protikladně (...). Jakmile na minulost vzpomínáme, tak ji již interpretujeme, a to v soulase s našimi tehdy aktuálními názory na to, co považujeme za důležité a co ne.“*

2.2.3 Kulturní a komunikativní paměť

Především manželům Assmannovým vděčíme za rozpracování jistě revolučního a inspirativního, ovšem zároveň nejednoznačného a rozporuplného Halbwachsova konceptu kolektivní paměti. Výchozí pozici představuje pro oba vědce právě Halbwachsovo sociálně konstruktivistické pojetí minulosti, tedy stanovisko, že *„minulost nevzniká přirozeným růstem“*, nýbrž že se jedná o kulturní konstrukt [Assmann 2001: 46]. Na základě toho dochází Assmannovi k dvojímu rozlišení rámců kolektivního vzpomínání, a sice rozpoznávají paměť komunikativní a kulturní.

V případě komunikativní – živoucí – paměti se jedná o vzpomínky orientované na nedávnou minulost, na nichž jedinec participuje s ostatními svými současníky – členy určité kolektivity. Jde o paměť určité skupiny vznikající každodenní interakcí a její existence je odvislá od existence jejích nositelů. Současně s úmrtím nositelů paměti zaniká i samotná paměť, a vytváří se tak prostor pro paměť novou. Tato dimenze živé vzpomínky zahrnuje bezprostřední zkušenosti dobových svědků ze tří až čtyř po sobě jdoucích generací [Assmann 2001: 48 – 49]. Komunikativní paměť tedy značí jakousi

obecnou shodu členů určité kolektivity o tom, co pokládat za vlastní historii dané skupiny a jaký význam jí přikládat [Welzer 2008: 15]. Její dynamika souvisí se střídáním generací, které může přinést i znatelné změny v paměti určité společnosti a může sehrávat např. roli při zpracování traumatických vzpomínek [Assmann 2006: 27].

V rámci kulturní paměti se komunikativní minulost plynule přetransformovává a fixuje do symbolických figur. Jejich zpřítomňování probíhá prostřednictvím organizované a ceremonializované komunikace slavnostního charakteru. Na rozdíl od komunikativní paměti, na níž se skupiny podílejí difúzně, má tento druh paměti své speciální nositele jako šamany, kněží, učitele, spisovatele apod., kteří mají mandát tuto paměť udržovat. Tato nutnost uchovávat kulturní paměť vychází z potřeb zajištění skupinové identity. Kulturní paměť bazíruje na historii vzpomínky, faktická historie zde není podstatná. Její interval přesahuje výše zmíněných 80 až 100 let a ubírá se až k mytickým počátkům [Assmann 2001: 50 – 53].

Assmann [1988: 13 – 15] ve své stati *Kolektivní paměť a kulturní identita* uvádí několik kritérií, která jsou pro kulturní paměť signifikantní:

1. příslušnost ke konkrétní kolektivní identitě – kulturní paměť uchovává sociálně sdílený soubor vědění určité kolektivity, z něhož se formuje pocit skupinové jedinečnosti a jednoty, tedy kolektivní identity;
2. rekonstruktivita – bylo již uvedeno, že žádná paměť neuchovává minulost jako takovou, tudíž i kulturní paměť postupuje rekonstruktivně, vždy z pozice aktuální situace. Kulturní paměť je sice pevně fixována prostřednictvím figur vzpomínání a zásoby vědění, avšak každá přítomnost si ji znovu osvojuje, rozebírá, uchovává a také mění. Kulturní paměť je retrospektivním konstruktem;
3. zformovanost – pro zprostředkování paměti je nezbytností určitá pevná forma vyjádření, a sice např. prostřednictvím písma, obrazů či rituálů. Zformovanost je jedním z hlavních rozlišovacích znaků mezi kulturní a komunikativní pamětí;
4. organizovanost – znamená institucionalizaci kulturní paměti např. ceremonializací a specializací jejích nositelů;
5. závaznost – ze závaznosti kulturní paměti vyplývá pro určitou kolektivitu jasná hodnotová orientace;

6. reflexivita – kulturní paměť reflektuje jak praxi v podobě přísloví a pořekadel, etnoteorií či rituálů, tak sebe sama např. prostřednictvím interpretace a reinterpretace, kritiky, cenzury a kontroly.

Následující tabulka staví proti sobě komunikativní a kulturní paměť a předkládá jasný pohled na diferenci těchto dvou rámců paměti spočívající v rozličném obsahu, formě, médiích, časové struktuře a nositelích.

Komunikativní a kulturní paměť [Assmann 2001: 53]

	Komunikativní paměť	Kulturní paměť
Obsah	dějinné zkušenosti v rámci individuálních biografíí	mytické pra-dějiny, události náležící do absolutní minulosti
Formy	neformální, málo zformované, rozvíjející se přirozeně, vznikající každodenním stykem	ustavené, vyšší stupeň normovanosti, obřadná komunikace, svátek
Média	živoucí vzpomínky v organické paměti, zkušenost a informace z doslechu	ustálené objektivace, tradiční symbolická kodifikace/inscenace slovem, obrazem, tancem atd.
Časová struktura	80 – 100 let, časový horizont tří až čtyř generací, který se posouvá spolu s přítomností	absolutní minulost, mytický pra-věk
Nositelé	nespecifičtí, doboví svědci určitého vzpomínajícího společenství	specializovaní nositelé tradice

Během našeho uvažování o lidské paměti jsme došli k rozlišení tří dimenzí fenoménu lidské paměti. Primárně je to paměť ve smyslu neurologickém. Vedle tohoto organického základu byl dále definován především sociální a kulturní rozměr paměti. Assmannová [2006: 32 – 33] dále rozlišuje tři komponenty, ze kterých se tyto dimenze paměti skládají a které vzájemnou interakcí vytvářejí lidskou paměť. Jedná se o nositele, prostředí a podporu paměti. V případě neuronové paměti je nositelem organismus, prostředím je společnost a její paměťové rámce. Podpora neuronové paměti probíhá prostřednictvím různých praktik trénování paměti. Pro sociální neboli komunikativní paměť jakožto sociální konstrukt platí, že nositelem je sociální skupina. Prostředím se stávají jedinci se svými individuálními verzemi kolektivních zkušeností

a podporou jsou symbolická média. V případě kulturní paměti se jedná o kolektivně symbolický konstrukt, jehož nositelem jsou symbolická média v podobě symbolů, artefaktů, médií apod., pro něž je signifikantní přenositelnost a trvanlivost. Prostředím se stává skupina, jež se skrze tyto symboly identifikuje a neustále je re-konstruuje.

Přechod od neuronové paměti k paměti sociální je plynulý. Již Halbwachs hovořil o tom, že hranice mezi individuální a sociální pamětí není ostrá. Individuální vzpomínky v sobě zahrnují i vzpomínky cizí. Rozlišení vlastních prožitých vzpomínek a vzpomínek z doslechu není vždy snadné, jak jsme již zmínili v předešlých kapitolách. Komplikovanější je přechod od sociální paměti ke kulturní, neboť mezi těmito dvěma paměťovými rámci panuje časová proluka, tzv. „*floating gap*“ mezi pamětí a zkušeností. Proto je nutná existence symbolických médií legitimizujících kulturní paměť v přítomnosti, jak již bylo uvedeno výše [srov. Assmann 2006: 31 – 32].

Dimenze lidské paměti [Assmann 2006: 33]

Dimenze	Neuronová paměť	Sociální/komunikativní paměť	Kulturní paměť
nositel	lidský mozek	sociální komunikace	symbolická média
prostředí	sociální komunikace	lidský mozek	sociální komunikace
podpora	symbolická média	symbolická média	individuální paměť

Rozlišení těchto dimenzí paměti je pouze analytického rázu. Stejně tak jsou v praxi individuální vzpomínky a vzpomínky patřící skupině „my“ jen stěží oddělitelné. Vzpomínky individua se formují jednak z vlastních, v průběhu života získaných či generacemi tradovaných historických zkušeností⁵⁷ (komunikativní paměti), jednak z rezervoárů paměti, jako jsou různé texty, památníky, obřady apod. (kulturní paměti). Logicky se tak v rámci našeho výzkumu dotkneme obou forem kolektivní paměti, nicméně aktivně budeme pracovat s pamětí komunikativní, respektive biografickou.

⁵⁷ V souvislosti se svým výzkumem o nacismu a holocaustu v rodinné paměti Němců se k problematice generačního tradování vzpomínek vyjadřuje Welzer [srov. 2008].

2.2.4 Kolektivní paměť a kolektivní trauma

S problematikou kolektivní paměti úzce souvisí ve společenskovědním diskurzu poměrně nový koncept kolektivního (kulturního) traumatu.⁵⁸ Oproti traumatu individuálnímu se váže tento fenomén k určité skupině, jejíž kolektivní identitu a kolektivní paměť ovlivňuje. Dle Alexandra [2004b: 1] k tomuto druhu traumatu dochází, „*pokud příslušníci určité kolektivity cítí, že byli vystaveni otřesné události, jež zanechala nerasmazatelné stopy na jejich skupinovém vědomí, navždy poznamenala jejich paměť a zásadně a neodvratně poznamenala jejich budoucí identitu*“.⁵⁹ Za příklad kolektivního traumatu lze považovat historické události spojené s národním socialismem, holocaustem, komunismem apod.

Kolektivní trauma jakožto sociální konstrukt je diskurzivně vytvářeno svými nositeli. V tomto kontextu akcentuje Giesen [2007: 67 – 78] s odkazem na Mannheima především roli dospívajících jakožto jedinců nacházejících se na pomezí mezi dětstvím a dospělostí, kdy v tomto nejistém formativním období dochází mimo jiné k internalizaci historických událostí, a to i těch traumatizujících. Aby se určitá zkušenost traumatu či triumfu stala základem kolektivní paměti určité generace, není podstatné, zda se jedná o zkušenost jedinečnou, musí být ovšem svými aktéry jako taková chápána. Musí být pojímána jako „*jedinečná, bezprostřední a autentická*“ [Giesen 2007: 73]. V Giesenově podání je nositelkou traumatu především specifická generace, jež byla přímo konfrontována s traumatizující událostí či epochou. Tato sdílená zkušenost se stává pojícím prvkem členů této generace a jejich vzájemného porozumění. Žádná jiná generace nedokáže tomuto traumatu porozumět stejně jako generace očitých svědků, která si utrpením prošla. Není to ovšem pouze prožitek vlastní

⁵⁸ V literatuře se lze setkat s přívlastkem kolektivní a kulturní z důvodu nutného vymezení se od traumatu individuálního neboli psychologického [srov. Alexander 2004a]. Barša [2011: 51] kritizuje obě zmíněná označení a sám hovoří o traumatu veřejném. Kolektivní trauma dle autora dostatečně nevystihuje diskutovaný rozdíl, jelikož psychologické trauma se nemusí vázat pouze na jednotlivce, naopak může zasahovat i skupiny (např. rodina, lokální společenství). Obdobně označení kulturní trauma je zavádějící, jelikož kultura se dotýká jak sféry veřejné, tak soukromé. Právě tato distinkce je dle autora přínosná. Veřejná sféra, jakožto prostor diskurzivního vytváření kolektivních identit, je současně i prostorem pro interpretaci minulých událostí včetně těch, které mají traumatický potenciál. Otázku korektnosti terminologického pojmosloví této problematiky necháváme v této studii stranou a nadále využíváme označení kolektivní trauma.

⁵⁹ „*Cultural trauma occurs when members of collectivity feel they have been subjected to a horrendous event that leaves indelible marks upon their group consciousness, marking their memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways.*” Překlad do češtiny byl proveden autorkou práce.

„smrtelnosti a nebezpečí“, který se může stát základem kolektivní identity generace, ale naopak i „prožitek neočekávaného vítězství nad nepřízní světa, odvážný pokus, který byl podniknutý navzdory radám rodičů a který se ukázal jako vítězný a úspěšný, zážitek zdaru a triumfu“ [Giesen 2007: 74]. To má co do činění s bojem o nezávislost např. formou zapojení se do sociálních hnutí či revolucí, které nám dává pocit nalezení vlastního kolektivního „my“, zrození vlastní autonomní skupiny.

Trauma určité generační skupiny je tedy dle Giesena [2007: 74] spjato se svými nositeli a s nimi také původní traumatizující podstata zaniká. „*Když tato generace odchází ze scény a její trauma je vysloveno, kdy se ono původně nezczizitelné trauma stane předmětem historické rekonstrukce, tehdy hranice porozumění zanikne a zakládající událost se integruje do sledu dějinného příběhu – ale tento posun z generační paměti do dějin je ve většině případů také dobou, kdy generace jako žijící komunita zmizí.*“

Jak upozorňuje Marada [2007: 81], tímto postojem se Giesen liší od kulturalistického pojetí traumatu Alexandra [2004b], ke kterému se ovšem sám Giesen hlásí. Alexander akcentuje především kulturně konstruktivistický charakter tohoto fenoménu. To znamená, že ne každá historická událost, jež má traumatický potenciál se nutně stává kolektivním/kulturním traumatem, neboť záleží až na samotných aktérech, jakého významu daná událost nabude. V tomto procesu zaujímají zásadní postavení nositelé traumatu („*carrier groups*“), které lze považovat za tvůrce traumatického významu. Ti „*mají jak ideové, tak materiální zájmy, jsou situovaní v určitých pozicích sociální struktury a současně mají specifický diskurzivní talent pro vyjádření svých požadavků – mohli bychom to nazvat jako tvoření významů – ve veřejné sféře*“ [Alexander 2004b: 11].⁶⁰ V Alexanderově konceptu nejsou nositelé traumatu pouze zástupci generace přímo zasažené bolestivou historickou zkušeností či obdobím, nýbrž všichni, kteří konstituují a veřejně reprezentují určitou událost jako traumatickou [Marada 2007: 81].

Lze předpokládat generační transmissi traumatické zkušenosti i na další nepřímo zasažené generace, jejichž identita se formuje mimo jiné i prostřednictvím vědění o historickém osudu generací předchozích. Toto vědění je vždy zasazováno do již

⁶⁰ „*Carrier groups have both ideal and material interests, they are situated in particular places in the social structure, and they have particular discursive talents for articulating their claims – for what might be called meaning making – in the public sphere.*“ Překlad do češtiny byl proveden autorkou práce.

existujícího ustáleného významového a interpretačního rámce dané generace, což způsobuje odlišný způsob vzpomínání na společnou minulost různých generací.⁶¹

Odlišně tak bylo zacházeno s nacistickou minulostí generacemi, jež v tomto období žily. Giesen [2004a 112 – 154, 2004b 11 – 53] hovoří o tzv. „*koalici ticha*“, jež nebyla ochotna hovořit o své vině. Kolektivní vina německého národa se přesunula na konkrétní pachatele v rámci Norimberského procesu a Němci začali být chápáni spíše jako oběti národního socialismu nežli pachatelé. Tato generace, která sebe sama chápala jako oběť katastrofy a současně byla hrdá na hospodářský zázrak, byla ovšem v 60. letech vystřídána generací novou, pro niž doba nacismu nebyla přímou životní zkušeností. Studentské revoltující hnutí 68 tak znamenalo prolomení „*koalice ticha*“, hovoří se o kolektivní zodpovědnosti předchozí generace a vytváří se prostor pro nové vnější zpracování traumatu pachatelů. Marada [2007: 90] v počínání této generace vidí základ pro další reprodukci vědomí kolektivní viny německého národa, jež se stala součástí obrazu „němectví“ v západní kultuře. Současně ovšem zmiňuje tendenci generací nových, kdy mnohým není příjemné nést historickou vinu svých předků.⁶²

Obdobně lze uvažovat o traumatu obětí holocaustu, pro něž bylo v poválečném období také příznačné „*relativní ticho*“. Zapříčiněno bylo hrůznými zkušenostmi přeživších osob nacistické genocidy [Marada 2007: 86]. Barša [2011: 9 – 16] vstup holocaustu do veřejného diskurzu dává do souvislosti s přehodnocením morálního statusu oběti v západní kultuře. Zatímco do 60. let byla oběť spíše spojena se studem a ponížením, v období následujícím začíná být pozice oběti stále více oceňována. Vedle toho získává genocida Židů specifické a paradigmatické postavení, začíná se odlišovat od jiných fašistických zločinů a zavádí se termín holocaust. „*Teprve v tomto svém novém přehodnocení začala nacistická genocida fungovat jako zdroj symbolického a morálního kapitálu*“, jehož jsou Židé nositeli [Barša 2011: 16].

⁶¹ Podrobněji se k problematice přenositelnosti traumatické zkušenosti na další generace vyjadřuje Marada ve své stati *Paměť, trauma, generace* [2007: 79 – 95].

⁶² Ke konstrukci traumatu pachatelů a kolektivní identity v poválečném Německu srov. Giesen [2004b: 112 – 154], Giesen, Schneider [2004].

2.3 Problematika identity a paměti ve světle biografického bádání

2.3.1 Konstrukce identity a minulosti v biografickém vyprávění

Biografie neboli životní příběh je prezentací písemně, a především orálně komunikované minulosti konkrétního jedince. Jejím zdrojem mohou být všechna data, přispívající k rekonstrukci životního příběhu, jako jsou např. osobní deníky, korespondence či životopisná vyprávění o životě druhých či sobě samém [Spülbeck 1997: 8].

Pro životní příběh jedince, vyprávěný nebo sepsaný jím samotným, který patří mezi nejčastěji využívaný pramen biografického výzkumu, se běžně užívá termín biografie. Plyne z toho jistá diskrepance, protože pro tyto účely by bylo vhodnější používat termín autobiografie. Nicméně ve společenskovědním diskurzu je frekventovanější pojem biografie. Konopásek [1994, cit. dle Svoboda 2007] z důvodu tohoto terminologického překrývání užívá pojmu auto/biografie, čímž zpochybňuje rozlišení mezi biografií a autobiografií, které je dle autora samo osobě irelevantní, jelikož autobiografická vyprávění zpravidla obsahují i životní příběhy druhých lidí, kteří zasahovali do života vypravěče. Naopak biografie – tedy referování o životě druhé osoby – je konstruováno z pozice vypravěče, jenž do těchto vyprávění promítá vlastní autobiografickou zkušenost.

Terminologie biografického bádání nabízí celou škálu dalších různých označení pro biografické texty jako např. životní příběh (*life story*) [Bourdieu 1998: 56; Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 76], životní historie (*life history*) [Spülbeck 1997: 8], osobní dokumenty (*human documents/personal documents*), ego-dokumenty, narativní texty [Fuchs – Heinritz 2005: 10], autobiografická narativa [Andrle 2002], osobní narativum (*personal narrative*) [Lucius – Hoene, Deppermann 2004: 20], orální biografie (*oral biography*), životopisná/životní vyprávění [Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 76 – 77]. V předložené práci střídavě pracujeme se zavedeným pojmem biografie a jeho možnými ekvivalenty, jako je biografický/životní příběh či vyprávění. U termínu biografie pochopitelně předpokládáme, že zahrnuje autobiografický materiál, o který se náš kvalitativně orientovaný výzkum opírá především. Užití termínu životní příběh se prokázalo jako vhodné především v komunikaci s narátory během terénní práce.

Biografická vyprávění – konstruované příběhy o vlastní minulosti – hrají neodmyslitelnou roli při vytváření identity jedince. Toto, pro nás zásadní východisko, výstižně formuluje Šmídová [2004: 151 – 174], když vyprávění o vlastním životě charakterizuje jako odpověď na otázku „*čím a kým jsem, (...) proč jsem právě takový, proč mám dnes právě takový pohled na svět a jak se v něm umísťuji*“. Hlavním posláním narativní re-konstrukce vlastní biografie je „*udržovat vlastní identitu v čase, re-konstituovat kontinuitu vlastního Já (My) ať už skrze vyprávění sjednocující různorodé epizody, nebo skrze zcela jasnou a nerozlámanou dějovou linii, směřující přímo k pointě*“. V tomto smyslu lze biografii chápat jako „*vyprávěnou identitu*“ [Konopásek 1994, cit. dle Svoboda 2007], jež je zásadní jak při procesu konstrukce osobní dimenze identity, tak při uvědomování si příslušnosti ke kolektivním kategoriím.⁶³

Manifestace, uchovávání a transmise skupinové identity a paměti se děje prostřednictvím vyprávění životního příběhu člena určité kolektivity. Jedinec zpětně nahlíží a interpretuje minulé události a dává je do souvislosti s přítomností a budoucností. Činí tak na základě zpracovávání již shromážděných zkušeností a snaží se předejít svou biografii jako srozumitelný a koherentní celek [Bourdieu 1998: 57], což mu současně napomáhá k uvědomování si vlastní identity a umístění sebe sama ve společnosti. Biografická konstrukce tudíž není uzavřenou entitou [Alheit 2002], neboť jsme stále znovu a znovu konfrontováni s novými zkušenostmi, které zapracováváme do biografického celku.

V textu o identitě již zazněl požadavek dynamického charakteru identitárních konstrukcí. Identitu nepovažujeme za statickou, jednou pro vždy utvořenou, neměnicí se entitu. Naopak podtrhujeme procesuální aspekt vývoje identity a tuto dynamicky orientovanou povahu identity nacházíme v konceptu biografie. V biografických vyprávěních lze sledovat „*na jedné straně internalizaci žitého světa v průběhu socializace, tedy vnější utváření identity, a na druhé straně pozorujeme zařazení biografických zkušeností do stávajících stavů vědění – tedy vnitřní výstavbu identity*“ [Alheit 2002]. Konstruktivní proces biografického vyprávění vystihuje nikdy zcela

⁶³ Proces vyprávění a identitu propojuje Ricoeurův koncept „*narativní identity*“. Dle Ricoeura [2002: 97] vyprávění upevňuje lidskou zkušenost v objektivní skutečnosti a současně je schopno podat výpověď o právě probíhajícím životě. Narativní identita, jež slučuje totožnost a jinakost, se primárně rozvíjí právě ve vyprávěném čase.

nedokončený proces vytváření lidské identity, který je celoživotním projektem. Z důvodu kritiky statické konceptualizace identity tak navrhuje Fischer – Rosenthal [1997] uzavřený koncept identity zcela vypustit a nahradit jej konceptem biografie. Někteří autoři [srov. např. Alheit 2002; Zich, Roubal, Spalová 2003, Roubal 2009] ve svých textech využívají pojmu „*biografická identita*“.

2.3.2 Biografický výzkum⁶⁴

Označení biografického výzkumu (*biographical research*) se potýká se stejnou terminologickou nejednotou jako samotný materiál, se kterým pracuje. Odborná literatura nám předkládá názvy jako autobiografická, resp. biografická metoda (*auto/biographische Methode*), socio-biografická metoda (*sozio-biographische Methode*), life history technika (*life history technique*), metoda osobní dokumentů (*Methode der persönlichen Dokumente*) apod. [Fuchs – Heinritz 2005: 10 – 11]. Dále se prosadilo označení orální historie (*oral-history*), které je doménou především historiografie a koncentruje se na ústní sdělení pamětníků, jež se stali svědky určité události, o níž výzkumníkovi jde [srov. Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 11 – 15].

Biografickým výzkumem, řadícím se do kvalitativních metod, jsou rozuměny veškeré společenskovědní výzkumné přístupy a postupy, které pracují s biografickým materiálem. Tato široká definice zahrnuje jak práci s životopisnými daty, která vědec v sociální realitě nachází již hotová (např. rodinné kroniky), tak s daty, jež musí prostřednictvím interview teprve vytvořit. Podstatnou roli nehraje ani to, zda se jedná o sdělení zachycující celý životní příběh nebo o pouhé jeho fragmenty. Nicméně

⁶⁴ Počátky biografického výzkumu jsou v rámci etnologie spojeny se školou Franze Boase, v rámci sociologie s chicagskou školou. Věhlas získala především monografie *Polský sedlák v Evropě a Americe* od Thomase a Znanieckého. Podrobněji k dějinám biografického výzkumu např. Spülbeck [1997: 13 – 36], Fuchs – Heinritz [2005: 85 – 127]. V Čechách lze za pionýrské práce v oblasti biografického výzkumu považovat autobiografický sociologický projekt SAMISEBE [Konopásek 1999] či disertační práci Noskové [2007]. Počátkem 90. let byl založen časopis *Biograf*, orientující se na kvalitativní výzkum, který má též internetovou podobu – www.biograf.org. V rámci historiografie se na výzkum tohoto typu zaměřuje Centrum pro orální historii Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Na půdě tohoto centra vzniklo mnoho teoretických prací o orální historii a na této metodě založených projektů.

současná výzkumná praxe upřednostňuje životopisný materiál získaný pomocí interview [Fuchs – Heinritz 2005: 9].

Jednu z možných variant získávání dat během biografického výzkumu představuje tzv. autobiografické, respektive biografické narativní interview.⁶⁵ Teoreticko-metodologická základna tohoto nestandardizovaného kvalitativního typu dotazování byla položena v 60. letech 20. století Williamem Labovem a Joshuou Waletzkyem jako kritická reakce na objektivistické paradigma v sociálních vědách. O něco později koncept rozpracoval německý sociolog Fritz Schütze ve svém díle *Die Technik des narrativen Interviews in Interaktionsfeldstudien, dargestellt an einem Projekt zur Erforschung von kommunalen Machtstrukturen* z roku 1977. Jeho model interview je formován a ovlivněn prostředím symbolického interakcionismu, fenomenologicky orientované sociologie a různých přístupů sociologie jazyka [Fischer – Rosenthal, Rosenthal 2001]. Vůdčím motivem je porozumět chování aktéra z jeho vlastní perspektivy a jeho subjektivním interpretacím světa. Jinak řečeno, narativní interview se stává zdrojem různých informací o vnitřním světě jedince. Biograficky orientované bádání si v souvislosti s tímto faktem neklade za cíl prostřednictvím narativního materiálu pochopit minulost jako takovou, nýbrž objasnit konkrétní interpretaci spjatou s konkrétním individuem či kolektivitou.

Pro odhalení subjektivní zkušenosti je logicky potřeba interview maximálně otevřeného charakteru, kdy se narátorovi nechává prostor pro volnou a spontánní prezentaci jeho životního příběhu od začátku až do konce. Schütze [1999] podává definici narativního interview následovně: „*V narativním interview je informant povzbuzován k tomu, aby ve spontánním vyprávění zprostředkoval, spolu se svými osobními životními prožitky, i kolektivně-historické biografické události s jejich konkrétními situačními průběhy.*“ Předpokladem spontánní výpovědi je vypravěčova nepřipravenost na vlastní interview. Byť mohly být některé příběhy, prezentované během narativního rozhovoru, již v minulosti komunikovány, informátor je v danou chvíli postaven do nové situace, a je tudíž nucen vyprávět svůj příběh znovu a nově, z aktuální pozice a kontextu vypravování. Hlavním cílem narativního interview je tedy to, že „*v dynamickém proudu spontánního vyprávění dochází ke znovuoživení proudu*

⁶⁵ Podrobněji k narativnímu interview např. Lucius-Hoene, Deppermann [2004] či Rosinski [2008].

vlastních prožitků a – do současnosti transportovaného – vrstvení zkušeností“ [Schütze 1999].

Práce s narativním interview je rozdělena do několika metodologických kroků [Glinka 1998, cit. dle Rosinski 2009: 5]:

1. příprava rozhovoru;
2. průběh vlastního rozhovoru zaznamenávaného na nahrávací zařízení;
3. transkripce rozhovoru;
4. analýza a interpretace dat.

Schütze [1983: 285; 1999] člení proces vlastního pořizování narativního interview na tři úseky. Po stimulaci informátora k výpovědi svého životního příběhu, ať už se jedná o celou biografii či o pouhou životní událost, která stojí v popředí výzkumníkovy zájmu, začíná první fáze narativního interview. Ta spočívá v ponechání naprosto volného prostoru pro informátorovo vyprávění. Výzkumník v tuto chvíli do rozhovoru nijak nezasahuje, nepodsouvá žádná témata či otázky, pouze podporuje informátorovu vyprávěcí aktivitu v podobě soustředěného a zúčastněného sledování průběhu vyprávění, čímž udržuje hovor v chodu. Jakákoliv intervence ze strany tazatele je nežádoucí, neboť by byla narušena kontinuita vyprávění a nebyl by vyčerpán primární narativní potenciál vypravěče. Ve druhé fázi se výzkumníkovy role stává již aktivnější. Klade otázky směřující k objasnění doposud záměrně i nezáměrně nevyčtených, rozporuplných či nepochopených aspektů životního příběhu. Je důležité, aby i tato fáze zůstala narativního charakteru, pokládané otázky mají jen iniciovat k dalšímu vyprávění a k podrobnějšímu vyjádření se k různým dílčím událostem. V konečné bilanční fázi jsou přípustné i tzv. důvodové otázky obsahující slovo proč, jejichž prostřednictvím směřujeme k celkovému sebehodnocení informátora.

S konceptem biograficky-narativního interview ve svých studiích dále pracuje německá socioložka Gabriele Rosenthalová [2002: 204 – 227], vycházející z předpokladu, že pro pochopení a interpretaci určité tematické části životního příběhu, je zásadní znát celou biografii. Autorka narativní rozhovor člení na fázi hlavního vyprávění, kdy informátor bez zásahu výzkumníka, prezentuje svůj životní příběh. Na fázi dotazování, kdy jsou akcentovány internální narativní otázky vztahující se k již

vyprávěným tématům. A konečnou fází představuje kladení externálních narativních otázek orientujících se na oblasti, jež jsou relevantní pro vlastní výzkumnou otázku.

Provedení narativního interview není snadné, naopak je spojeno s mnohými úskalími. Výzkumník může mít v počáteční monologické fázi problém nikterak nezasahovat do vyprávění, v případě další fáze zase se správnou stylizací otázek. Ze strany informátora se předpokládá ochota a kompetence vyprávět svůj životní příběh. Ne každý informátor je však schopen kontinuálního narativního sdělení, bez toho, aniž by mu byly kladeny otázky. Byť je vyprávění příběhů přirozenou součástí našeho života, není konstrukce vlastní biografie rozhodně činností každodenní. Dynamického charakteru spontánního vyprávění tudíž není možné pokaždé stoprocentně docílit.

Nosková [2007: 58] v takových případech navrhuje využít tzv. interview s návodem (*Leitfadeninterview*).⁶⁶ Vedle narativního interview je tento typ rozhovoru dalším možným způsobem získávání dat verbálního charakteru. Výzkumník má v tomto případě k dispozici předem připravenou sumu otevřeně formulovaných otázek, na které může narátor volně odpovídat, a jež mají iniciovat k otevřenému rozhovoru. Tento tematický návod není pevně dán, je pouze orientační. Výzkumník musí reagovat na specifika každého rozhovoru a dle jeho průběhu v paměti zafixovaný návod s otázkami modifikovat. Interview s návodem je tak v důsledku předem stanovených témat strukturovanější než zcela otevřené narativní interview a využívá se především v případech, kdy je výzkumný cíl omezen pouze na konkrétní témata. Nelze tak většinou odhalit celkový kontext a pozadí určité události, jako je tomu u narativního interview. Na druhou stranu se jedná o časově ekonomičtější variantu.

Jedna z nevýhod biografického výzkumu je bezpochyby časová náročnost sběru dat a jejich analýzy. Po pořízení interview by měl neprodleně následovat záznam základních identifikačních rysů daného rozhovoru, tzv. zpráva z interview. V zásadě by tato zpráva měla obsahovat údaj o navázání kontaktu (kdy a jak?), průběhu interview, místě konání interview, datu, čase, dalších účastnících a konečně poznámky k průběhu, krizím, problémům a dalším zvláštnostem interview [Beer, Cornelia 2004, cit. dle Rosinski 2008: 8].⁶⁷ Především by měly být zaznamenávány ty aspekty, které nejsou

⁶⁶ Pro přesný postup využití Leitfadeninterview srov. např. Mayer [2008: 37 – 57].

⁶⁷ Zprávu z interview je možné vést podrobněji. Např. dle Fuchse – Heinritze [2005: 275 – 276] by zpráva z interview měla obsahovat následující údaje: způsob seznámení se s informátorem; trvání, počet a místa kontaktů; přítomnost třetích osob či přerušení interview; rozhovor o smyslu a účelu dotazování, o anonymitě, o možných důsledcích publikování; míra zájmu dotazovaného, jeho očekávání a obavy;

zachyceny na nahrávce, ale při interpretaci by mohly mít význam [Lucius – Hoene, Deppermann 2004: 306].

Časově náročnější je ovšem především přetransformování zvukové nahrávky v text.⁶⁸ Postup tohoto procesu se vždy řídí určitými pravidly. Vaněk, Mücke, Pelikánová [2007: 114 – 115] doporučují, aby postihl především tyto body:

1. přesný smysl a obsah rozhovoru;
2. stylistická a jazyková specifika narátora;
3. pod čarou nebo v závorce by mohla být poznámka o mimořádných událostech, které rozhovor ovlivnily (přerušily, snížily srozumitelnost některé pasáže apod.);
4. přepis by měl rezignovat na zachycení např. defektů ve výslovnosti narátora, protože nic nesdělují ani o obsahu rozhovoru, ani o jeho formě a vytvořené atmosféře;
5. zachycení výplňkových „vatových“ slov má smysl tam, kde dokresluje informátorův slovní projev (a tím tvoří součást jeho charakteristiky), avšak ne tam, kde by jejich důsledné zaznamenání bylo na úkor srozumitelnosti záznamu;
6. přepis nemůže zachytit, ale jen popsat mimoslovní zvukové projevy (smích, pláč, kašlání apod.), v textu se vyznačuje v hranatých závorkách. Odmlku informátora vyjádří tři tečky v hranaté závorce;
7. přepis není redakcí rozhovoru – styl informátorova sdělení by při přepisu nahrávky neměl být upravován a korigován.

sebestylizace a dramaturgický habitus dotazovaného, utváření situace, obzvláště na počátku rozhovoru; obytné prostředí, vkus, zařízení; ochota vzpomínat a vyprávět; symetrie/asymetrie – zpětné dotazování informátora, stabilita tazatelova dominantního postavení, věkové a gendrové rozdělení rolí; témata, o kterých nebylo podrobně vyprávěno, jsou však dle tazatele důležitá; komunikativní a emocionální problémy, krize v rozhovoru, iritace, na které si tazatel vzpomíná, trapnosti, těžkosti v porozumění; reflexe tazatele o vlastním životě, které se objeví po rozhovoru; tazatelovy pocity, které vyvolalo setkání a životní příběh informátora – sympatie nebo antipatie; průběh a téma rozhovoru před a po nahrávání rozhovoru; biografické reflexe tazatele, které se objevují během a po interview.

⁶⁸ Transkripce nahrávky může probíhat různými způsoby, přičemž jedním z rozlišovacích kritérií je míra přepisu interview, tedy zda je transkribováno celé nebo pouze jeho části. Mnozí autoři [srov. např. Fuchs – Heinritz 2005; Nosková 2007] jsou za jedno v tom, že v rámci biografického výzkumu by mělo docházet k transkripci celého interview. Opačnou pozici je názor, že by se interview nemělo přepisovat vůbec, jelikož přetransformováním na text ztrácí na hloubce dat, a není proto použitelné pro analýzu. Mělo by se využívat přímo zvukové nahrávky [Dudová 2010: 377].

Během transkripce biografického materiálu je v rámci výzkumného projektu využíváno některých dalších pravidel přepisu rozhovoru dle Schrödera [2000: 91 – 96, cit. dle Nosková 2007: 187 – 188]:

1. pořadí slov v rámci věty a sled vět zůstávají nezměněny;
2. všechny vybrané části rozhovorů se citují úplně, vynechaná místa jsou označena třemi tečkami v hranatých závorkách „[...]“;
3. přereknutí jsou na rozdíl od použití nesprávných slov většinou korigována.
4. nesrozumitelná slova nebo části textu jsou podle své délky v transkripci označeny kulatými závorkami s dvěma až čtyřmi pomlčkami „(---)“;
5. slova, která jsou do textu doplněna vydavatelem textu, se objevují v hranatých závorkách „[]“ (všeobecně platí, že kulaté závorky akcentují nejasnosti v mluveném textu, který je zaznamenán, hranaté závorky označují zásahy nebo dodatky vydavatele). Závorky celkově slouží k tomu, aby se zvýšila autenticita pramenu. Dodatky vydavatele v hranatých závorkách se používají pouze tam, kde jsou bezpodmínečně nutné kvůli objasnění a usnadnění porozumění, nejde o „opravování“ vysloveného.

V pořadí na posledním místě zmiňovaný metodologický krok, který ovšem probíhá paralelně se sběrem dat, je kvalitativní analýza a interpretace.⁶⁹ Nutno ovšem dodat, že rozlišení mezi těmito dvěma přístupy je často velmi vágní a často dochází i k záměně samotných pojmů. Vaněk, Mücke, Pelikánová [2007: 122 – 150] chápou analýzu jako rozbor a interpretaci jako výklad analyzovaných dat. Pod analýzu zahrnujeme všechny výzkumníkovy počiny, které rozčleňují biografický text na určité úseky, části či prvky. K tomuto analytickému zpracování slouží tzv. kódování, jež výzkumníkovi umožňuje „*tematické a logické rozčlenění textu, propojení dílčích oddílů a celků důležitých pro interpretaci*“ [Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 127]. Děje se tak na základě systematického studia dat a stanovení pravidelností, jež jsou přiřazovány k zastřešujícím kategoriím nesoucí určité pojmové označení, tzv. kód. Současně je žádoucí, aby byl výzkumník citlivý k časovému rozsahu a míře zaujetí věnovanému určitým otázkám.

⁶⁹ V literatuře se lze setkat s názorem, že nelze identifikovat přesný moment počátku analýzy. Za analýzu lze totiž považovat už první přiřazení významu prvnímu dojmu během terénního výzkumu, ale současně také finální kompilace dat [Stake 1995, cit. dle Hendl 2005: 226].

Měl by sledovat, zda se jedná o spontánní či naopak vyvolanou narativní výpověď a měl by vzít v potaz emoce, rozpory a protiřečení si, ale i to, co vypravěč nevyřkl. Během výzkumu se ukazují narativní priority – témata, o nichž má informátor potřebu komunikovat, či naopak témata, jež jsou tabuizována. Sledován je taktéž jazykový charakter narativu, jako např. vatová slova, opakování se či stylistika.

Vzhledem k povaze výzkumného záměru této práce je vedle analýzy jednotlivých biografických rozhovorů zásadní neustálý komparativní rozbor jejich obsahů. Biografické texty jsou vzájemně porovnávány, čímž docházíme ke zjištění obdobných či naopak různých možných verzí minulosti. Krystalizují se určité pravidelnosti a poznatky, které jsou verifikovány dalšími, postupně získanými biografiemi. Koncentrace na opakující se typy vzorců paměti se stala základním východiskem pro poznání kolektivně sdílené minulosti a identity sledovaného společenství.

Závěrem je nutno podotknout, že příklonem k narativnímu přístupu se vzdáváme reprezentativnosti příznačné pro kvantitativní sociologický výzkum, jehož východiskem je objektivní paradigma. Kvalitativně založený biografický výzkum, pracující s daty subjektivního charakteru, neusiluje o poznání objektivní reality a generalizaci získaných poznatků, nýbrž vede k interpretativnímu porozumění významů, které sami jedinci přiřkládají objektům sociálního světa. Z analýzy a interpretace biografických rozhovorů, jež se v následujícím textu objeví, tudíž nelze vyvozovat univerzální a obecně platné závěry.

3. TERÉNNÍ VÝZKUM

Badatelský projekt je založen na vlastním terénním výzkumu využívajícím především biografické metody, jež je v současné době prezentována jako jeden z vhodných a osvědčených prostředků k pochopení života minoritních skupin [srov. Konopásek 1999: 7] a kolektivní paměti a identity jejich aktérů [Nosková 2007, Šmídová 2004: 151 – 174]. Hlavním typem dat jsou ústní biografická vyprávění, pořizena pomocí narativních rozhovorů a interview s návodem, občanů německého či česko-německého původu, kteří v současné době žijí v pohraničním okrese Chomutov, kde se nachází početná část německé menšiny⁷⁰. Při vymezení výzkumné oblasti se vychází ze současné podoby okresu, která byla stanovena administrativní reformou v roce 1960.⁷¹

Realizace empirického šetření probíhala postupně od roku 2005 až do roku 2010 a v průběhu tohoto výzkumného období se podařilo nashromáždit celkem 50 biografických vyprávění, přičemž k některým informátorům jsem se opakovaně vracela za účelem doplnění či konfrontace již získaného materiálu.

První etapa sběru dat započala již v průběhu roku 2005 a získané biografické rozhovory jsem využila pro účely své diplomové práce, jejímž ústředním tématem byla dynamika etnické identity dané skupiny informátorů [srov. Kreisslová 2006].⁷² Tento badatelský počín otevřel řadu nových otázek a problémů, které mi daly impuls k dalšímu zpracování. Od roku 2007 do roku 2010 postupně docházelo k dalšímu sběru biografických interview, již určených přímo pro projekt disertační práce. Informátoři pocházeli jak z obcí ležících v podhůří Krušných hor – Chomutov, Jirkov, Kadaň, Klášterec nad Ohří, Strupčice a Zelená, tak z obcí ležících přímo v horách – Kovářská, Kotlina, Kamenná, Louchov, Měděnec, Vejprty a Výsluní. Mnoho z informátorů ovšem původně pocházelo z jiných, dnes již zaniklých, obcí Chomutovska.⁷³ Do výzkumu jsou též zahrnuty tři rozhovory, které jsem v tomto období vedla společně s Petrem

⁷⁰ Podrobněji k německé menšině na Chomutovsku viz kapitola 3.2.

⁷¹ V této době došlo ke sloučení bývalých politických okresů Chomutov a Kadaň. Z okresu Kadaň byl vyjmut vojenský újezd Hradiště v Doupovských horách, zároveň ovšem došlo k začlenění některých obcí z jiných bývalých okresů jako např. města Vejprty. Hranice dnešní oblasti Chomutovska se tudíž vždy neshodují s územím výše jmenovaných okresů.

⁷² V tomto počátečním období bylo vedle narativně orientovaného interview využíváno především polostandardizovaného rozhovoru.

⁷³ Seznam českých a německých názvů obcí objevujících se v disertační práci se nachází v příloze č. 1.

Mikšíčkem pro projekt *Mozaika krušnohorské krajiny*⁷⁴, a jeden rozhovor z česko-německého projektu *Ti, kteří zůstali – Němci v Česku vypráví dějiny*, jehož jsem spoluautorkou.⁷⁵ Současně byly pořízeny čtyři rozhovory s hlavními představiteli organizací reprezentujícími německou menšinu v tomto regionu⁷⁶ a dvě interview se zástupci zastřešujících institucí se sídlem v Praze.⁷⁷ Aktivně jsem se účastnila různých kulturních aktivit pořádaných těmito organizacemi a zvláště v těchto případech jsem využila techniky zúčastněného pozorování. Záměrem bylo především zaznamenat lokální specifika kolektivního života Němců na Chomutovsku. Vznikl tak fotografický materiál dokumentující různé kulturní akce u příležitosti oslav rozličných svátků jako masopust, Velikonoce či oslav ke 40. výročí vzniku Kulturního sdružení občanů německé národnosti v ČR. Díky roční stipendijní pozici ifa – kulturní asistentky pro německou menšinu v ČR, již jsem zastávala od dubna 2010 do března 2011, jsem měla možnost lépe porozumět samotnému fungování a struktuře těchto institucí, a především také pozici Spolkové republiky Německo vůči německým menšinám bývalého východního bloku.⁷⁸

Právě ve výše zmíněných organizacích jsem získala první kontakty na potencionální informátory, poté jsem postupovala již metodou „sněhové koule“, kdy typy na další informátory pocházely od osob, s nimiž jsem již rozhovor vedla. V některých případech se tak podařilo generačně postihnout celou rodinu. Způsob navázání kontaktu často determinoval jazyk, ve kterém bylo interview později vedeno. Např. při oslovení narátorů na některé z akcí pořádaných jednou z organizací, kde se převážně hovoří v německém jazyce, se logicky v komunikaci tímto jazykem pokračovalo. Někteří zástupci nejstarší generace dokonce sami vyslovili přání hovořit ve své mateřštině čili němčině. Ze střední a nejmladší generace zazněly všechny životní příběhy v češtině až

⁷⁴ Jedná se o mezi lety 2007 – 2008 realizovaný projekt kulturologa Mikšíčka, který podrobně popisuje a zobrazuje Krušné hory na české i německé straně a mimo jiné se také orientuje na sběr životopisných vyprávění osob žijících v tomto kraji. Výsledným produktem tohoto projektu se staly internetové stránky o Krušných horách. Více na www.znkr.cz.

⁷⁵ Výstava, jež byla poprvé prezentována v roce 2009, ukazuje deset životních příběhů českých Němců, kteří po roce 1945 zůstali z různých důvodů v Československu.

⁷⁶ Jedná se o Svaz Němců – region Krušné hory a okolí, Středisko vzájemného setkávání Chomutov a Kulturní sdružení občanů německé národnosti v ČR se sídlem Chomutově a Vejprtech.

⁷⁷ Jedná se o Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a Kulturní sdružení občanů německé národnosti v ČR.

⁷⁸ Jedná se o Institut pro zahraniční vztahy (*Institut für Auslandsbeziehungen – ifa*), který působí především v oblasti podpory německé menšiny v bývalém východním bloku.

na jednu výjimku. Tu představuje informátorka z řad nejmladší generace, která tak ovšem učinila na základě mé prosby.⁷⁹

Celkově tak bylo zaznamenáno 12 biografických vyprávění v dialektu německého jazyka. Jelikož se nejedná o lingvistickou studii (i když záznam místního dialektu považuji za velmi cenný), byly v takových případech výpovědi transkribovány ve spisovné němčině, byla zachována původní označení specifická pro lokální dialekt a samozřejmě pořadí slov. Vybrané citované části rozhovorů, objevující se v práci, jsem přeložila a uvedla v poznámce pod čarou.

K odmítnutí rozhovoru docházelo spíše sporadicky. U nejstarších informátorů jsem v některých případech zaznamenala nedůvěru a strach podat výpověď o svém životě, což bylo doprovázeno různými upřesňovacími otázkami o smyslu a účelu projektu. Někteří naopak automaticky předpokládali, že můj zájem je orientován na před a poválečné dění na Chomutovsku, a tato etapa také většinou v jejich životním příběhu dominovala. U oslovených osob střední a nejmladší generace byla častým problémem časová tíseň a zároveň se často velmi divili, že byli vybráni právě oni, kteří dobu před a po druhé světové válce nepamatují, mnohdy měly obavy z nedostatku znalostí historických reálií. Z reakcí lze vyvodit, že život německého etnika v českých zemích je samotnými informátory spojován především s tímto historickým údobím. Počáteční problémy byly ovšem většinou eliminovány jasným a srozumitelným vysvětlením cíle výzkumné práce, ujištěním o nezneužití získaných údajů, zaručením anonymity a celkovou přátelskou atmosférou navozenou v průběhu rozhovoru.⁸⁰

V 11 případech byla při rozhovoru přítomna další osoba, nejčastěji rodinný příslušník či v minulosti již zpovídaný informátor, který zprostředkoval setkání, což nečinilo při rozhovoru větší potíže. Naopak v některých případech se toto stalo nenahraditelným zdrojem poznatků o jazykové situaci této komunity či přímo rodiny. Částečně se jako rušivý element ukázalo používání diktafonu, který v prvních okamžicích budil u narátorů obavy. Většinou ho po krátkém čase přestali registrovat, nicméně jak se ukázalo během několika rozhovorů, nikdy z jejich zřetele nezmizel

⁷⁹ Tento rozhovor byl původně určen pro již výše zmíněnou putovní výstavu *Ti, kteří zůstali – Němci v Česku vypráví dějiny*. V rámci tohoto projektu byly všechny rozhovory vedeny v německém jazyce.

⁸⁰ Anonymita informátorů je zaručena v souladu s etikou výzkumu a se zákonem č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů. Podrobněji k etice výzkumu např. Nosková [2004]. Všechna jména narátorů jsou nahrazena pseudonymy. Jména objevující se v úryvcích z biografí jsou vynechávána nebo nahrazena. Veškeré rozhovory a jejich transkripce se nacházejí v archivu autorky.

úplně, jelikož v určitých pasážích informátoři žádali o jeho vypnutí či vymazání některých informací. Diktafon jsem nikdy nevypínala, informátory jsem vždy ujistila, že se daná pasáž či jmenovaná osoba v práci neobjeví, což jsem také dodržela. Přes tyto potíže, je však nutné konstatovat, že diktafon je neodmyslitelnou pomůckou při výzkumu tohoto typu, a jak upozorňuje Nosková [2007: 53], může na druhou stranu vyvolávat u informátora pocit výjimečnosti. V neposlední řadě je pořízený záznam i důkazem vlastních slov vypravěče, což zabraňuje případnému zkreslení jeho výpovědí.

Při vedení, zpracovávání a vyhodnocování rozhovorů jsem se řídila zásadami doporučenými odbornou literaturou, jak bylo popsáno v kapitole 2.3.2. o biografickém výzkumu. Kvalitativní způsob provedení zaručil velký prostor pro volná a souvislá vyprávění informátorů. Mou snahou bylo naplnit zásady narativního interview, pokud ovšem informátor z různých důvodů nebyl schopen vyprávět svůj životní příběh sám od sebe, přistoupila jsem k interview s návodem. Častým jevem bylo, že informátoři sice začali plynule vyprávět svůj životní příběh v chronologickém sledu událostí, ovšem v jistém úseku se zastavili a už nedokázali sami navázat, nebo svoji životní dráhu výrazně zkrátili. Musela jsem proto do rozhovoru zasáhnout a otázkami iniciovat informátora k dalšímu, pokud možno narativnímu vyprávění. Biografické rozhovory jsem vždy zaznamenávala na diktafon. Samotný záznam jednoho rozhovoru obvykle trval 60 – 120 minut. Po skončení každého rozhovoru jsem vyhotovila krátkou zprávu z interview. Následovala jeho transkripce a postupná analýza a interpretace v podobě obsahové analýzy jednotlivých biografii a jejich vzájemné komparace.

Vedle terénního výzkumu jsem se současně koncentrovala na studium a rozbor existující (především) odborné literatury a archivního materiálu k dané problematice. Přestože orientace výzkumného projektu je směřována zejména k interpretaci narativních výpovědí informátorů, které nejsou s materiálem archivní či jiné povahy komparovány, staly se tyto prameny velmi cenným zdrojem vědeckých poznatků a pro pochopení širších souvislostí jsou nepostradatelné.

V konečné fázi se jednalo o zasazování dat a informací získaných během biografického výzkumu do kontextu teoretických poznatků zkoumané problematiky. Postupně tak docházelo k prvním formulacím hypotéz a dílčích zjištění, které byly prezentovány na různých mezinárodních vědeckých konferencích a publikovány v odborných časopisech, kolektivních monografiích a sbornících.

3.1 Skupina narátorů

Vzhledem k vícegeneračnímu charakteru této disertační práce je skupina informátorů pracovně rozdělena do tří generačních skupin. Primárně se jedná o nejstarší generaci narozenou před rokem 1945. Tato skupina je s 27 osobami zastoupena nejpočetněji. Příslušníci této generace tvoří 20 žen z ročníků 1924 – 1943. Sedm narátorů je mužského pohlaví a zastupují ročníky 1929 – 1937. Tyto osoby pocházejí převážně z německých rodin, pět narátorů je z česko-německé rodiny, jedna narátorka má židovské kořeny. Narátoři již převážně vstupovali do smíšených manželství. Vzhledem k nepříznivým podmínkám doby převažuje u narátorů nejnižší stupeň vzdělání, 21 osob uvedlo základní vzdělání.

Střední generace je narozena po roce 1945 a tuto skupinu tvoří 10 osob. Dělí se na čtyři ženy z ročníků 1951 – 1966 a šest mužů z ročníků 1947 – 1961. Informátoři pocházejí jak z německých, tak smíšených česko-německých rodin. Kromě tří osob všichni již uzavřeli sňatek s českým partnerem a dosáhli učňovského nebo středoškolského vzdělání.

Třetí generaci, tedy generaci vnoučat, zastupuje sedm osob, z toho se podařilo oslovit tři ženy z ročníků 1980 – 1987 a čtyři muže z ročníků 1979 – 1988. Kritériem pro výběr těchto narátorů bylo dosažení dospělosti zúčastněných osob. Pouze jedna narátorka pocházela z německé rodiny, všichni ostatní uvedli česko-německý původ. Informátoři vždy dosáhli vyššího vzdělání než jejich prarodiče a stejného nebo vyššího než jejich rodiče. Pro tuto zkoumanou skupinu je typické středoškolské a vysokoškolské vzdělání.

Generace a pohlaví narátorů⁸¹

Generace	Pohlaví		
	ženské	mužské	celkem
Nejstarší generace	20	7	27
Střední generace	4	6	10
Nejmladší generace	3	4	7
Celkem	27	17	44

⁸¹ Soupis informátorů s pasportizačními údaji se nachází v příloze č. 2.

3.2 Zkoumaná skupina v kontextu historického vývoje⁸²

3.2.1 Němci na Chomutovsku od kolonizace území do jejich nuceného vysídlení po druhé světové válce

Region dnešního pohraničního okresu Chomutov byl stejně jako celé pohraniční území českých zemí kolonizován především v období vrcholného středověku za vlády dynastie Přemyslovců. Ve 12. století se jednalo o kolonizaci vnitřní, kdy přicházeli kolonisté z českého vnitrozemí. Od počátku 13. století začali do této oblasti přicházet kolonisté ze zahraničí, především z Bavorska a ze Saska, kteří s sebou přinesli specifickou hmotnou a duchovní kulturu.⁸³ Osídlena byla celá nížinná a z části i horská oblast regionu. K osídlení Krušných hor ve větším měřítku dochází až v druhé polovině 15. století v souvislosti s bouřlivým rozvojem hornictví [Rak 2003: 9 – 14].

Území Chomutovska bylo v tomto období formováno především německým obyvatelstvem. Až rozvoj průmyslu a industrializace znamenal příchod většího počtu českého obyvatelstva. Tento příliv Čechů ovšem neprobíhal rovnoměrně a přímo ve sledovaném regionu byl poměrně malý. Nutno dodat, že vzrůstání se českého živlu v pohraničí nebylo místními Němci vnímáno pozitivně, což je možné velmi dobře sledovat na příkladu tehdejšího boje za české školství.⁸⁴

Další migrace českého obyvatelstva do pohraničních oblastí byla spjata se vznikem československého státu, kdy na toto území přicházeli především státní a veřejní zaměstnanci. V roce 1930 tvořili Češi v chomutovském okrese 12,85 % a v kadaňském okrese 4,15 % obyvatel [Ježil 1999: 22]. Přibližně od druhé poloviny 19. století bylo toto česko-německé soužití poznamenáno postupujícím oboustranným nacionalismem a dle některých historiků vznikalo tzv. „konfliktní společenství“ Čechů a Němců [Křen 1990].

⁸² Tento historický vstup do problematiky života Němců na Chomutovsku se z části shoduje s poznatky (především regionálního rázu) z autorčiny diplomové práce [Kreisslová 2006: 45 – 58]. Kapitola si pochopitelně neklade ambice podrobně postihnout dějiny česko-německého soužití a konfliktů na českém území, jedná se pouze o stručné uvedení v regionálním měřítku. Případná literatura k tomuto tématu byla představena v kapitole 1.1, popřípadě je na ni odkazováno v průběhu textu.

⁸³ Němečtí obyvatelé s sebou přinášejí mimo jiné i stavitelské novoty, pro Krušné hory je asi nejtypičtější hrázdní domů [srov. např. Vašečková 2003a: 11 – 13; 2003b: 12 – 19].

⁸⁴ Příkladem, prostřednictvím kterého lze sledovat diskurzivní střetávání mezi českým a německým nacionalismem, byl boj o českou školu v dnes již neexistujících Ervěnicích.

Ústava Československé republiky znamenala pro německé obyvatelstvo českých zemí, které zde tvořilo druhou nejpočetnější národnostní skupinu, řadu sociálních, hospodářských a politických změn. Většina zdejších Němců se cítila být spojena s Rakouskem, a začlenění do nově vznikajícího státu proto dlouhou dobu odmítala. Krátce po vzniku československého státu na konci roku 1918 došlo k pokusu o odtržení pohraničního území osídleného z převážné většiny Němci a jeho připojení k Německému Rakousku (*Deutschösterreich*). Chomutovsko se mělo stát součástí samostatné německorakouské provincie Německé Čechy (*Deutschböhmen*). Tyto snahy byly ukončeny vojenským obsazením německých území ze strany československé armády.⁸⁵

Na začátku března 1919, v den, kdy se poprvé ve Vídni sešlo Německorakouské národní shromáždění, probíhaly v pohraničních oblastech manifestace za právo na sebeurčení. Zatímco v Chomutově, obdobně jako ve většině míst, demonstrace proběhla pokojně, v Kadani došlo ke střetu s českým vojskem, při němž zahynulo 25 demonstrantů.⁸⁶

Němci se v novém československém státě ocitli v pozici menšiny, což změnilo jejich doposud ústřední společenskou a politicko-hospodářskou pozici v českých zemích. Ústava z roku 1920 a s ní související zákony, jež se opíraly o občanský princip, přiznaly etnickým menšinám práva individuální, záruku specifických kolektivních práv ovšem neobsahovaly. V okresech, kde Němci tvořili minimálně 20 % obyvatelstva, měli možnost užívat němčinu ve styku s úřady a při jejich činnosti, na druhé straně jazykové nařízení z roku 1926, dle kterého museli všichni státní úředníci absolvovat zkoušky ze státního jazyka (češtiny), omezovalo Němce ve vykonávání zaměstnání ve státních a veřejných službách [Staněk 1999: 98].⁸⁷ Tento fakt přispěl k dalším konfliktním momentům v soužití obou etnik, které dále umocňovaly hospodářské problémy, s nimiž se Československo v meziválečném období potýkalo. Světová hospodářská krize, která

⁸⁵ Ke konstituci *Deutschböhmen* např. Brügel [2006: 96–130].

⁸⁶ Z počtu 25 obětí se jednalo o 13 žen a sedm nezletilých. Podrobněji k událostem 4. března 1919 srov. Braun [1996: 353–380]. Německým obyvatelstvem byla tato událost každoročně připomínána, čímž se vytvořila tradice podporující konfliktní vztah obou etnik [Petráš 2009a: 171–172]. Po devadesáti letech od této tragédie, naopak událost posloužila k symbolickému aktu smíření. Na kadaňském hřbitově byla postavena pamětní deska k uctění obětí březnové demonstrace a v roce 1945 zavražděných Němců a byla podepsána listina o smíření obou stran. Na oficiální rovině tak došlo k transformaci významu této tradice a vzniklo jedno z dalších míst paměti, které je důležité pro interpretaci soužití Čechů a Němců v tomto kraji.

⁸⁷ K jazykovému zákonu z roku 1920 a jazykovému nařízení z roku 1926 např. Petráš [2009a: 308–323].

počátkem 30. let dosáhla svého vrcholu, citelně ochromovala pohraniční regiony, kde byla vysoká nezaměstnanost, neboť tamní továrny se převážně orientovaly na spotřební průmysl a jeho export.

Vleklá hospodářská krize, neuspokojivé řešení jejích důsledků ze strany československé vlády a nástup Hitlera v Německé říši zásadně ovlivnil politické smýšlení československých Němců. Až do parlamentních voleb v roce 1935 volila většina německého obyvatelstva aktivistické strany, které se podílely na československé vládě. V těchto volbách se ovšem stala nejsilnější německou stranou Sudetoněmecká strana (SdP) Konráda Henleina, která např. v Chomutově získala přes 60 % hlasů [Rak 2002: 96]. V dalších letech se situace v německých oblastech dále zhoršovala. V roce 1938 vypukla „sudetská krize“, během níž většina německého obyvatelstva podporovala henleinovské hnutí a jeho snahu o připojení pohraničí k hitlerovskému Německu. Vyvrcholením krize byla Mnichovská dohoda podepsaná 29. září 1938, která postupovala československé pohraniční území Německu. Na většině odstoupeného území vznikla Sudetská župa, do níž spadalo také Chomutovsko. V důsledku pronásledování Židů,⁸⁸ Čechů a německých odpůrců hitlerovského režimu (především komunistů a sociálních demokratů) začalo mnoho obyvatel pohraničí ve strachu před nacisty opouštět své domovy, v jistých případech byli vyháněni.⁸⁹ V chomutovském okrese se v roce 1939 počet obyvatel oproti roku 1930 snížil o 5,23 % a v kadaňském okrese o 7,65 % [Ježil 1999: 21 – 24]. Po krátkém období druhé republiky došlo 15. března 1939 k okupaci zbytku českých zemí nacistickým Německem a vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava, což přispělo u českých obyvatel k silícímu negativnímu postoji vůči Němcům.

⁸⁸ Ani Chomutovsku se nevyhnulo pronásledování Židů. Před okupací pohraničí stačila část židovského obyvatelstva emigrovat do vnitrozemí nebo zahraničí. V této době žilo v bývalém chomutovském okrese 200 rodin s asi 650 příslušníky, kteří se hlásili k judaismu. Další útěk Židů probíhal po tzv. Křišťálové noci v roce 1938, kdy byla např. i v Chomutově vypálena synagoga. Zbylé židovské obyvatelstvo bylo v roce 1941 deportováno do koncentračních táborů, ze kterých se vrátil pouhý zlomek [srov. Růžek 1989 77 – 87].

⁸⁹ Dramatické události roku 1938 popisuje např. Brandes [2008]. Situaci přímo na Chomutovsku je věnována ve vlastivědném čtvrtletníku Chomutovska *Památky, příroda, život* řada článků, viz např. Mertová [2002: 7 – 12], Kozák [1993: 116 – 119], Růžek [1994: 5 – 15; 1989: 97 – 106; 1988: 115 – 121; 1978: 65 – 72]. Především studie vydané před rokem 1989 se nevyhnuly jistému ideologickému zabarvení. Dle Zimmermanna [2001: 58] zahrnoval k prosinci 1938 celkový počet utečenců z pohraničí 151 997 osob, z toho 125 425 Čechů, 14 925 Židů a 11 647 Němců. Do léta 1939 se zvýšil počet na 200 000.

V souvislosti s vypuknutím druhé světové války došlo k odvodu německých mužů na frontu, kde velká část z nich padla nebo se již nevrátila ze zajetí. Vedle toho do pohraničí přicházeli Němci ze třetí říše, ve velkém počtu pak tzv. národní hosté (většinou utečenci z různých míst Německa), kteří prchali před nálety nebo postupující sovětskou armádou. K masovým přesunům obyvatelstva tohoto období patřily také deportace nuceně nasazených dělníků ze zemí okupovaných Německem a válečných zajatců [srov. např. Zimmermann 2001: 333 – 337].⁹⁰ Chomutovska se dotklo také bombardování, především mezi lety 1944 – 1945.⁹¹ Pro poslední válečné měsíce byly také charakteristické hrůzné transporty a pochody smrti vězňů z koncentračních táborů, které stály život tisíce lidí.⁹²

Po skončení války a obnově Československa došlo k nucenému vysídlení zhruba tří milionů Němců z Československa. Toto vysídlení se plánovalo už dávno před tím v československém exilu. Procesy spojené s poválečnými lety poznamenaly Chomutovsko především z hlediska národnostního a sociálně-demografického. Mezi lety 1945 – 1947 bylo z Chomutovska nuceně vysídleno do americké a sovětské okupační zóny 158 000 Němců [Doskočil 2009: 29].

Od prvních týdnů po skončení války až do podzimu 1945 probíhaly tzv. „divoké odsuny“ německy hovořícího a dalšího obyvatelstva označovaného za „státně nespolehlivé“. Odsuny probíhaly formou pochodů či velmi nehumánních neorganizovaných transferů. Pro toto období byla příznačná eskalace nacionálního radikalismu ze strany českého obyvatelstva, která byla vyústěním skrývané frustrace a negativních emocí z dob okupace. Každodenní život německého obyvatelstva byl ovlivněn různými restrikcemi jako vyvlastňování soukromého majetku, propouštění z práce, přiděly potravinových dávek za obdobných podmínek jako mělo židovské obyvatelstvo za okupace, zákaz vyučování německých dětí na všech školách, omezování kulturního a náboženského života, zákaz volného pohybu a vycházení po určité hodině z domů, zákaz užívání německého jazyka na veřejnosti apod. Němci museli na mnoha místech nosit vnější identifikační symboly, většinou v podobě bílé

⁹⁰ Přehled zajateckých a pracovních táborů v bývalém okrese Chomutov a Kadaň předkládá např. Vališ [1985: 24 – 30].

⁹¹ K leteckým náletům a útokům na Chomutovsku srov. např. Vališ [1981: 91 – 97].

⁹² K pochodům smrti na Chomutovsku srov. Vítek [1970: 27 – 29], Památky, příroda, život [1985: 17 – 19].

pásky přes rukáv s písmenem „N“, u antifašistů to mohla být páska červeno-bílá nebo rudá. S tím vším souvisel pocit existenciální nejistoty, který vedl k častým sebevraždám nebo útekům za hranice. Dalším projevem poválečné represe bylo zřizování internačních a pracovních zařízení, do nichž bylo německé obyvatelstvo kolektivně odesíláno, a ve kterých především v důsledku podvýživy a nevyhovujících hygienických podmínek, nejčastěji umíralo [Staněk 1991: 52 – 86].⁹³

Období „divokého odsunu“ současně doprovázely násilné excesy ze strany vojenských oddílů, revolučních gard a bezpečnostních a pořádkových služeb, které byly vůči německému obyvatelstvu velmi razantní. Často se zde projevovala touha po odplatě a rychlém obohacení [Staněk 1991: 63]. Přímo z Chomutova je znám případ tzv. „pochodu smrti“ z 9. června 1945, kdy se dle vyhlášky shromáždilo několik tisíc mužů na zdejším fotbalovém stadionu, kde bylo několik údajných příslušníků SS veřejně mučeno a ubito. Odtud byl později vypraven pochod k hranicím s Německem, na kterých měli být Němci předáni sovětské armádě. Přesun byl opět provázen násilnostmi a zabíjením. Překročit hranici se ovšem nepodařilo, Rusové do Saska pustili jen malou skupinu chomutovských mužů. Další část vyhnanců skončila v pracovních táborech v Záluží u Mostu. Několika Němcům se podařilo vrátit do Chomutova. Tam byly mezitím koncentrovány ženy německé národnosti, později transportované na zemědělské práce do Kladna. Tento případ nebyl na Chomutovsku ojedinělý.⁹⁴

Další fází transferu Němců za hranice byla jeho organizovaná část probíhající od ledna do listopadu roku 1946. Během tohoto období byla zřizována tzv. sběrná střediska.⁹⁵ Odsunované osoby si mohly s sebou vzít zavazadla o hmotnosti 30 – 50 kg (později se limit zvýšil na 70 kg). Za zvláštních pravidel byly vypravované transporty s antifašisty. Organizované transfery byly oficiálně ukončeny v říjnu 1946, ale dodatečné odsuny pokračovaly i v následném období. K přesídlování většího počtu Němců z Československa, včetně antifašistů, však po roce 1946 bránily americké okupační úřady. Až do prvních měsíců roku 1951 postupně odcházely dílčí skupiny

⁹³ Nechvalně proslulo především chomutovské internační středisko KT Sklárna, které vzniklo 30. května 1945 v bývalé sklárně. Koncem září došlo k jeho zrušení a vzniklo nové internační zařízení v budovách bývalého zajateckého tábora Angličanů.

⁹⁴ Podrobněji k problematice excesů na Chomutovsku srov. von Arburg, Staněk [2010b], Staněk [2005b]. Tyto události odehrávající se na Chomutovsku jsou připomínány u památníku v Deutschneudorfu, který byl postaven v roce 2003, a u nějž se schází vysídlení a chomutovští Němci a také reprezentanti české strany. Památník tak slouží nejen k udržování této traumatické události v kolektivní paměti dané skupiny, ale také ke smíření obou národů.

⁹⁵ Např. sběrné středisko pro Chomutov se nacházelo v blízkosti závodu Poldina Huť.

německého obyvatelstva, především v rámci akce slučování rodin a uznaných antifašistů [srov. Staněk 1991].

3.2.2 Němci na Chomutovsku v období od skončení nuceného vysídlení až po současnost

Po ukončení hlavní etapy nuceného vysídlení německy hovořícího obyvatelstva se hovořilo o přibližně o 240 000 až 250 000 Němců, kteří dále setrvali na území českých zemí [Staněk 1998: 88]. Do transferu nebyli zahrnuti a v Československu mohli zůstat nepostradatelní odborníci a specialisté významní pro nerušený chod národního hospodářství a průmyslového podniku, příslušníci národnostně smíšených rodin, uznaní antifašisté (kteří měli sice možnost získat zpět československé občanství, avšak v důsledku silného protiněmeckého diskurzu tehdejší doby jich velká část Československo opustila), osoby vyjmuté z odsunu cestou milosti a Němci židovské původu. V zemi zůstali také osoby, kterých se týkaly v roce 1947 nerealizované transporty. Jak celostátně, tak vzhledem ke sledované oblasti Chomutovska platí, že nejpočetnější skupinu tvořili specialisté pracující v báňském průmyslu.⁹⁶ Následující tabulka obsahuje statistické údaje o počtu Němců v bývalých okresech Chomutov a Kadaň v letech 1949 a 1950 a jejich rozdělení do výše zmíněných kategorií.

Němci v roce 1950 a 1949 v bývalých okresech Chomutov a Kadaň [Arburg von 2004: 731 – 732]

Okres	Němci k 1. 3. 1950	Němci k 15. 2. 1949	Osoby zahrnuté do transferu	Osoby vyňaté z transferu
Chomutov	5018	5335	2102	3233
Kadaň	1157	1186	771	415

⁹⁶ Podrobněji k různým skupinám vyňatým z transferu srov. von Arburg [2004: 163 – 172].

Němci vyňatí z transferu					
Okres	a	b	c	d	e
	Specialisté s rodinnými příslušníky	Smíšená manželství	Osoby židovského původu	Osoby vyňaté cestou milosti	Antifašisté
Chomutov	2557	428	8	165	75
Kadaň	231	65	4	11	104

Vedle migrace německého obyvatelstva spojené s nuceným vysídlením docházelo od roku 1947 v rámci snahy „očistit pohraničí“ k rozptylu Němců do vnitrozemí. Tyto přesídlovací akce byly vedeny ze státně bezpečnostních zájmů a z důvodu hospodářských potřeb. Němci měli být přemísťováni do vnitrozemí zejména na nucené práce v zemědělství a lesnictví. Týkalo se to především osob, které byly původně zahrnuty do transferů za hranice nebo nedisponovaly ochrannými legitimizacemi. Účelem ovšem nebyla pouze potřeba pracovní síly, ale též co nejrychlejší asimilace [Staněk 1991: 261 – 265].

Specifickou záležitostí bylo přesídlování Němců do již dříve vysídlených oblastí mezi Nejmkem a Vejprty z důvodu zajištění pracovní síly do Jáchymovských dolů. V důsledku sílícího tlaku Sovětského svazu, pro nějž měl uran v rámci jaderného programu strategický význam, se stala těžba této suroviny v tehdejším Československu prioritou nejvyššího významu. Od druhé poloviny 40. let pracovali v jáchymovských uranových dolech němečtí váleční zajatci, Němci odsouzení mimořádnými lidovými soudy, neodsunutí Němci z Jáchymovska a také Němci z různých částí pohraničí, kterých se dotklo po roce 1948 řízené nucené přesídlení do jáchymovského uranového revíru.⁹⁷

K bouřlivým poválečným migračním procesům zasahujícím Chomutovsko patří i problematika nově příchozích osídlenců z vnitrozemí a ze zahraničí. Mezi novoosídlenci dominovali především Češi, dále přicházeli Slováci, Maďaři ze Slovenska a Romové/Cikáni. Významně do demografické struktury zasáhla také reemigrace Čechů a Slováků z ukrajinské Volyně a Rumunska. Poměrně malou skupinu tvořili starousedlí Češi, kteří ve válečném období v pohraničí zůstali, či se po vyhnání

⁹⁷ Podrobněji k problematice Němců v Jáchymovských uranových dolech srov. Dvořák [2005: 626 – 671], von Arburg [2004: 414 – 461].

v roce 1938 vrátili [Doskočil 2009: 29 – 30]. V souvislosti s výměnou obyvatelstva v pohraničních oblastech se hovoří o sociální a kulturní diskontinuitě tohoto prostoru. Lidé přicházející z různých krajů, nebyli schopni navázat na dědictví, které zde bylo německým obyvatelstvem zanecháno. Mizely místní tradice, novoosídlencům také chyběl pocit sounáležitosti a vztah ke zdejší krajině [srov. např. Doskočil 2009: 25 – 96; Houžvička 1996; Kastner 1996]. Následující vývoj chomutovského regionu byl spjat především s těžkým průmyslem, energetikou, hutnictvím a těžbou hnědého uhlí, v důsledku čehož dnes Podkrušnohorská pánev představuje největší plochu zničené krajiny v České republice.⁹⁸ Glassheim [2005: 432 – 464] hovoří o vzniku nové, materialisticky orientované regionální identity, jejímž atributem byla především práce, produktivita a modernost.

Vedle sociální a vzdělanosti struktury regionu poznamenal proces znovuosídlování negativně také strukturu demografickou. Přes snahu československých úřadů dosídlit oblasti postihnuté transferem německého obyvatelstva, hustota osídlení již nikdy nedosáhla předválečného stavu.⁹⁹ Důsledkem byl zánik mnoha obcí, a to především v drsných klimatických podmínkách Krušných hor.¹⁰⁰ V zásadě platilo, že ze strany úřadů byla snaha primárně znovu osídlit údolní oblasti okresu z důvodu zajištění průmyslové a zemědělské výroby. Sami osídlenci o horské oblasti taktéž nejevili zájem, především kvůli těžším životním podmínkám, špatné infrastruktuře a nepříliš zajímavým možnostem výdělku. Vedle nedostatečného osídlení byly důvodem likvidace měst a vesnic v minulých desetiletích na území Chomutovska také energetické, vodohospodářské a politicko-vojenské podmínky.¹⁰¹

Období po roce 1948 přineslo zklidnění poválečných vášní a pozvolné odstranění některých nejtvrdějších zákazů vztahujících se na německé obyvatelstvo. Vzhledem k etablování se politice KSČ a mezinárodní situaci (NDR se stalo součástí sovětského bloku) byla německá menšina v Československu obecně vzato zrovnoprávněna. Ústavou z 9. května 1948 byla sice zaručena rovnost všem občanům před zákonem bez

⁹⁸ Podrobněji k životnímu prostředí v pohraničí srov. např. Jeřábek [1999], Vaněk [1996].

⁹⁹ Podrobněji k problematice osídlování pohraničí srov. např. Topinka [2005: 534 – 585].

¹⁰⁰ V letech 1945 až 1960 zmizelo z celého českého pohraničí podle dobových dokumentů kolem 130 obcí, skoro 3 000 osad a samot a téměř 50 000 neosídlených objektů. Podrobněji k problematice demoličních akcí v pohraničí srov. Kovařík [2009; 2006].

¹⁰¹ K problematice zaniklých obcí na Chomutovsku srov. např. Binterová [2000]. Mapa zaniklých obcí na Chomutovsku viz příloha č. 3.

ohledu na národnost, ovšem menšinová problematika, a tudíž ani menšinová kolektivní práva, zde nebyla nikterak reflektována.

Komunistická strana řídící se heslem Klementa Gottwalda „není Němec jako Němec“ se pozvolna snažila o začlenění německého obyvatelstva do většinové společnosti.¹⁰² Nehovořilo se sice o asimilaci, nicméně se vycházelo z předpokladu, že jistým uspokojením etnických a kulturních potřeb by mělo postupně dojít ke splynutí německého etnika s „pracujícím lidem“. K prvním krokům patřilo postupné zrušení dvacetiprocentních srážek, které byly v poválečných letech Němcům strhávány ze mzdy. Od roku 1949 bylo umožněno Němcům v různých periodách žádat o znovunabytí státního občanství, to však zůstalo bez výrazné odezvy. Významným mezníkem v řešení této otázky se stal zákon z roku 1953, kterým bylo kolektivně uděleno československé státní občanství všem Němcům, kteří měli v Československu stále bydliště a kteří dosud státní občanství nezískali.¹⁰³

Na začátku 50. let docházelo, pokud se tak nestalo již předtím, k odbourání různých omezení jako např. používání němčiny na veřejnosti či zákazu navštěvování veřejných místností apod. Byla umožněna jistá forma kulturního vyžití v mateřském jazyce, která byla ovšem ideologicky podmíněna. V severozápadních Čechách, v místech, kde zůstal větší počet Němců, se tak postupně vytvořily různé kulturní skupiny (pěvecké, dramatické, recitační apod.), jejichž činnost však byla kontrolována.¹⁰⁴ V září 1951 začal v němčině vycházet týdeník *Aufbau und Frieden*, jehož hlavní rolí byla ideologická a politická propaganda KSČ.¹⁰⁵ Při základních školách byly zřizovány kroužky německého jazyka, které byly nepovinného charakteru a zařazeny byly většinou až po skončení vyučování.¹⁰⁶ To však nemohlo nahradit vlastní národnostní školství, jehož vznik komunistická vláda zásadně odmítala. Jako důvod se uváděla teritoriální roztržštěnost německého etnika, malý zájem rodičů, nízké jazykové znalosti dětí apod. Znalost němčiny v její spisovné formě byla tudíž poměrně nízká. Mateřským jazykem, míněno místním dialektem, se většinou hovořilo už jen v rodinném prostředí. Pod vlivem komunistického vedení tak nakonec stejně začala převládat v německých

¹⁰² Komunistická propaganda vytvářela dvojí obraz Němců. Západních Němců jako revanšistů a těch druhých „hodných“ Němců z NDR.

¹⁰³ Zákon č. 34/1953 Sb., jímž některé osoby nabývají československého státního občanství.

¹⁰⁴ V roce 1954 dokonce vznikla profesionální divadelní scéna *Prager deutsche Wanderbühne*.

¹⁰⁵ Od roku 1953 vycházel dvakrát týdně a od roku 1958 třikrát.

¹⁰⁶ Vedle toho pro německé obyvatelstvo existovaly také kurzy češtiny.

kruzích pasivity jak ke vztahu k etnicko-kulturním specifikům skupiny, tak v oblasti společensko-politické. Důsledky válečného a poválečného vývoje, kterým si německé obyvatelstvo prošlo, se nepříznivě odrazily v neposlední řadě i na demografické struktuře, kdy v této skupině začaly převažovat především ženy a starší osoby [srov. Staněk 1999; 1993].

Léta šedesátá přinášejí další vlnu emigrace Němců z Československa. Mezi lety 1968 až 1969 odešlo legální cestou z chomutovského okresu převážně do Spolkové republiky Německo 1 195 občanů německé národnosti. Jako důvod stěhování bylo ve většině případů uvedeno slučování rodin. Místními úřady problematiku odlivu německého obyvatelstva bedlivě sledovaly, a to především ze dvou důvodů. Emigrace znamenala zhoršení celookresní bilance pracovních sil a hlavně vylidňování horských oblastí, v nichž do této doby tvořila německá populace početnou část obyvatelstva.¹⁰⁷ K možnému srovnání vývoje počtu obyvatel hlásících se k německé národnosti na Chomutovsku od 60. let až k poslednímu sčítání lidu 2001 slouží následující tabulka.

Vývoj obyvatelstva německé národnosti v okrese Chomutov v letech 1961 – 2001¹⁰⁸

Obyvatelstvo německé národnosti	1961¹⁰⁹	1970	1980	1991	2001
počet	9 696	5 248	3 998	3 228	2 389
v %	10,3	5,1	3,4	2,6	1,9

Poměrně zásadním mezníkem pro právní postavení národnostních menšin v Československu byl rok 1968, kdy byl přijat ústavní zákon o postavení národností.¹¹⁰ Němcům byla po mnoha letech uznána menšinová práva. Změna politických poměrů v zemi byla podnětem k celkovému oživení společenské aktivity a to se týkalo i menšin. Úsilí aktivnějších skupin německých obyvatel však nedosáhlo takových výsledků, jako

¹⁰⁷ SOkA Chomutov, fond 451 Okresní oddělení ČSÚ Chomutov, K 33B. Vystěhovalectví občanů z okresu Chomutov do cizích zemí v letech 1968, 1969 a v 1. čtvrtletí 1970. *Bulletin*, Chomutov: Okresní oddělení ČSÚ v Chomutově 1970, s. 27 – 33. Vystěhovalectví občanů německé národnosti z okresu Chomutov v roce 1968 a 1969. *Bulletin* č. 14, Chomutov: Okresní oddělení ČSÚ v Chomutově, 1969, s. 22 – 39.

¹⁰⁸ Údaje poskytl Český statistický úřad Ústí nad Labem.

¹⁰⁹ Údaje jsou uvedeny až od roku 1961, jelikož v roce 1960 došlo ke vzniku okresu Chomutov ve stejné územní struktuře, jak ji známe dnes. Po roce 1945 se sčítání lidu konalo ještě v roce 1950.

¹¹⁰ Ústavní zákon č. 144/1968 Sb., o postavení národností v ČSSR.

tomu bylo u ostatních menšin. Staňek [1999: 106] vidí důvody v již pokročilé asimilaci, absenci autentické kultury, nedostatku inteligence a také v mnoholetých zkušenostech z každodenního života. Navíc nadcházející normalizace znamenala opětovný úpadek těchto snah.

Reformní období pražského jara vytvořilo podmínky pro vznik první poválečné organizace sdružující německou menšinu, která fungovala pod názvem Kulturní sdružení občanů ČSSR německé národnosti (dále jen Kulturní sdružení). Kromě Prahy mohlo toto sdružení vzniknout také v pohraničních oblastech sousedících se zeměmi východního bloku. Zakládající zasedání chomutovského Kulturního sdružení se konalo 25. listopadu 1969, ve stejném období vznikly také sdružení např. ve Vejprtech a Kovářské. Krátce po založení zasáhla do jejich chodu normalizace a v organizacích došlo k politické „čistce“. Sdružení jako celek se postupně stalo nástrojem normalizační politiky a mělo přispívat k ideologickému formování Němců v Československu. Vedle toho již tehdy bojovalo s vysokou věkovou strukturou své členské základny a problémem, jak získat zástupce mladších generací. Signifikantním rysem se stal postupný odliv jeho členů, viz následující tabulka.

Vývoj počtu členů „Kulturního sdružení“ Chomutov¹¹¹

Rok	1969	1972	1979	1984	2003	2006	2008
Počet členů	185	370	298	251	259	194	176

Kromě práva sdružovat se v různých organizacích bylo výše zmíněným ústavním zákonem garantováno mimo jiné i právo na vzdělání v mateřském jazyce. Zřízení školství s německým vyučovacím jazykem nebylo ovšem možné realizovat z důvodu nedostatečného počtu německy mluvících dětí. V chomutovském okrese se např. ve školním roce 1969/1970 nacházelo na základních školách pouhých 386 dětí německé národnosti z celkového počtu 14 597 žáků.¹¹² Nepříznivá národnostní politika komunistického režimu a stávající demografická situace dále prohlubovala ztrátu etno-kulturních specifik této skupiny a přispěla k asimilaci nastupujících generací.

¹¹¹ Údaje poskytl Kulturní sdružení občanů německé národnosti v ČR Chomutov.

¹¹² SOkA Chomutov, fond 451 Okresní oddělení ČSÚ Chomutov, K 33B. Rozbor stavu a úrovně ZDŠ na okrese Chomutov. In *Bulletin* č. 2, Chomutov: Okresní oddělení ČSÚ v Chomutově, 1970, s. 28 – 37.

Současný stav německy hovořícího obyvatelstva je silně zatížen historickým vývojem, kterým si tato skupina v minulosti prošla.¹¹³ Nadále pokračuje početní úbytek obyvatel hlásících se k německé národnosti, přetrvává rovněž problém rozptýleného osídlení, neúplné sociální skladby a nepříznivé demografické a vzdělanostní struktury. V roce 1991 se v chomutovském okrese k německé národnosti přihlásilo 3 228 osob, při posledním sčítání lidu v roce 2001 jich bylo o 839 méně. Ve srovnání s dalšími okresy v České republice se Chomutov v počtu německého obyvatelstva nachází na třetím místě po Sokolově a Karlových Varech. Přímo ve městě Chomutov bylo v roce 1991 evidováno 929 občanů německé národnosti, v roce 2001 počet poklesl na 693. Tento dlouhodobý úbytek lze sledovat i v celorepublikovém měřítku (v roce 1991 se přihlásilo 47 789 občanů, v roce 2001 jich bylo 39 106), a to přesto, že deklarování německé národnosti již s sebou nenese žádná rizika [Kreisslová 2006: 32 – 35].

Pád komunistického režimu přinesl, přes výše popsané negativní vývojové tendence, významné změny jak v oblasti česko-německých vztahů, tak pro samotné německé obyvatelstvo. Bezesporu došlo k jistému oživení skupiny, při němž se zvýšila především veřejná aktivita jejích příslušníků. Vzniklo mnoho nových svazů usilujících o oživení etno-kulturní identity této menšiny.¹¹⁴ V chomutovském okrese působí Kulturní sdružení občanů německé národnosti v ČR (*Kulturverband der Bürger deutscher Nationalität der ČR*), které se přetransformovalo ze sdružení, o němž jsme se zmiňovali výše.¹¹⁵ Do roku 2005 se tato organizace prezentovala čtrnáctideníkem *Prager Volkszeitung*, jenž navazoval na první poválečný německojazyčný tisk v Československu *Aufbau und Frieden*. Sdružení má své zastoupení ve městě Chomutov a dále také např. ve Vejprtech, kde se ovšem v důsledku velmi malé členské základny (přestože Vejprty mají hned po Chomutově nejvyšší počet německého obyvatelstva v regionu) a vysokého věku členů uvažuje o ukončení činnosti. Příznivější situace panuje v Chomutově, kde dodnes aktivně působí hudební a divadelní skupina v čele s předsedkyní sdružení. Především možnost realizovat se v mateřském jazyce a společné vzpomínání na minulost je motivem ke sdružování se zdejších členů. Setkání

¹¹³ K situaci německé menšiny v ČR po roce 1989 srov. Staněk [1998: 88 – 104]. K německé menšině na Chomutovsku vyšlo několik dílčích studií vycházejících z výzkumného projektu této disertační práce [srov. Kreisslová 2010a: 436 – 464; 2010b: 92 – 110; 2009: 219 – 231].

¹¹⁴ Ke struktuře organizací německé menšiny v ČR po roce 1989 srov. Götze [1999: 108 – 118]

¹¹⁵ Ke Kulturnímu sdružení občanů německé národnosti v ČR se hlásí 28 základních organizací s více než 2 000 členy.

se uskutečňují jednou měsíčně v počtu cca 70 lidí. V roce 2008 měl chomutovský svaz 176 evidovaných členů ve věkovém rozmezí 70 – 90 let (nejvyšší počet členů vykazovala organizace sdružující Němce v roce 1972, kdy zde bylo evidováno 370 osob). Pod působnost tohoto sdružení spadá kromě Chomutovska i Kadaňsko. Zde se ke sdružení hlásí 28 členů.

Konkurenční organizací působící na Chomutovsku je Svaz Němců v Krušných horách a jejich podhůří (*Bund der Deutschen Region Erzgebirge und sein Vorland, dále jen Svaz Němců*) etabloující se počátkem 90. let původně jako Svaz Němců. V roce 1993 byl zaregistrován pod záštitou porevolučního Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku¹¹⁶ se sídlem v Praze, které se od roku 1994 prezentuje prostřednictvím čtrnáctideníku *Landeszeitung*. Tato chomutovská organizace je rovněž složená ze členů převážně seniorského věku, k čemuž jsou přizpůsobeny aktivity sdružení. Členů má asi 100, pravidelných setkání se účastní kolem 20 osob. Dále bylo při této organizaci zřízeno Česko-německé kontaktní středisko, tzv. Středisko setkávání¹¹⁷ (*Begegnungszentrum Komotau*), mající širší záběr než samotný svaz. Cílem tohoto střediska je vedle společenských a kulturních aktivit Němců podpora dialogu s většinovou společností. Mezi lety 1992 – 1998 probíhal např. v rámci střediska pro veřejnost jazykový kurz němčiny. Z důvodu nedostatečného počtu zájemců byl ovšem nakonec zrušen. Sporadicky konané projekty pro německou mládež, které se zde konají v rámci aktivit mládežnické organizace JUKON¹¹⁸, se potýkají se stejným problémem. Scházejí se zde spíše mladí germanisté, než mladí lidé německé národnosti či původu.

Obě výše zmíněné organizace: místní pobočka celostátního Kulturního sdružení Němců i regionálního Svazu Němců v Krušných horách, se potýkají především

¹¹⁶ Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (*Landesversammlung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien*) je orgán Svazů německé menšiny v České republice, který vznikl v roce 1992. Sjednocuje 22 samostatně registrovaných regionálních svazů a počet členů se pohybuje kolem 5 800.

¹¹⁷ Shromáždění Němců svou činnost opírá o „Smlouvu o dobrém sousedství a přátelské spolupráci mezi ČSFR a SRN“ z roku 1992. Před a především po přijetí této smlouvy začala přicházet z Německa finanční a jiná podpora německé menšiny a jejím organizacím. Mezi českou a německou stranou za účasti představitelů Shromáždění Němců bylo mimo jiné dohodnuto zřízení výše zmíněných středisek česko-německého porozumění. Od roku 1995 přicházela finanční podpora těchto středisek přes velvyslanectví, předtím bylo zprostředkovatelem Sudetoněmecké krajanské sdružení. Podpora byla chápána pouze jako počáteční pomoc, tendencí je její postupná redukce [srov. Staněk 1998: 93; Götze 1999: 115 – 117].

¹¹⁸ JUKON (*Jugend – Kontakt – Organisation*) je kontaktní organizací mládeže německé menšiny v ČR. Tato mládežnická organizace byla založena v roce 1999 při Shromáždění Němců, v současné době eviduje kolem 120 členů ve věku od 18 do 30 let. Ve skutečnosti je ovšem aktivních členů pouze necelá desítka.

s nepříznivou věkovou strukturou své členské základny. Na vině je mimo jiné orientace těchto spolků na starší generaci, v důsledku čehož postrádají atraktivitu pro mladší generace. Primárně však problém tkví v silné asimilaci postihující zejména střední a nejmladší generaci.

Je známou skutečností, že komunistická minulost se stala předmětem pří a v konečném důsledku i důvodem, proč se dodnes nerealizovalo sloučení dvou hlavních organizací německé menšiny v ČR. V tomto ohledu již došlo mezi představiteli obou spolků k jistým diskuzím, ovšem dosud bez většího úspěchu. Tato situace se odráží i v regionálním měřítku. V rozhovorech vedených s chomutovskými zástupci těchto organizací byl tento spor vždy tematizován. Nelze ovšem v žádném případě tvrdit, že mezi organizacemi neprobíhá kooperace. V prostorách budovy, která je jako jediná v republice ve vlastnictví Shromáždění Němců, se dlouho setkávaly obě tyto skupiny a mnoho osob také disponuje dvojím členstvím.

Představitelé těchto sdružení se podílejí na mnohých aktivitách vážících se k podpoře vzájemného porozumění Čechů a Němců. Aktivní kontakt udržují také s vysídlenými krajany a pořádají pravidelná setkání. Zachování a podporování kulturní identity a mateřského jazyka Němců na Chomutovsku je jedním z hlavních úkolů obou organizací v tomto regionu. Toto úsilí je ovšem v důsledku výše uvedeným problémů značně omezené. Bylo již zmíněno, že především Střediska setkávání se pokoušejí překonat deficit jazykových znalostí v němčině (v Chomutově bohužel bez většího úspěchu), se kterým se potýkají i někteří reprezentanti organizací.

V roce 1990 tehdejší Svaz Němců ČSFR, předchůdce Shromáždění Němců, vyzýval prostřednictvím médií občany německého původu, aby se přihlásili ke své etnicitě. Z odpovědí na tuto výzvu přišlo 80 % psáno v českém jazyce. Tato skutečnost postavila problematiku německého jazyka do popředí a pro svaz se stala jednou z priorit. Walter Piverka [1998: 75] proto přicházel s návrhem zřídit státní školy s německým vyučovacím jazykem bez ohledu na národnost dítěte. Projekt ovšem nikdy realizován nebyl. *„Chtěli jsme, aby se tento nedostatek odstranil tím, že je třeba zřizovat školy s německou výukou od 1. třídy, přitom se neptat na národnost dítěte, ale na zájem rodičů o německý jazyk. Chtěli jsme tím vzít strach těm lidem, kteří žili izolovaně ve vnitrozemí a pohraničí, kde střední generace již sama neuměla německy, ale měla*

zájem, aby se vnoučata opět naučila jazyk dědů a babiček. Současně jsme věřili, že to pomůže všem ostatním zájemcům o německý jazyk.“

Dle školského zákona je za splnění určitých podmínek zajištěno národnostním menšinám právo na vzdělání v jazyce národnostní menšiny¹¹⁹. Podmínkou pro zřízení třídy základní školy s vyučujícím jazykem národnostní menšiny je nejméně 10 přihlášených žáků s příslušností k dané národnostní menšině. Pokud se jedná o třídu střední školy, musí se přihlásit nejméně 12 zájemců. V případě zřízení základní školy s vyučovacím jazykem národnostní menšiny, musí být všechny třídy v průměru naplněny nejméně 12 žáky s příslušností národnostní menšiny, u středních škol jich musí být nejméně 15.¹²⁰ Kamenem úrazu pro vznik státní menšinové školy s německým vyučovacím jazykem je právě nízký počet dětí příslušníků německé menšiny v jednotlivých obcích, v důsledku čehož nemohou být splněny výše zmíněné podmínky stanovující hranici minimálního počtu žáků ve třídě. Ve školním roce 2000/2001, kdy se naposled vykazovaly údaje o národnosti žáků, bylo v chomutovském okrese evidováno pouhých 37 dětí s německou národností, přičemž nejvyšší počet byl zaznamenán v Chomutově (deset žáků) a ve Vejprtech (devět žáků). Přehled počtu žáků německé národnosti v okrese Chomutov od roku 1992 do roku 2001 udává následující tabulka.

Počet žáků německé národnosti na ZŠ v okrese Chomutov v letech 1992 – 2001¹²¹

Školní rok	1992/93	1993/94	1994/95	1995/96	1996/97	1997/98	1998/99	1999/00	2000/01
Počet žáků ZŠ	51	58	58	52	53	52	48	45	37

Jak upozorňuje Götze [1999: 118], je kromě teritoriálního rozptýlení problémem také značná asimilace poválečné generace, která o školství v německém jazyce neprojevuje velký zájem. Celorepublikově převládá trend preferovat před ostatními cizími jazyky angličtinu, což není vzhledem k současnému postavení tohoto jazyka nijak překvapující. Angličtina dnes patří mezi nejčastěji studované cizí jazyky. Ve školním roce 2007/2008

¹¹⁹ §13 odst. 2 zákona č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů.

¹²⁰ §14 odst. 2 zákona č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů.

¹²¹ Údaje poskytl Odbor školství Magistrátu města Chomutov a Odbor školství, kultury a sportu Městského úřadu Kadaň.

se na základních školách v ČR učilo anglický jazyk 599 208 žáků. Na druhém místě je německý jazyk, na který se zaměřilo 172 902 dětí.¹²² Přímo v okrese Chomutov je situace obdobná. Angličtině se v tomto období věnovalo 7 089 žáků základních škol, německému jazyku 2 244 dětí.¹²³

V roce 1991 byla Svazem Němců v Praze a ve středních Čechách zřízena základní škola německo-českého porozumění s českým a německým vyučovacím jazykem. Svaz je současně také zřizovatelem pražského soukromého bilingvního gymnázia, které v Praze vzniklo o čtyři roky později. V České republice se nachází několik česko-německých bilingvních gymnázií, především v hlavním městě a dále pak např. v Liberci, Znojmu či Brně. Nejblíže námi sledovanému regionu se nachází Evropské jazykové gymnázium, založené v roce 2005 v Karlových Varech. Přímo v okrese Chomutov se žádné gymnázium zajišťující česko-německé studium nenachází. V rámci dnes již nepřeborného množství různých forem česko-německé spolupráce vznikají i projekty umožňující českým žákům studovat v Německu. Příkladem je česko-saský vzdělávací projekt nabízející společné studium českých a německých žáků na Gymnáziu Friedricha Schillera v Pirně.

Německou menšinu nelze vytrhnout z kontextu česko-německých vztahů, které se právem po roce 1989 dostaly do popředí obecného zájmu. Vztah obou národů, který zůstává zatížen historickým vývojem, přinesl do veřejných diskuzí mnoho témat. Především pak otázku tzv. „Benešových dekretů“¹²⁴, která je některými politickými představiteli dodnes využívána k manipulaci veřejného mínění jak na německé, tak české straně.

Jedním z prvních kroků vedoucích ke zlepšení vztahu Čechů a Němců byla v roce 1992 podepsaná Smlouva mezi tehdejší ČSFR a SRN o dobrém sousedství a přátelské

¹²² Údaje poskytl Ústav pro informace ve vzdělání.

¹²³ Údaje poskytl Odbor školství Magistrátu města Chomutov a Odbor školství, kultury a sportu Městského úřadu Kadaň.

¹²⁴ Jedná se o neoficiální označení dekretů prezidenta republiky, které se dotýkaly československých Němců: Dekret o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a některých organizací a ústavů (č. 5/1945 Sb.), Dekret o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa (č. 12/1945 Sb.), Dekret o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské (č. 33/1945 Sb.) a Dekret o konfiskaci nepřátelského majetku a o Fondech národní obnovy (č. 108/1945 Sb.).

spolupráci. Druhým základním dokumentem je tzv. česko-německá deklarace z roku 1997, jejíž ambicí byla snaha ukončit vleklé spory z minulosti a soustředit se na společnou kooperaci v budoucnosti. Výsledkem deklarace byl vznik Česko-německého diskuzního fóra a Česko-německého fondu budoucnosti. Mimo jiné se text deklarace také dotkl tolik diskutovaných dekretů prezidenta republiky Edvarda Beneše, kdy bylo stanoveno, že zůstávají součástí českého právního řádu, stejně jako zůstává tzv. Mnichovská dohoda součástí právního řádu německého. Jelikož však na politické úrovni prozatím nedošlo k symbolické distanci od těchto opatření, je nadále společná historie obou národů součástí politické manipulace. Symbolického gesta ve formě omluvy ze strany české vlády se v roce 2005 dostalo německým antifašistům.

Různá sociologická šetření ovšem opakovaně ukazují, že na rozdíl od vysoké politické reprezentace, hodnotí česká veřejnost česko-německé vztahy pozitivně a dominuje v ní názor, který se přiklání k žádoucí spolupráci a ukončení vzájemného obviňování.¹²⁵ Různé trendy, jež nastaly v reflexi problematiky odsunu Němců z Československa po roce 1989 za využití konceptu kolektivního traumatu sleduje ve své studii Marcel Tomášek [2004].

¹²⁵ K problematice etnické stereotypizace srov. kapitulu 2.1.4. V tomto ohledu je možné např. připomenout různé iniciativy občanského sdružení Antikomplex, které se od konce devadesátých let zasazuje o kritickou reflexi důsledků nuceného vysídlení Němců z Československa.

4. ANALÝZA A INTERPRETACE BIOGRAFICKÝCH VYPRÁVĚNÍ ČESKÝCH NĚMCŮ

4.1 Kolektivní vzpomínání a kolektivní identifikace českých Němců

Záměrem následující části práce je analýza a interpretace obsahů biografických vyprávění Němců z pohraničního regionu severozápadních Čech, konkrétně z okresu Chomutov. Prostřednictvím zpracování tohoto biografického materiálu jsem se snažila postihnout především kolektivně sdílenou paměť této skupiny a další významné identifikační znaky, jimiž aktéři tohoto společenství formují svůj subjektivní pocit příslušnosti k „němectví“. Významy, které se k tomuto typu kolektivní identity váží, jsou prezentovány z perspektivy mnou oslovených narátorů. Rozhovory tedy přibližují, jak oni sami re-konstruují a re-interpretují své kolektivně sdílené „my“¹²⁶ a jak je pak toto subjektivně zakoušené „my“ spojeno s kategorizováním „těch druhých“. V souvislosti s etnickou/národní identitou je dále zvláštní pozornost soustředěna na poznání jazykové dimenze této identity, neboť především tento atribut nabývá v biografiích narátorů zvláštního významu.

Pro účely disertační práce se stala primární především životní vyprávění představitelů nejstarší generace Němců, jejichž formování kolektivní identity a paměti různou intenzitou ovlivnily dramatické předválečné, válečné a poválečné události minulého století. Cílem je postihnout kolektivně sdílené obrazy minulosti, tedy typické vzorce paměti této skupiny, a tím přispět k porozumění kolektivní historie této generace. Na základě narativně zpracovaných životních historií jsem současně sledovala, jakým způsobem a prostřednictvím čeho narátoři v průběhu svého vyprávění re-konstruují a re-interpretují své kolektivně sdílené „my“. Je to právě v biografiích přítomná diferenciační hranice mezi „my“ a „oni“, jež nás mimo jiné odkazuje k sounáležitosti vypravěčů s určitou kolektivitou a vymezování se vůči jiné. Tyto typizace objevující se v životním příběhu informátorů, se tudíž stávají předmětem

¹²⁶ Při práci s narativním materiálem se hovoří o re-interpretaci a re-konstrukci identity, jelikož narátor prostřednictvím biografického vyprávění pře-vypravuje svůj životní příběh, tedy identitu [srov. Roubal 2009: 180].

tohoto bádání.¹²⁷ Jak bylo zjištěno, značný diskurzivní prostor narátoři věnují otázce jazyka, prostřednictvím kterého nejčastěji demonstrují svou v čase trvající a neměnnou sounáležitost s etnickou skupinou a odlišnost od skupin jiných. Tento fenomén pojmám jako konceptuální prostředek k rozdělování onoho „my“ a „oni“ a během zpracování biografických dat na něj беру zvláštní zřetel. Současně lze v biografiích identifikovat a interpretovat další typy kolektivní identity, jako je rodinná, teritoriální, profesní, kulturní, politická či náboženská identifikace narátora. Těmto různým formám identit je v textu věnována pozornost především v tom případě, že zde existuje souvislost s identifikací etnickou.

Biografická vyprávění vykazují vesměs obdobnou strukturu a průběh. Vypravěči začínají vzpomínkami na období dětství, popisem rodinného prostředí a místa, ze kterého pochází. Následuje etapa školní docházky, profesní dráhy (u mužů připadá v úvahu ještě vojenská služba), založení vlastní rodiny a pokračuje se až po současnou seniorskou etapu života. Životopisná vyprávění nejsou ovšem pouhým holým výčtem po sobě následujících událostí tedy jakýsi životopis. Naopak se často jedná o detailní sdělení reflektující vedle rodinné situace různé společenské a historické události a to, jak se sám narátor (nebo jeho blízcí) na nich podílel a jak je prožíval. Rovněž nechybí vlastní interpretce, hodnocení a pochopení těchto životních dějů. Narátor vkládá do rozhovoru i své emoce – smutek, radost, naději a zklamání. Signifikantní pro životopisná vyprávění je prolínání vlastních vzpomínek a vzpomínek dalších rodinných příslušníků (většinou rodičů a prarodičů), přičemž tyto životní příběhy byly předávány a osvojovány další generací. Často jsou biografie prokládány naracemi o osudech dalších lidí – sousedů, známých. Především v závěru rozhovoru je prostor věnován osudu dětí a vnoučat, popřípadě současnému zdravotnímu stavu. V některých případech dochází k celkovému krátkému biografickému zhodnocení jako např.: *„Das war schlimm, na ja das haben wir überlebt.“*¹²⁸

Druhou souběžnou rovinu biografických příběhů tvoří reflexe různých společenských a historických událostí tzv. „velké historie“, která nějakým způsobem

¹²⁷ Inspiračním zdrojem pro identifikaci v narativním materiálu přítomného rozlišování mezi „my“ a „oni“ se stala studie Šmídové [2004: 151 – 174], v níž se autorka soustředí na analýzu vzpomínek českých Němců na první republiku.

¹²⁸ „To bylo zlé, no ale přežili jsme to.“

ovlivnila každodenní svět těchto „obyčejných“ lidí. V kontextu těchto událostí se narátoři dotýkají proměnlivého a značně rozpolceného vztahu Čechů a Němců. Jednoznačně největší diskurzivní prostor v kolektivní paměti této skupiny zaujímá válečné, a především pak poválečné dění, které je spjato s nejdramatičtějšími a nejintenzivnějšími změnami zasahujícími do životů narátorů. V tomto ohledu lze hovořit o kolektivním traumatu jak obětí, tak viníků. Ukázalo se, že ve většině případů se jednalo o zcela spontánní vzpomínání a mnohdy přistupovali narátoři k tomuto ústřednímu tématu ihned v počátcích svého vyprávění. Vzhledem k definování skupiny nejstarší generace je zřejmé, že v souvislosti se vzpomínáním na dobu před rokem 1945 jsme měli co dočinění jak s prožitými vzpomínkami, tak se vzpomínkami tradovanými. Opakovaně byly více či méně interpretovány a narativně zachyceny následující historické etapy a tematické celky:

1. **Období první republiky** – bezkonfliktnost koexistence Čechů a Němců, česko-německý bilingvismus, nezaměstnanost;
2. **Rok 1938 a válečné období** – nástup Henleina, mobilizace, perzekuce, Hitlerjugend, konec soužití Čechů a Němců (popřípadě židovského obyvatelstva), povinnost účasti mužů na frontě, bombardování, přerušení školní docházky;
3. **Poválečné období** – příchod ruských vojáků, příchod novoosídlenců, nucené vysídlení příbuzných a známých, poválečné represe, stigmatizace, sociální exkluze, česká školní docházka, nemožnost dalšího vzdělání, neznalost českého jazyka;
4. **Období komunistického režimu** – přesídlování, získání československého státního občanství, vojenská služba, pozvolná stabilizace, celková změna žitého prostoru, likvidace měst a obcí, německo-český bilingvismus, procesy socializace, emigrace, rok 1968, devastace životního prostředí;

5. Období po roce 1989 – hodnocení společensko-politických změn po roce 1989 a konfrontace s dobou minulou, reflexe česko-německých vztahů.

Předmětem analýzy následující části práce jsou biografická vyprávění nejstarší generace narátorů, přičemž cílem je identifikace a současně interpretace kolektivně sdílených rámců vzpomínání a etnické identity této kolektivity. Výpovědi jsou řazeny dle výše uvedené časové osy, nejde přitom o objektivní zdokumentování historie určité doby, záměrem je nahlédnout, jak dnes sami narátoři re-interpretují události svých životů a jakého významu tyto události nabývají při jejich identifikaci s etnickou/národní skupinou.

4.1.1 Etnicita jako otevřená kategorie

Identifikace s etnickou skupinou byla ve většině případů reflektována hned v úvodní části interview, kdy narátoři popisovali rodinné a lokální prostředí, ze kterého pochází. Jasná kategorizace „my“ – Němci byla často doplňována o informace o národním složení obce v období první republiky, kdy „oni“ – Češi zastávali pozici menšinového charakteru. Narátoři hodnotili život v pohraničí za první republiky (někdy vypravěči označované jako stará republika) buď na základě vlastních prožitých vzpomínek, či zprostředkovaně. V obou možných případech bylo shodně toto období charakterizováno jako bezproblémové až idylické. Nutno brát v úvahu, že pro nejstarší vypravěče byla tato doba jejich dětstvím, což do jisté míry spoluurčuje obsah těchto vzpomínek. Stejně tak pozitivně laděný obraz této doby stojí v kontrastu s obdobím následujícím, které přineslo do života informátorů řadu konfliktních a tragických událostí.

Národnostní poměry v pohraničí byly popisovány jako relativně bezkonfliktní, hovoří se o vzájemné toleranci a poklidné koexistenci Čechů a Němců. Narátory bylo zdůrazňováno, že etnická/národní kategorizace v této době nenabývala takového významu jako v období následujícím, a tato svá tvrzení podpírali různými příklady, zvláště pak s odkazem na bilingvismus. Etnicky podmíněná hranice mezi „my“ – „oni“ byla líčena jako fluidní a běžně průchodná. Implicitně bylo ovšem sdělováno, že

zmíněná průchodnost a posuvnost kategorií Čech – Němec, česky – německy probíhala především proněmeckým směrem. Národní příslušnost nebránila uzavírání sňatků mezi oběma skupinami, jako komunikační prostředek se však v těchto manželstvích preferovala němčina. Frekventovanější byly příklady Čechů, kteří ovládali německý jazyk, nežli Němců, kteří by hovořili či se učili česky. Jazyk jako identifikační znak etnické příslušnosti selhával, často se tak nedalo určit „kdo je kdo“. Nekvapil [1997] v tomto ohledu hovoří o česko-německém bilingvistu, tedy situaci, kdy české obyvatelstvo plně ovládá německý jazyk, což byl v meziválečném Československu rozšířený jev. Především tímto česko-německým bilingvistem, existencí české a německé školy a smíšených manželství se snaží narátorka argumentačně podpořit svou představu možného soužití obou etnik.

Narátorka Horáčková (1926), pocházející z německé rodiny, líčí národnostní poměry v Hoře sv. Šebestiána. Vzpomíná na bezproblémové česko-německé soužití, které demonstruje různými relacemi, jako např. Češi se učí německy, Němci se učí česky. Jako jediná z narátorů hovoří o aktivních stycích její rodiny s místním českým obyvatelstvem a oboustranném bilingvistu.

„Jsem narozena v roce devatenáct dvacet šest v Hoře sv. Šebestiána, kde jsem žila do roku čtyřicet dva. Můj táta tam byl listonošem do roku třicet osm. Já vám nejdřív řeknu, jak ta obec vypadala. Bylo tam asi tisíc čtyři sta obyvatel a skoro samý Němci, jeden učitel v české škole, ta byla jednotřídka a bylo tam asi deset dětí a z toho tak tři české, ostatní byly německé děti. A většinou to byly prostě děti, který měly tatínka buď na dráze, prostě který měli státní zaměstnání. A proto i já jsem chodila do mateřské školy český a i do obecní školy. Byl tam poštmistr Čech a pár těch strážníků, který dělali na celnici. Jináč si nepamatuju, že by tam byla nějaká česká rodina. Tam byli fakticky samý Němci. Škola byla jedna budova, tam byla česká i německá škola. Německá škola měla šest tříd a česká škola byla jednotřídka, tam bylo všech osm ročníků. Já jsem byla nejmenší a nejmladší. [...] No, tak já jsem vyrostla vlastně dvoujazykově. Jak říkám, doma se mluvilo německy, ale každý večer tam od nás, u nás někdo byl. Protože Šebestán mohl mít řekněme tisíc lidí německých, a jestli bylo sto, to bylo moc, nebylo, českých. Ale těch pár, co tam bylo, ty vždycky večer přišli k nám, hrálo se karty, mluvilo se česky, německy, jo. Ti se učili od táty německy, ty česky, jo.“

Rovněž narátorka Janovská (1924) z Chomutova pocházející z česko-německé rodiny vzpomíná v kontextu první republiky, stejně jako mnozí její vrstevníci, na období školní docházky. Ačkoliv byl otec Čech, v rodinném prostředí se jako komunikační prostředek užívala pouze němčina. Narátorka považovala ovšem za důležité zmínit, že měla na otcovo přání po německé škole začít navštěvovat i školu českou, přestože do ní fakticky v důsledku následné okupace nikdy nenastoupila. Tato vzpomínka jí posloužila jako doklad dříve možné koexistence Čechů a Němců, kterou dále argumentačně podkládá konstatováním, že se neočekávalo obsazení Německem. Nabourává tak představu kolektivní podpory nacistického režimu německým obyvatelstvem.

„Ich bin weiter bis zur achten Klasse in die deutsche Schule gegangen. Und der Papa hat gesagt, in der deutschen Schule, die machst du bis die achte Klasse. Damals waren acht Klassen, ja, fünf Klassen Volksschule, drei Klassen Bürgerschule. Und da hat er gesagt: ‚Wenn du die Bürgerschule beendet hast nach dem dritten Jahrgang, dann überschreibe ich dich in die tschechische Schule, und da gehst du dann ein Jahr in die tschechische Schule.‘ Das war in dem Jahr achtunddreißig. Der Papa hat mich schon im Frühjahr in der tschechischen Schule eingeschrieben, weil er wollte, dass ich auch die tschechische Sprache in Wort und Schrift kennen lerne. Wir haben ja Tschechischunterricht gehabt, aber nur einmal in der Woche eine Stunde. Auf der deutschen Schule war Tschechischunterricht von der fünften Klasse an, da haben wir nicht viel gelernt, das war základ. Er wollte, dass ich Tschechisch spreche, weil niemand damit gerechnet hat, dass wir einmal deutsch besetzt werden. Das hat niemand gerechnet damit. Die tschechische Schule ist [...], Masarykovo náměstí, dort ist die tschechische Schule gewesen. In dieser Zeit waren vielleicht nur 10 % Tschechen hier[...].“¹²⁹

Současně narátorka konfrontuje dramatické poválečné dění s národnostními poměry první republiky. Opětovně podporuje ve svém příběhu představu bezkonfliktního soužití

¹²⁹ „Chodila jsem až do osmé třídy do německé školy. A tatínek řekl, že německou školu dochodím až do osmé třídy. Tenkrát bylo osm tříd, pět tříd obecné školy, tři třídy měšťanky. A tak říkal, až doděláš měšťanku ve třetím ročníku, tak tě přepíšu do české školy, a tak budeš chodit jeden rok do české školy. To bylo v roce 1938. Tatínek mě ještě na jaře zapsal do české školy, protože chtěl, abych se naučila česky číst a psát. My jsme měli výuku češtiny, ale jen hodinu týdně. Na německé škole jsme měli výuku češtiny od páté třídy, to jsme se moc nenaučili, to byl základ. On chtěl, abych se naučila česky, protože s tím nikdo nepočítal, že budeme obsazeni Němci. S tím nikdo nepočítal. Česká škola je [...], Masarykovo náměstí, tam byla česká škola. V té době tady bylo možná jen 10 % Čechů [...].“

Čechů a Němců za první republiky. Činí tak především konstatováním, že kategorie „češství“ nebyla stigmatizována, přestože v daném prostoru zastávali čeští obyvatelé minoritní postavení. Potenciál tohoto soužití vidí v česko-německém bilingvistu – „oni“ mluvili německy jako „my“. Mezi tyto dva protipóly posléze staví přelomové události roku 1938 spojené s nástupem Henleina a začátkem konce vzájemné koexistence obou skupin.

„Es war so Hass, das war nicht in der ersten Republik der Hass, nach Fünfundvierzig war der Hass größer. Weil in der ersten Republik haben sich die Deutschen und die Tschechen gut verstanden. Wir haben etliche gekannt und niemand hat auf ihnen gezeigt, dass das Tschechen sind und Komotau war, wie ich erwähnt hab, über Dreiviertel waren Deutsche. Tschechen waren auf der Bahn, das waren Staatsangestellte, das mussten Tschechen sein, dann Militär und Zoll, das waren tschechische Abstammungen. [...] Also auf der Bahn da waren nur Tschechen, aber haben Deutsch gesprochen wie wir. Drum sage ich eben kein Hass, bloß wenn dann achtunddreißig der Henlein in Sudetenland breit gemacht hat, dann ist erst der Hass und die Wut angefangen.“¹³⁰

Rovněž narátorka Nečasová (1934) původem z Jáchymova předkládá kolektivně sdílený obraz první republiky jako tolerantního soužití Čechů a Němců. Etnické rozhraničení mezi českým a německým líčí jako fluidní, všichni byli jedno „společenství“. Svá tvrzení podkládá česko-německým bilingvistem a účastí českých dětí v německých školách.

„Es waren Deutsche dort, aber es waren auch tschechische Familien dort, die haben uns nichts gemacht, die haben ja auch Deutsch gesprochen genauso wie wir, wir waren miteinander und es war kein Streit, die haben sich alle zusammen lieb gehabt. Die neben uns waren tschechisch und der Bub ist mit mir in die Schule gegangen, Tschechisch oder Deutsch, der hat mit mir gesprochen und der Vater genauso und deren Mutter auch, es war wirklich ja eine Gemeinschaft. In Jáchymov war auch eine

¹³⁰ „Bylo tolik nenávisti, to nebylo za první republiky, ta nenávist, po roce 1945 byla nenávist větší. Protože za první republiky si Němci a Češi rozuměli. Znali jsme jich několik a nikdo na ně neukazoval, že jsou to Češi, a Chomutov byl, jak už jsem zmiňovala, byl ze tří čtvrtin německý. Češi byli na dráze, to byli státní zaměstnanci, tam museli být Češi, pak vojáci a celníci, ti byli českého původu. [...] Na dráze byli jenom Češi, ale mluvili německy jako my. Proto říkám, žádná nenávist, jen když se začal třicet osm v Sudetech roztahovat Henlein, pak začala nenávist a zlost.“

tschechische Schule. Die Kinder konnten tschechisch gehen oder deutsch gehen. Aber die sind meistens in die deutsche Schule gegangen die Kinder, die sind mit uns gegangen.“¹³¹

Narátor Nowak (1932) z obce Kovářská při etnickém zařazení své rodiny současně zmiňuje obvyklost uzavírání sňatků mezi Čechy a Němci. Relativizuje představu o jasném sepětí etnicity a jazyka, když naráží na to, že Češi v těchto manželstvích mluvili jako „my“ – Němci. Etnická hranice začíná být ostrá až po válce, kdy se již jasně dá určit „kdo je kdo“.

„Z obou stran jsme byli Němci. My jsme nebyli ze smíšeného, což tady bylo hodně smíšeného. Smíšených manželství, který jsem ani nevěděl. Tady žili Čechy před válkou a za války, o kterých jsem se dozvěděl až po válce, že to byli Češi, že jo. To byly smíšený manželství, ty mluvily normálně naším dialektem. My jsme to jako děti ani nepoznaly, že jo.“

Česko-německé sňatky a česko-německý bilingvismus v podmínkách převážně německého prostředí byly reflektovány v biografiích narátorů velice často. Ve smíšených manželstvích se preferoval německý jazyk, jak uvádí např. narátorka Legerová (1935) ze Strupčic při líčení své rodinné situace.

„Tatínek byl Čech, [...], pocházel také ze smíšeného manželství, jako tatínek. Babička byla Rakušanka a děda byl Čech. Maminka byla Němka jak dědeček, tak babička. Tatínek bydlel tady ve Strupčicích, rodák ze Strupčic. Babička s dědečkem ty pocházejí od Tachova. A potom se přestěhovali sem do Vysokýho Března, potom do Okořína a potom Strupčic. Za prací, protože nebyla žádná práce, tak děda dělal tady na šachtě, otevřeli šachtu Annu [...] a zůstal tam a dělal tam, jak se to říká zástupce ředitele. [...] U nás doma se mluvilo pouze jenom německy. Taťka uměl německy i česky uměl. Tatínek uměl německy, česky uměl, uměl potom ještě francouzsky, rusky a trochu italsky.“

¹³¹ „Byli tam Němci, ale byly tam i české rodiny, ty nám nic nedělaly, vždyť ty mluvily taky německy, stejně jako my, my jsme byli spolu a nebyl žádný spor, všichni se měli rádi. Ty vedle nás byli Češi a ten chlapec se mnou chodil do školy, česky nebo německy, ten se mnou mluvil a jeho otec taky a jejich matka taky. Bylo to opravdu společenství. V Jáchymově byla taky česká škola. Děti mohly chodit do české nebo německé. Ale většinou ty děti chodily do německé školy, ty chodily s námi.“

Identifikace Čechů s „němectvím“ byla reflektována prostřednictvím krátkých sdělení o osobách s českými kořeny, které se „ale“ hlásily k německému obyvatelstvu. Ke změně národní příslušnosti mohlo dojít pouhou volbou samotného aktéra. Jednalo se o něco normálního a přirozeného, přesto jsou tyto informace připomínány, aby byl podpořen názor o propustnosti etnické hranice. Příkladem může být následující úryvek z biografie narátorky Haasové (1930) původně pocházející z Prunéřova:

„No, und mein Mann der ist hier von Eidlitz. Der stammt von einer tschechischen Familie. Seine Großeltern, die haben Novák geheißen. Also die babička die hat so Deutsch geredet wie ich tschechisch. Aber der Großvater der konnte wie wir. Der konnte lesen und alles deutsch. [...] No, und seine Mutter das war auch eine Tschechin, aber die hat eben einen Deutschen geheiratet [...] und seine Schwester, die hat wieder einen Tschechen geheiratet Bílek. Aber der hat sich zu den Deutschen bekennt und war auch eingerückt gewesen.“¹³²

4.1.2 Etnicita jako nepropustná kategorie

Jasně stanovení etnické hranice mezi „my“ – Němci a „oni“ – Češi je spojeno se změnou politické situace v roce 1938, kdy narátoři hovoří o konci oné bezkonfliktní etapy soužití Němců a Čechů. Všichni narátoři více či méně toto období tematizují a vnímají jako zásadní mezník. Jsou vzpomínány odchody a útky Čechů z pohraničí. Pokud se jednalo o rodinného příslušníka, je tématu věnována větší pozornost, v ostatních případech se jedná o zmínky různých osob nebo rodin z okolí, které musely pohraničí opustit.

Sporadicky je v biografiích reflektován osud židovského obyvatelstva. Kromě jednoho případu, kdy se jednalo o narátorku židovského původu, jejíž rodina byla silně postižena nacistickou perzekucí, se jednalo většinou o výpověď vyvolanou ze strany výzkumníka. „Oni“ – Židé a jejich osud je často demonstrován na příběhu jedné

¹³² „No, a můj muž je tady z Udlic. Ten pochází z české rodiny. Jeho prarodiče se jmenovali Novákovi. Babička mluvila německy jako já česky. Ale děda ten uměl jako my. Ten uměl německy číst a všechno. [...] No, a jeho matka to byla taky Češka, ale ta si právě vzala Němce [...] a jeho sestra si zase vzala Čecha Bílka. Ale ten se hlásil k Němcům a taky narukoval.“

konkrétní židovské rodiny, kterou informátor znal. Signifikantní byla generalizace Židů na obchodníky. Ve vyprávěních se neobjevil jinak častý stereotyp „bohatého Žida“ [srov. Welzer 2008, 2010] ani náznaky antisemitismu. Krátké vzpomínky na židovské obyvatelstvo, většinou tedy na místního vlastníka obchodu, souběžně doprovázela potřeba omluvy a ospravedlnění s odkazem na to, že situace židovského obyvatelstva nebyla známa.

Novou kategorií objevující se v této etapě jsou Němci přicházející z Německé říše. Ti tvoří v pohraničí cizí a odlišný element. V biografiích jsou někdy specifičtěji označováni jako říšští Němci (*Reichsdeutsche*), častěji ovšem pouze jako Němci. Jde sice o vágní typizaci „my“ – Němci a ti „druzí“ – Němci, ale v líčení narátorů cítit jasný rozdíl a odstup. Sociální kategorizace nově příchozích Němců probíhala např. na základě odlišného nářečí. Pro ilustraci lze uvést sdělení narátorky Haasové (1930), která vzpomíná na reakci svého otce, když poprvé přišel do kontaktu s říšskými Němci: „[...] *und mein Vater ist heimgekommen von der Arbeit und hat gesagt: ‚Das sind wieder keine Deutsche, was da gekommen sind.‘ Die waren von Köln, die sprechen doch anders.*“¹³³

Diferenciace „my“ versus „ti druzí“ získává v této etapě další možnou, v tomto případě netnickou, variaci, a to v podobě vymezování se vůči sympatizantům Hitlera/Henleina. V tomto kontextu se zdá být pro narátory zvláště důležité vyzdvihnout politickou identifikaci rodičů, strach z nově příchozího či perzekuci ze strany nacistického režimu. Demonstrují takto kritický odstup od nacismu, který jejich rodiče popřípadě blízcí zaujímal. Ospravedlnění a vysvětlení podpory Sudetoněmecké straně (potažmo nacistickému režimu) probíhá často prostřednictvím upozornění na tehdejší špatnou ekonomickou situaci a dobře vedenou propagandu. Narátoři rozkládají kategorii „my“ na „dobré“ a „špatné“ Němce – ty, co sympatizují s Henleinem/Hitlerem. Snaží se narušit schematické vidění Němců jako pachatelů – původců zla. Narátoři odmítají princip kolektivní viny, který byl uplatněn v poválečném Československu, a současně zdůrazňují nutnost hodnotit postoje a jednání jednotlivých aktérů individuálně. Líčení této historické etapy je nejmarkantněji spjato s tendencí objasňovat, omlouvat a relativizovat obraz Němců coby podpůrců nacistického Německa. Přičemž jako

¹³³ „[...] *a můj otec se vrátil domů z práce a řekl: ‚To zase nejsou žádní Němci, co přišli.‘ Oni byli z Kolína, oni přece mluví jinak.*“

nejdůležitější se jeví především distancovat sebe sama a své blízké od národního socialismu.

Jedním ze zlomových bodů v biografickém vyprávění narátorky Janovské (1924) byl rok 1938, který znamenal konec soužití Čechů a Němců. Vítězství Henleinovy strany ospravedlňuje prostřednictvím nacistické propagandy a ekonomických problémů místních Němců. V kontrastu stojí „oni“ – „Němci venku“, jejichž socioekonomická situace se jeví jako stabilní. Dále se narátorka snaží zjemnit svou výpověď a české Němce staví do méněcenné pozice, označuje je za „přívěsky“ národních socialistů. Ve výpovědi figuruje také další „oni“ v podobě západních mocností (zde konkrétně Anglie) schvalujících obsazení pohraničí. Současně je jasně definováno stanovisko vlastní rodiny a s ním spojená nacistická perzekuce.

„Aber in ungefähr in Juni, Juli achtunddreißig ist es angefangen zu brodeln, da waren schon die Henlein Parteien, haben Sie schon über Henlein gehört? Hier sind auch Arbeitslose gewesen und in den Deutschland draußen haben sie, dort haben sie eigentlich viel Arbeitsmöglichkeiten gehabt. Und die Propaganda von Henlein, das hat sich dann vermehrt. Da waren immer mehr Deutsche und das vielleicht gar nicht richtig, also was keine Nationalsozialisten waren und waren bloß Anhänger. Die haben sich dann zu der Henlein Partei gemeldet. Das ist dann so weit gekommen, das dann in England, dass die in England dann bewilligt haben, dass das Gebiet hier dann besetzt worden. Aber im September hat mich der Papa noch eingeschult in die tschechische Schule. Da waren schon wenig Tschechen, weil die sind schon ausgerissen, die haben das schon irgendwie geahnt und die sind ausgerissen. Na, aber ich bin noch drei Wochen in die tschechische Schule gegangen. Immer haben wir noch geglaubt, dass ist nicht möglich, dass die Deutschen das besetzen. Na, und dann war der Umsturz, da sind die Deutschen gekommen. Na, und gleich dann habe ich Beschwerden gehabt, dass ich dort in der tschechischen eingewiesen war. Da hatte ich dann Schwierigkeiten. Die haben dann auf uns gezeigt, dass wir nicht richtig mit den Deutschen halten.“¹³⁴

¹³⁴ „Přibližně v červnu, v červenci třicet osm to začalo vřít, to už tu byly Henleinovy strany, už jste slyšela o Henleinovi? Tady byli taky nezaměstnaní a venku v Německu, tam měli hodně pracovních příležitostí. A ta Henleinova propaganda, to se pak rozmnožilo. Bylo tam čím dál víc Němců, ale to možná ani ne pořádně, jako že nebyli národní socialisti, to byli jen přívěsky. Ty se pak hlásili k Henleinově straně. To pak došlo tak daleko, že potom v Anglii schválili, že bylo tady to území obsazeno. Ale v září mě tatínek ještě zapsal do české školy. To tady bylo už málo Čechů, protože jich hodně uteklo, ty už to nějak tušili

Při hodnocení událostí roku 1938 se v biografiích využívá obdobných výkladových vzorců. Narátoři se nesnaží popírat existující podporu Henleinovy strany, ale vysvětlují a ospravedlňují tuto pozici Němců s odkazem na tíživou socioekonomickou situaci. V některých vyprávěních je snaha o úplné vyloučení této skupiny Němců ze svého okolí. Takto formulovaná schémata se v životních příbězích narátorů objevují pravidelně, viz následující úryvky z několika biografií.

Výpověď narátora Nowaka (1932):

„Já jsem četl hodně, hodně jsem o tom četl. Já nevím, jestli to jinde bylo takhle, ale u nás rozhodně to, co se píše, u nás tady v té oblasti, tady to nebylo. [...] Tady byl klid, už tenkrát byl klid, jak je třeba teďka. Jak psali o tom, jak se střílelo osmatřicátým, možná někde, já to nikomu neberu, ale tady konkrétně v té naší oblasti nic nebylo. Byl úplně klid, to všechno proběhlo hladce. To víte, že byli některý, který hned heilovali v tom osmatřicátým, že jo, ty jsou všude, že jo. Práce nebyla taky, byla nezaměstnanost ještě tenkrát z velké části, že jo. Ale k tomu se nechci přímo vyjádřit, jsem tomu tenkrát nerozuměl.“

Výpověď narátorky Pěkné (1939) pocházejí z Přísečnice:

„Oni ho volili, protože potom dostali práci, to vždycky říkali. Nebyla práce, pak prostě on začal zbrojit, tak prostě byla práce. Jako třeba tady v ZKL¹³⁵, tam se dělaly náhradní díly, součástky na letadla. Ten právě postavil tyhle ty baráky pro tyhle dělníky, co tam dělali, ten Hitler. Tak tím jako byl oblíbenej, že lidi dostali práci. Tatínek taky neměl práci za krize.“

Výpověď narátorky z Bauerové (1939) pocházejí z Měděnce:

„Da hat niemand gewählt, hier in den Nestern da, da war es nicht. [...] Und mein Vater das war ein Kommunist. Der war nicht bei der SS. [...] Die Jungen konnten sich freiwillig melden, da sind etliche mit sechszehn Jahren, sei die schon zum Militär gegangen, aber die haben sich freiwillig gemeldet. No, das waren ja Spinner. Mensch,

a utekli. No, ale já jsem chodila ještě tři týdny do české školy. Pořád jsme nemohli uvěřit, že ti Němci to obsadí. No, a pak byl ten převrat, to přišli ti Němci. A hned potom jsem měla potíže, že jsem byla v české škole. To jsem měla pak problémy. Oni pak na nás ukazovali, že pořádně nedržíme s Němci.“

¹³⁵ Závod v Klášterci nad Ohří byl vystavěn za druhé světové války, kdy se zde vyráběl válečný materiál pro letecký průmysl. Později se závod soustředil na ložiskovou výrobu.

wie die gebrüllt haben, wenn die den Trottel gesehen haben den Blöden. Das hat auf uns schlechtes Licht geworfen der Krieg.“¹³⁶

Ve vyprávění narátorky Horáckové (1926) je akcentováno sociálnědemokratické smýšlení příslušníků rodiny, v důsledku čehož byli v tomto období perzekuováni. Určení politické identifikace vlastní rodiny (nejčastěji mužských příslušníků) či celého místního společenství jakožto symbolu odstupu od nacistického režimu bylo příznačné pro mnohá další vyprávění.

„Všichni byli sociální demokrati. Takže ve třicátým osmým, jak přišla Wehrmacht, tak všechny mužský z baráku zavřeli. [...] Tátu za čtrnáct dní pustili. Ty mu zkrátka vyčítali, že posílal děti do český školy a školky, no, a táta jim říkal: ‚Čí chleba jíš, toho píseň zpívej.‘ Tam byli rozumní lidi, ty ho pustili, aby se zase hlásil na svém místě. Ale to bylo obsazený. A strejda ten prodělal tři koncentrační tábory, Buchenwald, Tachov a Flossenburg, a skončil v blázinci [...].“

Stejná vypravěčka ve svém příběhu vytváří dělicí čáru mezi „dobrymi“ a těmi druhými „špatnými“ Němci – tedy sympatizanty s Hitlerem. Touto polarizací vyjadřuje nesouhlas s principem kolektivní viny. Dožaduje se individuálního hodnocení postojů a jednání jednotlivých aktérů a rozlišování viny individuální namísto kolektivní.

„[...] moje předkové byli Němci a nemám ráda, když se na Němce nadává. Jsou Němci a Němci, a jsou Češi a Češi, takový a takový, jo, a na ty Němci, co se nadává, ty tady u nás jsou málo, jo. Teda ted'ka ještě, byli taky, byli taky. Mně jednou někdo řekl: ‚Vždyť jste začali válku.‘ Já povídám: ‚Kdo my?‘ ‚Vy Němci!‘ No, my jsme začali válku? Ani jeden tady z těch, co tady žil, nechtěl válku, my jsme ji taky nezačli. ‚Jste chtěli tam.‘ Chtělo jich pár tam, ale vždyť nemůžou všechny házet do jednoho pytle, jako v českým národě a v každým národě jsou dobrý a zlý, tak v německým taky, a nemůžu říct, vy jste zlý. Já jsem nikomu, moje rodiče a nikdo nikomu nic neublížili, ale nám už bylo hodně ublíženo.‘ [...] Ono se těžko dá najít viníka. Ale já si myslím, že tady viníka by těžko taky hledali, vinni, vinni je Hitler, Hitler a měl spojence.“

¹³⁶ „Tady nikdo nevolil, tady v těch hnízdech, tady to nebylo. [...] A můj otec to byl komunista. Ten nebyl u SS. [...] Ti mladí se mohli hlásit dobrovolně, několik jich šlo v šestnácti letech do armády, ale ti se hlásili dobrovolně. No, a to byli blázni. Člověče, jak ti řvali, když ho viděli toho blázna. To na nás vrhalo špatné světlo ta válka.“

Narátkorka Blayerová (1934) ve svém životním vyprávění několikrát uvedla, že otec byl sociální demokrat. Hned v úvodu své biografie hovoří o strachu z nově se tvořící politické situace. Implicitně tak vlastní rodinu vymisťuje ze skupiny těch „špatných“ Němců.

„Also ich bin in Wernsdorf geboren, es ist bei Kaaden und neunzehnhundert vierunddreißig. Tschechen waren nicht viele bei uns, ich kann mich nur an einen erinnern, Mutter ihrer Freundin, die hatte einen Slowaken und dann wenn der Hitler gekommen ist, musste die fort in die Slowakei. Wir hatten Angst gehabt, wenn ist der Hitler gekommen, wir waren im Keller versteckt und die Männer wollten nach Deutschland machen, wenn würde etwas kommen, wollten sie raus machen auf Deutschland. Also wir waren im Keller bei einem Nachbarn versteckt, das weiß ich noch als Dings. Weil wir nicht gewusst haben, was wird, wenn der kommt.“¹³⁷

Pro narátora Neubauera (1929) bylo zásadní definovat politickou orientaci nejen jeho rodiny, ale i jeho okolí jako výrazu nesouhlasu s SdP. Jeho výpověď obsahuje několikrát sdělení, že v okolí jeho bydliště žili jen demokraté a komunisté – jen ti „dobří“ Němci. Zároveň jsou součástí jeho narace vzpomínky na mobilizaci a následnou okupaci, kdy se na scéně objevují noví „oni“ v podobě českých a posléze německých vojáků.

„Pokud já vím, protože u nás v tom šachtáku byli samej komunisti a sociální demokrati za první republiky, že jo. A když potom se to se proslýchalo, že Hitler přijde přes kopečky, že jo, tak aby oni, šachtáku říkali „rote Burg“ – červený hrad. No, protože tahle ta strana – sociální demokrati, ty všichni ostatní, oni byli v tý Arbeiterpartei, co tenkrát bylo za první republiky, protože kdo byl bez práce, tak, ta strana ho něčím podpořila. [...] Jo takhle, nejdřív se nastěhovali k nám český vojáci, aby zabránili, ačkoliv naše rodiče byli sociální demokrati a komunisti, ale furt to byli Němci. A aby nemohli podporovat, když ty přijdou, tak se k nám nastěhovali, páč jsme byli vlastně na okraji už kopečků, takže se k nám nastěhovali. Ten tam byl [...] a pak tam bylo, těžko říct, jestli šest nebo osm českých vojáků. A ty byli nastěhovaný aj na

¹³⁷ „Takže narodila jsem se ve Verněřově, to je u Kadaně 1934. Čechů u nás moc nebylo, vzpomínám si jen na jednoho, mé matky kamarádka měla za muže Slováka a potom, když přišel Hitler, tak musela pryč na Slovensko. My jsme měli strach, když přišel Hitler, schovávali jsme se ve sklepě a chlapi chtěli pryč do Německa, kdyby něco přišlo, chtěli jít do Německa. Takže my jsme byli schovaní ve sklepě u souseda, to si pamatuju ještě jako to. Protože jsme nevěděli, co bude, když přijde.“

půdě. Tam měli slámu a to. A ty čekali, až přijde Hitler, že nějakýho postaví na odpor. Tenkrát nic neudělali s téma flintama, ale to bylo takový, no, na oko. A ten den, když ta invaze měla nastat, tak já sám jsem to nevnímal. Ale [...] najedou v noci nějaké šramot. Ty vojáci zmizli i s četníkem [...]. Všechno zmizlo a do rána tam žádnéj Čech nebyl v baráku. Jestli utekli, prchli zkrátka. Cítily, že už je zle, tak se ztratili a byl dopoledne už, nebo poledne, zkrátka už přijížděli německý vojáci. A jelikož, kdo jim v lese řekl, že tady jsou samý komunisty, demokrati, nám sem se nastěhovali německý vojáci. Ti ale už se nastěhovali do jednotlivých bytů. My jsme měli německýho vojáka a ten ležel, to vím jako dneska, ten ležel, my jsme měli dvě místnosti – kuchyň a ložnici. V ložnici spali rodiče plus tři děti, dvě sestry a já, a takže musel spát venku teda v kuchyni na gauči a tam postavil nabitou flintu, aby se mu jo nic nestalo. A to vyprávěli rodiče kolikrát. Jenže on byl celkem slušnej chlap a myslím, že byl řezník z povolání, protože pak nám jednou vařil guláš, [...] ale nevím, jak dlouho tam byl, to jestli dva, tři dny. To už nevím. Třicet osm, třicet devět to mi bylo 10 let, že jo. Ale aspoň něco, tak trošku si pamatuju. No a, pak přece jen oni okupovali celý pohraničí i celou republiku, takže potom táhli dál. Nic se nestalo, nikdo nebyl zabít, [...], ale takhle to proběhlo. Nejdřív jsme tam měli nakvartýrované český vojáky a v noci to prchlo a druhý den přes den už tam byli Němci.“

Je zjevné, že v biografiích nejsou narátory události roku 1938 líčeny pouze z důvodu potřeby objasnit či ospravedlnit pozici českých Němců v tomto dramatickém období. Pro narátory bylo velmi důležité také demonstrovat vlastní ohrožení. Nacistická perzekuce přímo postihla mnohé rodiny oslovených narátorů, a proto je tématu věnován značný diskurzivní prostor. V tomto kontextu nutno ovšem dodat, že v žádném z rozhovorů (ani v biografii narátorky židovského původu) nebyl této etapě věnován větší časový rozsah než poválečnému dění.

Narátor Schiller (1932), pocházející z Klášterce nad Ohří, uvádí vzpomínku na rok 1938 hned v úvodní části své biografie. Důvodem je intenzivní životní zkušenost spojená s nacistickou perzekucí rodiny.

„Meine größte Erinnerung neunzehnhundert achtunddreißig, wenn die Mobilisierung war, wenn der Tschechische Staat mobilisiert hat, mein Vater musste zum

tschechischen Militär. Er ist dann später zurückgekommen und ich war gerade in die Schule eingetreten im September, in die deutsche Schule. Und wenn er zurückgekommen ist, ist er von den Nazis eingesperrt worden. Und das liegt in meinem Kopf ganz tief drin.“¹³⁸

Obdobně líčí nacistickou perzekuci rodiny narátorka Kůsová (1930), pocházející z Chomutova. V kontextu těchto dramatických událostí poukazuje mimo jiné i na to, že ani Němci nebyli v této době v bezpečí před pronásledováním gestapa. Hovoří také o solidaritě a pomoci lidí z okolí – Čechů a Židů – v této nacionálně vypjaté době.

„Můj tatínek byl v SPD. A prakticky pracoval proti fašistům. Můj tatínek byl v osmatřicátém, když přišli Němci, tak byl zavřenej. Protože zjistili, že on byl v tý SPD jako, a vybíral ty, jak se to říká, ty peníze za člena a oni to zjistili a gestapáci přišli k nám, sebrali nám naše nejlepší knížky, prohledali všechno. Tenkrát v osmatřicátém ho zavřeli. Ale pak mu nemohli nic prokázat, tak ho pustili a musel na vojnu. [...] A zase byli takový lidi, si pamatuju, že moje maminka chodila k nějakýmu řezníkovi nakoupit [...] a byl to Čech a pamatuju si, že tenkrát, když se dozvěděl, že táta je zavřenej, že když jsme tam přišli nakoupit, tak jsme jako děti dostaly každé kousek salámu. Nebo ve škole, já jsem brečela, že táta je zavřenej, a spolužák to řekl doma, měli nějaký obchod s delikatesama, přišel druhý den a říká: ‚Ty s tvojí sestrou máš přijít k tatínkovi.‘ A já říkám: ‚Co tam mám dělat?‘ No tak jsme tam šly a dostaly jsme každá samý sladkosti. Mezi tima lidma, přece jenom. To byli Židi zase. Takže i za dobu Němců jsem neměla dobré zkušenosti.“

Dříve vágní hranice mezi „my“ a „oni“ přestává v následujícím období fungovat a transformuje se v relaci „buď, anebo“. Otázka, zda je někdo Čech, nebo Němec jako rozhodující faktor ovlivňující budoucí životní podmínky v nově se vytvářejících politických poměrech v pohraničí začala nabírat na intenzitě. Přiřazování osob k etnickým/národním skupinám nabývalo jak ve veřejné, tak soukromé sféře enormní důležitosti.

¹³⁸ „Moje největší vzpomínka je 1938, když byla mobilizace, když český stát mobilizoval, můj otec musel do české armády. On se potom později vrátil a já jsem právě nastoupil v září do školy, do německé školy. A když se vrátil, tak ho zavřeli nacisti. A to ve mně zůstalo.“

Narátorka Řepová (1928), pocházející ze smíšeného manželství, popisuje volbu příslušnosti k určité národnosti jako pragmatickou životní strategii, která měla rodině ulehčit životní podmínky v pohraničí. Vyústěním byla ovšem povinnost bratra narukovat do Wehrmachtu. Narátorkou je tak relativizován profit z identifikace s tou či onou skupinou v daném období. Zároveň je líčen odchod Čechů a příchod těch „druhých“ – Němců obsazujících pohraničí.

„Narodila jsem se ve Žluticích. My jsme byli tři sourozence. Já jsem smíchaný manželství, ale jsem žila pořád jenom tady mezi Němcema, tak neumím dobře česky. No aspoň něco vám můžu říct. Narodila jsem se osmadvacet, už jsem sedmdesát devět. My jsme žili do třicátýho osmýho roku v Nejdku. Protože můj táta byl četník. Byl Čech, byl četník, jak potom obsadili osmatřicátýho roku Němci tady, tak ty Češi šli pryč dobrovolně, oni nečekali, až přišli ty Němci, oni šli dřív pryč celý četnictvo. Potom sloužil v Plzni. [...] Potom obsadili, osmatřicátýho roku přišli ty Němci, tak my jsme byli rozdělení, my tady a on v Plzni. [...] Dva roky my jsme nedostali maso. To bylo tak, můj táta ten byl na dvě strany, kdyby bejvali vyhráli Němci, tak by říkal, já mám Němku, víte. Ale takhle matka musela přihlásit se na ten úřad a můj táta se staral o to, abysme dostali německej příslušnost. A co teď jako Němka, má to podepsat nebo to nemá podepsat. Tak podepsala to, tak my jsme byli jako Němci. [...] Táta říkal, abysme v pohraničí neměli žádný potíže, no ale to potom byla škoda, brácha musel hned na vojnu, ten byl sedmnáct roků a musel hned jít na vojnu [...].

Problematika pronásledování židovského obyvatelstva byla narátory reflektována spíše okrajově. Většinou se jedná o krátké pasáže se zmínkami o tom, že „Židé museli pryč“, nebo že se v dané obci žádné židovské obyvatelstvo nenacházelo. Příkladem je výpověď narátorky Blayerové (1934) původem z Vernéřova, která vzpomíná, že slyšela pouze o Židech v jiných obcích. Rok 1938 je pro ni spojen spíše s odchody a sebevraždami Čechů.

„Ich weiß fei nichts. In Kaaden waren obchodníci, aber in Wernsdorf denk ich nicht. Ich hab da nix gehört. In Brunnersdorf war der Juden Kohn. Ich weiß nur, dass die

Tschechen weg mussten. Der eine hat sich sogar aufgehängt, weil die haben ihm wahrscheinlich gesagt, dass wenn der Hitler kommt, dann passiert etwas.“¹³⁹

Ucelenější naraci předkládá narátorka Haasová (1930) z Pruněřova. Vzpomíná na osud jednoho konkrétního německy hovořícího „Žida-obchodníka“ a členů jeho rodiny. Přičemž stereotyp „Žida-obchodníka“ je signifikantní i pro další biografie. Zmiňuje se o internaci této rodiny v koncentračním táboře a o tom, že dvě osoby nepřežily. Viníka tohoto pronásledování přímo nejmenuje. Jasnou podobu zato dostávají původci následného poválečného pronásledování – byli to „oni“ – Češi. O této výpovědi lze uvažovat jako o snaze narátorky ukázat, že násilí na Židech se dopouštěly oba národy, vyrovnávajíc se tak s připsanou pozicí Němců jakožto pachatelů a viníků holocaustu.

„Juden, die haben müssen fort, gleich achtunddreißig. Wir haben ja einen Kohn Juden dort gehabt. Der hat eine Mühle gehabt und der hat auch ein Kaufladen gehabt. Mein Vater ist noch gegangen und hat wollen ein Sack Mehl von unten holen von Kohn Juden und der hat kein Mehl mehr gehabt und hat gesagt: ‚Herr Hoffmann, wissen sie was, da haben sie eine Kiste Seife.‘ Früher war ja solche Doppelseife und der Vater hat auch wirklich die Seife gekauft und wir hatten den ganzen Krieg unsere Seife gehabt. [...] No jo, aber der Jude hat müssen fort. Und der hat auch einen Sohn gehabt, der ist aber dann wieder gekommen der Sohn. Wahrscheinlich haben die ihn etwas gemacht im Konzentrationslager, er hat auch Wut gehabt auf die Deutschen, hat aber Deutsch gesprochen. Und der Kohn hat das Konzentrationslager überlebt und fünfundvierzig oder sechsendvierzig haben sie ihm umgebracht. [...] Tschechen, no. Die Tochter hat das Konzentrationslager nicht überlebt, auch die Frau nicht überlebt, der Sohn hat es überlebt und der Alte, den haben sie umgebracht. Und sonst haben wir keinen Juden gehabt.“¹⁴⁰

¹³⁹ „Já nic nevím. V Kadani byli obchodníci, ale ve Verněřově myslím ne. O tom jsem neslyšela. V Pruněřově byl Žid Kohn. Já jen vím, že museli pryč Češi. Jeden se dokonce oběsil, protože mu asi řekli, že když přijde Hitler, tak se něco stane.“

¹⁴⁰ „Židé museli pryč hned třicet osm. My jsme měli přece Kohna Žida. Ten měl mlýn a obchod. Můj otec ještě k němu šel a chtěl od Kohna koupit pytel mouky a ten už mouku neměl a říkal: ‚Pane Hoffmann, víte co, tady máte bednu mýdla.‘ Dřív bylo přece takové dvojité mýdlo a otec opravdu to mýdlo koupil a my jsme měli celou válku svoje mýdlo. [...] No jo, ale ten Žid musel pryč. A on měl taky syna a ten se potom vrátil ten syn. Asi mu v koncentračním táboře něco udělali, protože ten měl na Němce zlost, ale mluvil německy. A Kohn ten koncentrační tábor přežil, a čtyřit pět nebo čtyřicet šest ho zabili. [...] Češi, no. Dcera a matka koncentrační tábor nepřežily, syn to přežil a toho starého zabili. A jinak jsme žádné Židy neměli.“

Narátkorka se současně ospravedlňuje výrokem, že o situaci Židů se nevědělo. Svou výpověď argumentačně podkládá tvrzením o vzdálenosti prostoru, kde žila, a prostoru koncentračních táborů. Vzpomíná na příchod bratra z fronty, který svůj nesouhlas s nacisty symbolicky deklaroval neužíváním nacistického pozdravu, a akcentuje jeho povinnost mlčenlivosti. Tyto aspekty jí slouží k vysvětlení, že „obyčejní lidé“ neměli o osudu židovského obyvatelstva dostatek informací.

„Hat niemand gewusst. Und überhaupt in Brunnensdorf, das war ja weit weg. Wohin sie sie hingeschafft hat, das haben wir nicht gewusst. Aber mein Bruder, der ist einmal Heim gekommen vom Urlaub, aber schon von Griechenland. Und die Mutter, wir sind viel in die Kirche gegangen früher, viel in die Kirche, und sind wir in die Kirche gegangen und die Mutter hat jemanden begrüßt. Damals haben wir ja mit Heil Hitler begrüßt, konnten wir ja nicht Grüß Gott sagen. Und meine Mutter sagt auf meinen Bruder: ‚No, warum begrüßt du nicht?‘ Er hat gesagt: ‚Mutter, wenn du wüsstest, was da in der Welt zugeht, da tätest du gucken!‘ Aber der konnte auch nichts sagen, was da los ist.“¹⁴¹

Z následující výpovědi narátorky Janovské (1924) je zřejmý odstup a nesouhlas s nacistickým režimem a současně také s poválečnými praktikami, které byly uplatňovány vůči německému obyvatelstvu. Narátorka neuvádí v pochybnost podporu Henleina německým obyvatelstvem, nepopírá jejich vinu, ovšem snaží se současně o vysvětlení, proč se tak stalo. Později Němce vyobrazuje v pozici obětí poválečného dění a identifikuje Čechy jako viníky. I tento obraz relativizuje a ospravedlňuje tehdejší protiněmecký diskurz s odkazem na pronásledování Židů Němci. Za velmi zásadní považovala sdělit, že o internaci židovského obyvatelstva v koncentračních táborech se nevědělo. Tato potřeba omluvy a ospravedlnění jako vyrovnání se s konstruovaným obrazem Němců jako viníků holocaustu se objevuje opakovaně v různých dalších biografických vyprávěních. Narátorka se během jedné krátké výpovědi prostřednictvím různých proměn rolí viníků a obětí snaží vyrovnat s traumatickými

¹⁴¹ „To nikdo nevěděl. A v Prunéřově už vůbec ne, to bylo přece daleko. Kam je odváželi, to jsme nevěděli. Ale můj bratr se vrátil jednou domů na dovolenou, ale už z Řecka. A moje matka, my jsme chodili hodně do kostela dřív, hodně do kostela, a šli jsme do toho kostela a matka někoho zdravila. Tenkrát jsme museli zdravit Heil Hitler, jsme nemohli zdravit pozdrav pánbůh. A moje matka říká mému bratrovi: ‚No, proč nezdravíš.‘ On řekl: ‚Matko, kdybys věděla, co se ve světě děje, to bys teprve koukala.‘ Ale on taky nemohl nic říct, co se děje.“

událostmi dějin 20. století a snaží se podat smířlivé vysvětlení, které by rehabilitovalo pozici obou národů.

„Drum sage ich eben kein Hass, bloß wenn dann achtunddreißig der Henlein in Sudetenland breit gemacht hat, dann ist erst der Hass und die Wut angefangen. Das hat ihnen nicht gefallen, dass Arbeitslosigkeit ist [...]. Manchmal kriegt man wirklich Wut und fragt man sich, warum ist das alles gekommen. Das Wichtige, was noch zu erwähnen ist, dass wir wirklich wahr nichts wussten über Konzentrationshäuser also Konzentrationslager. Das hat niemand gewusst. Und dann fünfundvierzig wenn man das erfahren hat, das war ein Schreck! [...] Die Deutschen haben gelitten, bis wo sich das bisschen normalisiert hat, kann man sagen bis achtundvierzig, dann hat sich das erst langsam normalisiert. Aber ich denke, dass alle Tschechen gegen den Deutschen waren, das alle Tschechen gegen waren, durch dem dass es dann aufgedeckt wurde das Theresienstadt, Konzentrationslager, dann hatten sie eben Wut. Auf der anderen Seite waren die Deutschen auch achtunddreißig selbst Schuld, dass sie sich wollten anschließen. Das ist meine Meinung. Das hätte gar nicht kommen müssen.“¹⁴²

V kontextu tehdejší doby se v naracích objevovaly pasáže o členství narátorů v Hitlerjugend. Následující příklady výpovědí obsahují shodné výkladové vzorce, ospravedlňující členství v této organizaci. Vždy je připomínán povinný charakter této organizace – bylo to „automatické“ či „museli jsme každé“ a pasivní účast – „jsem se nezapojoval“.

Výpověď narátora Schillera (1932):

„Ich bin da aufgewachsen normal, wie jeder Junge. Hab mich nicht beteiligt an keinem Politischen, wie man sagt, war ja die Hitlerjugend, die Deutsche Jugend. Ich war dabei gewesen, wie man sagt Mitglied, aber ich hab mich nicht beteiligt. Weil das

¹⁴² „Proto říkám, žádná nenávist, až v roce třicet osm, když se tu začal roztahovat Henlein, až pak začala nenávist a zlost. To se jim nelíbilo, že je nezaměstnanost. [...] Někdy člověk dostane opravdu zlost a ptá se, proč se to všechno tak seběhlo. Co je ještě důležité připomenout, že jsme opravdu nic nevěděli o koncentračních domech tedy koncentračních táborech. To nikdo nevěděl. A když se člověk ve čtyřicátém pátém dozvěděl, to byl šok! [...] Němci trpěli, až do doby, kdy se to trochu normalizovalo, můžeme říct čtyřicet osm, to se to pomalu začalo normalizovat. Ale já si myslím, že všichni Češi byli proti Němcům, všichni byli proti skrz to, co se potom odkrylo, Terezín, koncentrační tábory, tak potom měli právě zlost. Na druhou stranu to byla v roce třicet osm chyba Němců, že se chtěli připojit. To je můj názor. To se nemuselo vůbec stát.“

war automatisch, mit zehn Jahren ist jeder in die Deutsche Jugend gekommen. Das war hier gewesen.“¹⁴³

Výpověď narátora Neubauera (1929):

„Pak jsem měl ještě na lyžování silnější kalhoty, jako spíš sportovní, ale byly barvy Hitlerjugend – modrý a v nich byl takovej širokej řemen a na tom přezka s hákovým křížem. Protože v tom Hitlerjugend jsme museli bejt každej. Neexistovalo, vyloučit se to nedalo. Někdo tam byl tělem i duší, někdo tam rád nebyl. Já např. zkrátka mně říkal vždycky strejda: ‚Hele, ty nejsi kluk. Ty jsi ještě nerozbil okno. Ty jsi nic neprovedl, ty jsi nic neukradl. Ty nejsi žádněj kluk, ty jsi spíš holka, ne pořádněj kluk.‘ No a proč tenkrát, na ten Hitlerjugend se jelo na stanovej tábor, odloučený od matky, tejden, ježíšmarja, to jsem si neuměl představit. ‚Matko, hele, když přijdou, řekni, že marodím, nebo tak.‘ A kolikrát to prošlo, že marodím, a kolikrát to neprošlo, tak jsem musel jít.“

Přes očekávání, že v biografiích budou hojně zastoupeny příběhy spojené s válkou, není tato událost vzpomínána s takovou intenzitou jako např. období předešlé. O to více jsou však některé vzpomínky prosyceny emocemi. Kategorie „němectví“ je spojována s povinnostmi narukovat, jak dokládá např. sdělení narátorky Pěkné (1939): *„Tatínek musel v srpnu do války jako Němec.“* Válka je tak reflektována zvláště v souvislosti odchodu mužských rodinných příslušníků na frontu. Vedle líčení tragických osudů mužů, kteří se z války již nevrátili, jsou přítomny vzpomínky na přerušení školní docházky v důsledku bombardování. Opakovaně se také objevily vzpomínky na poslech zahraničního zpravodajství v rozhlasu, čímž na jedné straně narátoři demonstrují ohrožení a strach z perzekuce, na druhou stranu byl tento čin jistým symbolem hrdinství. Velmi ojediněle se v naracích vyskytuje nové „oni“ v podobě nuceně nasazených dělníků přicházejících do pohraničí. V žádném z rozhovorů nebyly tematizovány transporty a pochody smrti vězňů z koncentračních táborů.

Období války je pro narátorku Blayerovou (1934) spojeno s intenzivními životními zkušenostmi. Její výpověď odráží dětský strach a chaos spojený především s koncem

¹⁴³ „Vyrosl jsem normálně, stejně jako každý chlapec. Nezapojoval jsem se do ničeho politického, jak se říká, byla Hitlerjugend, německá mládež. Byl jsem u toho, jak se říká, byl jsem členem, ale nezapojoval jsem se. Protože to bylo automatické, od deseti let patřil každý k německé mládeži. To tady bylo.“

války. Líčeno je přerušení školní výuky z důvodu leteckých náletů, strach z Rusů a osud otce vracející ho se z války.

„Dann wenn ich bin in die Schule gegangen im nächsten Dorf wieder, das war Radis und da bin ich vier Jahre in die Schule gegangen dann. Und dann bin ich in die Bürgerschule auf Kaaden. Und da bin ich bloß noch also praktisch nicht einmal ein ganzes Jahr gegangen, weil da war lauter Fliegeralarm. No, und dann kam fünfundvierzig, also dann musste man daheim bleiben. Also fünfundvierzig war für uns Kinder die schlimmste Erinnerung im ganzen Leben, weil das vergisst man nie nicht, weil man Angst hatten, viel Angst. Wenn sind die Russen gekommen und der Vater war im Krieg, der war auch noch nicht da Heim und dann ist er doch endlich heim gekommen. Aber das war halt das Schlimmste. Und wir hatten lauter Angst gehabt. Und ich denk, das ist ein bisschen hängen geblieben, weil man in schlimmen Alter waren.“ [...] Der war die ganzen sechs Jahre weg der Vater. Der war in Russland auf der Krim und was er erzählt hat immer, in Odessa und auf der Krim waren sie. Und wenn sie heim sind, da haben sie sie noch irgendwo eingesperrt, aber da ist er ausgerissen noch mit einem, und da ist er dann heim gekommen. Sonst hätten sie sie wieder fortgeschafft in der Fangenschaft irgendwo. Aber weil er ist ausgerissen, ist er heimgekommen.“¹⁴⁴

Většina narátorů reflektuje válku prostřednictvím osudů druhých lidí, většinou otců nebo bratrů, pro něž byla účast na frontě povinností. Jedná se o krátké epizody, ovšem v jistých případech velmi emotivně zabarvené. Důležitou pozici v těchto naracích zastupují také ženy, které jsou mnohdy vykreslovány v pozici hrdinek odporujících nacistickému režimu. Příkladem může být úryvek z biografie vypravěčky Pěkné (1939), pocházející původně z obce Přísečnice.

„Narodila jsem se v Přísečnici. No a tam byli všichni moji předchůdci, že jo, dědečkové, prababičky a všechny. Dolina, Rusová, jo to všechno. Tak tam prostě pocházeli všichni ti naši, nevím do kolikátýho, no ale prostě jsme čistý Němci. Tak v tom

¹⁴⁴ „Pak jsem šla zase do další školy do vedlejší vesnice, to bylo Hradiště a tam jsem chodila čtyři roky. A potom jsem šla do měšťanky do Kadaně. A tam jsem prakticky nechodila ani rok, protože to byl pořád samý letecký poplach. No, a potom přišel pětáctýřicátý a to se muselo zůstat doma. Pětáctýřicátý byl pro nás děti nejhorší vzpomínkou, protože to se nezapomíná, protože jsme měly strach, hodně strachu. Když přišli Rusové a otec byl ve válce, ten taky ještě nebyl doma, ale potom se vlastně domů již vrátil. Ale to bylo holt to nejhorší. A my jsme měli pořád jen strach. A já myslím, že to ve mně trošku zůstalo, protože jsme byli ve špatném věku. [...] Otec byl celých šest let pryč. Byl v Rusku na Krymu, co tak vždycky vyprávěl, byli v Oděse a na Krymu. A když šli domů, tak je ještě někde zavřeli, ale otec ještě s jedním utekl, a tak se dostal domů. Jinak by je zase odvedli někam do zajetí. Ale protože utekl, dostal se domů.“

devětatřicátým jsem se narodila v květnu, tatínek musel v srpnu do války jako Němec, že jo. V lednu byl doma jako na opuštěák, to mám ještě fotku, já jí chci pořád najít, to máme takovou s rodinou, to mi bylo půl roku. No, a odjel a maminka říkala, že brečel jak želva, jako by už tušil, že už se nevrátí. Mně bylo na den třináct měsíců, když jsme dostali zprávu, že padnul ve Francii. (---) My už jsme potom o tý válce už nemluvili. Já o válce vím opravdu málo. Ani nechci, ani na televizi se nedívám. Já mám ráda veselé věci. Náký vzpomínání, to jenom bolí. Tak se nevrátil a mně bylo těch třináct měsíců. Maminka teda žila s jeho rodiči v baráku [...]. Takže jsem vyrůstala s maminkou sama, s dědečkem a babičkou a ještě tetu, ta taky žila v tom baráku.“

Narátorka Pěkná dále prezentuje smrt německých mužů ve válce jako důvod neztotožňování se českých Němců s nacistickým režimem. Symbolický protest proti tomuto režimu probíhal např. neužíváním nacistického pozdravu. Tento příklad byl v biografiích uváděn opakovaně.

„Babička přišla na Národní výbor a něco tam potřebovala vyřídit. A když se přišlo do veřejných místností, tak se muselo říkat Heil Hitler, to byla povinnost. No, a babička prostě řekla dobrý den. Protože ztratila dva syny nebo tenkrát jen jednoho. Ten druhý ten zůstal ve válce až v Rusku, ten je nezvěstnej ve čtyřicátém čtvrtém. Tak ona když ztratila syna, tak nebude heilovat, tak nebude fandit Hitlerovi. Oni ho neměli rádi, že jo. Protože nám nic dobrýho neudělal. Tak jí na dva dny zavřeli, protože neřekla Heil Hitler. Tak takový to taky bylo zase.“

V biografii náratorky Bauerové (1939) je válka spojena s příběhem její matky jako hrdinky, která se staví proti těm „druhým“ – příslušníkům SS, aby ochránila syna před odvodem do armády.

„No, dann sind die esesáci kommen, wollten sie noch meinen Bruder noch nehmen, weil der war recht groß und schöner Kerl. Der ist zehn Jahre älter. Da war ich damals, sagen wir sechs, na war der sechzehn. No, hat meine Mutter gesagt: ‚Da, könnt ihr mich an die Mauer stellen und erschießen, den kriegt ihr nicht.‘ Und haben sie ihn auch

dann gelassen, sind nicht gekommen. Ich meine, wenn sie ihn mitnehmen wollten, die haben niemanden gefragt.“¹⁴⁵

Pouze pro vypravěče Neubauera (1929) byl pobyt na frontě žitou zkušeností. Byl odveden do armády, domů se vrátil až po konci války. Chvíli po návratu odešel na nucené práce do vnitrozemí.

„No, a teď přijde taková kapitola. No, ale co, bylo to, bylo to. K nám do školy přišel německý důstojník, vstát, a kdo měl metr padesát devět, metr šedesát, vystoupit a na vojnu. To nebyla vojna, to bylo předvojenský cvičení. No, a jelikož tu vejšku jsem měl, tak jsem musel jít na to předvojenský cvičení a přišli jsme do Nezamyslic mezi Brnem a Olomoucem. Nezamyslice se to jmenuje. Tak tam jsem byl v půli února, březen, duben a mezi tím nás poslali na tejden přes Drážďany. No, na frontu, no ale, když začali střílet, tak jsme vzali nohy na ramena a utekli zpátky. No, a nějak šestýho a sedmýho května nás chtěli poslat na to povstání do Prahy, ale v Český Lípě bombardovali nádraží a teď se celej náš oddíl rozprchl, zachraň se, kdo můžeš. Tak jsem šel pěšky domů do Kralup. A tím pádem jsem přišel, nějak dvanáctýho nebo třináctýho května jsem přišel pěšky domů. No, a to jsem byl pak v půli května doma a v půli června už tradá do vnitrozemí na tu práci.“

Následující úryvky jsou příkladem spontánně vyvolaných vzpomínek na porušování zákazu poslouchání zahraničního zpravodajství během války. Líčen je totalitní charakter doby a z něho plynoucí strach a nedůvěra ve své okolí. Narátory je tato zkušenost líčena jako velmi intenzivní, na jedné straně ji interpretují jako ohrožení rodiny, na straně druhé jako hrdinství.

Výpověď narátorky Kabátové (1929):

„A já si taky pamatuju, že jeden ten bratr, přišel a já si pamatuju, že jednou jsem šla do ložnice a koukaly nohy pod postelí. Víte, já jsem byla taková holka zvědavá [...] a já jsem viděla nohy a koukám tam a on tam bratr s tátou poslouchali Anglii pod postelí.“

¹⁴⁵ „No, a pak přišli esesáci, chtěli si vzít mého bratra, protože byl vysoký a pěkný chlap. On je o deset let starší než já. To mi bylo tenkrát, řekněme, šest a jemu šestnáct. No, a moje matka řekla: ‚Můžete mě postavit ke zdi a zastřelit, ale jeho nedostanete.‘ A taky ho potom nechali, už nepřišli. Myslím, že kdyby ho chtěli vzít s sebou, tak by se nikoho neptali.“

Ne, že by to člověk chtěl říct venku, ale byly jsme děti, něco se mohlo. [...] Tohleto ve válce, kdyby je chytli, byli by je zastřelili.“

Výpověď narátora Neubauera (1929):

„Ještě za zmínku by stálo, my jsme tenkrát rádio ještě neměli. Taky, dneska si to už člověk neumí představit. Tenkrát ani v pětačtyřicátém jsme ještě neměli, ale ve dvačtyřicátém bratr mé matky byl ve Stalingradu, byl zajatej. Německo hlásilo, že ve Stalingradu se bojovalo do posledního muže, že se nikdo nevzdal. To jsme se potom dozvěděli až po válce, takhle, že tam jich bylo snad sto tisíc, nebo snad ještě víc, že se vzdali, pod nějakým generálem Paulusem, nebo co to bylo. Zkrátka podle Německa do posledního se bojovalo. A můj táta, asi se něco domák, protože to byl bratr mé matky, tak k té švagrově, kolikrát tam zašel, a šeptali. Já jsem myslel, hergot, co ten táta tam pořád dělá. Dokonce jsem podezření, že tam nechodí jako na soudružskou návštěvu. [smích] A zatím teta se dozvěděla přes nějaký vysílač tajnej, že strejda žije v tom Stalingradu, že jsou zajatci. A on přes ten vysílač nechal pozdravit rodinu. Jenomže, to nikdo se nesměl dozvědět, protože kdyby se dozvěděli, ještě dneska mám husí kůži. Kdyby se dozvěděla, že ona poslouchá, a tomu se říkalo jako Feint hört mit – jako nepřítel naslouchá. Kdyby se dozvěděli, že ona slyší ten ruskej vysílač, tak šla do lochu, že jo, až by zčernala a táta s ní, protože věděl o tom a neudal jí. No, to si tak pamatuju, že jsme častěji byli u té tety a oni si vždycky vedle v nějaký cimře tam spolu šuškali. Až po válce jsem se dozvěděl, no protože pak jsem se dozvěděl od rodičů, že on byl Franz ve východním Německu a že z toho zajetí se dostal živě domů, ale že mu, ale u obou nouhou měl prsty pryč, nebo tak nějak. Ale to nikdo nesměl vědět, že my to víme – teda rodiče. Já jsem to nevěděl, já jsem to tušil.“

Výpověď narátorky Haasové (1930):

„Wir haben so einen Radio gehabt, manche Leute haben ja noch nicht ein Radio gehabt. Und gegen Ende des Krieges hat meine Mutter immer den Engländer gehört, spät in der Nacht war das. Und das war immer Music vorher und dann haben die Nachrichten gebracht. Aber die hat erst gehört, wenn wir schon im Bett waren, aber ich hab trotzdem die Musik gehört. Aber die hat von der Großmutter Angst gehabt, weil die hat auch immer alles ausgelatscht, dass die es nicht hört. Und die haben schon immer

gesagt, dass wir den Krieg verlieren. Und unsere Nachbarin, das war schon eine ältere Frau und das war unsere Schneiderin, die hat uns alles genäht und auch die Töchter waren Schneiderinnen [...]. Und da haben sie dann gekommen und gesagt: ‚Jee, Frau Hoffmann, wir haben den Krieg verspielt.‘ Meine Mutter hat gesagt: ‚Das hab ich schon lange gewusst, dass wir den Krieg verspielen.‘ No jo, aber die hatte Angst, dass niemand draußen das hört, die würde ja im Konzentrationslager gekommen. Die haben ja die Leute fortgeschafft.“¹⁴⁶

Přes převažující negativní charakter vzpomínek na toto období se v biografiích objevují tradované výroky o lepších socioekonomických podmínkách za nacistického Německa. Odkazuje se především na zajištění práce a pořádku.

Výpověď narátora Müllera (1937):

„Aber viele sagen, der [Hitler] hat Arbeit geschafft, Straßen wurden gebaut, Autobahnzeug wurde gebaut und alles mögliche, er hat schon Arbeit versorgt und geschafft.“¹⁴⁷

Výpověď narátorky Pěkné (1939):

„A co se týče Hitlera, tak to jedině chválili jeho pořádek. On jako ničím jiným. To byl úplně zvláštní člověk, že jo, když chtěl tyhle ty rasy, ty nahoře, ty severe, co byli ty blondatý. A to to chtěl mí taky úplně ze světa pryč. No to není normální. Ale pořádek teda, protože kolikrát ještě teďko se říká, to by chtělo Hitlera, aby udělal pořádek, protože ten pořádek vůbec nikde není. Lidi ho chtěj, ale sami si ho neudělaj, to je právě to. Oni jsou ty Němci i tím pořádkem takový známý.“

¹⁴⁶ „Měli jsme takové rádio, někteří lidé ještě ani rádio neměli. Ke konci války poslouchala vždycky moje matka Anglii, pozdě v noci vždycky. Nejdříve byla vždy hudba a pak pouštěli zprávy. Ale ona ho vždycky poslouchala, až když už jsme byli v posteli, ale já jsem stejně slyšela tu hudbu. Ale ona měla strach z babičky, protože ta taky vždycky všechno vykecala, tak aby to neslyšela. A oni vždycky říkali, že válku prohrájeme. A naše sousedka, to už byla starší paní a to byla naše švadlena, ta nám všechno šila a taky její dcery byly švadleny [...]. A tak pak přišla a řekla: ‚Jee, paní Hoffmannová, prohráli jsme válku.‘ Moje matka řekla: ‚To už jsem dávno věděla, že prohrájeme válku.‘ No jo, ale ona měla strach, aby to nikdo z venku neslyšel, jinak by přišla do koncentráku. Oni přeci lidi odstraňovali.“

¹⁴⁷ „Ale hodně jich říká, že zajistil [Hitler] práci, stavěly se silnice, dálnice a všechno možné, zajistil práci.“

4.1.3 Etnicita jako stigmatizovaná kategorie

Je nesporné, že největší diskurzivní prostor v kolektivní paměti českých Němců zaujímá poválečné dění. Narátoři tuto etapu často umísťují do úvodní fáze vyprávění a během rozhovoru se k tématu často vrací. Události spojené s tímto údobím narátoři interpretují jako traumatické, nespravedlivé a kategorii „němectví“ jako stigmatizující. Němci, označováni kolektivně jako viníci a nepřátelé, byli vyloučeni ze svého původního žitého prostoru v naprosté většině formou nuceného vysídlení a dále pak prostřednictvím vnitřního rozptylu. Fyzickému vymístění předcházelo vymístění symbolické. Stanovením represivních praktik a specifických pravidel chování uplatňovaných vůči tomuto obyvatelstvu se stali občany druhé kategorie. Narátoři tyto aspekty reflektují v kontextu dynamického poválečného vývoje nejintenzivněji a většinou velmi spontánně. Především tato intersubjektivně sdílená zkušenost formuje danou generační skupinu.

Všechna biografická vyprávění více či méně postihují transformační procesy a nebyvalý migrační pohyb kulturně, sociálně a etnicky různorodých skupin, který byl pro pohraniční oblasti tehdejší doby charakteristický. První skupinou z hlediska sledu historických událostí, nikoli ovšem vždy v biografiích narátorů, jsou ruští vojáci. Při konstrukci obrazu těchto „druhých“ však nedochází k jednotnému hodnocení paušalizovatelnému na celou kolektivitu. Souběžně je přítomen jak pozitivní, tak negativní obraz Rusů. V biografiích se objevují vyprávění o znásilňování a drancování, ale současně také o pomoci a ochraně. Příznačné bylo, že pozitivní obraz Rusa byl stavěn do kontrastu s následným příchodem českého obyvatelstva, které bylo především v první vlně novoosídlenectví vnímáno velmi negativně.

Nejdramatičtější a emocionálně nejvypjatější vzpomínky se váží právě k příchodu Čechů. „Oni“ – Češi jsou spojováni s násilím, vyháněním a odvetou. Zdůrazňován je nízký sociální status těchto lidí. I tady se ovšem obraz těchto aktérů postupně tříští a je zde rozlišováno mezi „dobrymi“ a „zlými“ – někdy označovanými za „*zlatokopy*“, „*rabovací gardu*“, „*verbež*“ apod. Striktní je diferenciací mezi českými starousedlíky a poválečnými novoosídlenci. V jistých případech je dále reflektován příchod dalších etnicky kategorizovaných skupin do pohraničí, nicméně se jedná o pouhé výčty. V kontextu doby je obsahem biografií typizace poražení/vítězové a oběti/pachatelé.

Postupně se formuje i třetí, neetnicky podmíněná kategorie těch „druhých“. Doposud jednotné „my“ se v důsledku nuceného vysídlení rozkládá na ty, kteří zůstali a ty „druhé“ – odsunuté. Ti jsou v biografiích vyobrazováni jako oběti „vyhnání“ a narátoři s nimi vyjadřují soucit. Stanovisko k nucenému vysídlení je jednoznačně negativní, interpretováno je jako křivda a nespravedlnost. Narátoři vyslovující se k současnému veřejnému diskurzu, jenž se vztahuje k problematice nuceného vysídlení, se ovšem neztotožňují s rétorikou Sudetoněmeckého landsmanšaftu, kterou vnímají jako ohrožení postavení skupiny v očích české společnosti. Je jistě hodno zaznamenání, že pouze v kontextu tohoto tématu narátoři užívali označení sudetští Němci, kromě tohoto případu se daný výraz v biografiích nevyskytuje. Nutno dodat, že nucenou migraci ať už vlastní (nejčastěji v souvislosti s nasazením na nucené práce a s nuceným opuštěním domu v důsledku konfiskace), či příbuzných a známých (nucené vysídlení) vzpomínají všichni narátoři, přičemž v některých případech se stává leitmotivem celého životního příběhu.

V naracích, v nichž je tematizován příchod Rusů, je definitivně vždy zmíněno znásilňování a ukrývání se žen. Muži narátoři kromě tohoto vypovídají o přátelském vztahu, který jako děti s vojáky měly. Již podstatně méně byl hodnocen sociální status těchto lidí a s tím spojené jednání. Objevovaly se jen krátké zmínky o krádežích, či o zaostalosti, když např. narátorka Legerová (1935) sděluje: *„Vím, že měli hodně hodinek na ruce, protože tenkrát nevěděli, co to je.“* Narátor Neubauer (1929) zase vzpomíná na rabování v obci: *„Protože po pětáctýřicátým všechny krámy prázdný, Rusové, který táhli přes Kralupy, ty všechno vyrabovali.“*

Ucelenější narace o ukrývání žen před ruskými vojáky se logicky objevovaly především v biografiích žen. Jako příklady jsou uvedeny následující úryvky.

Výpověď narátorky Blayerové (1934):

„Erst sind die Russen gekommen, gleich wenn der Krieg aus war. Bei uns sind sie runter in der Straße von Weipert rein gekommen. Unten haben wir sie nicht gesehen, ich weiß bloß, was bei uns rein ist über Wernsdorf runter. [...] Die sind viel auf die Weiber gegangen, da sind sie alle ausgerissen, wenn die sind gekommen. [...] Ich weiß

bloß, meine Mutter mit der Tante [...] standen bei der Tür und wenn die vorn geklingelt haben, einmal haben sie die Latte angeliehen an das Fenster und da hat der Vater auf dem Hof hinten aufgemacht und da sind die raus in Wald die zwei Weiber. Und wir Kinder haben wir da Heim gekloppert, die Mama mit der Tante [...] ist fort. Und dann wenn, entweder hat der Vater gepfiffen oder was, ich weiß auch nicht, dann sind sie eben wieder gekommen aus dem Wald.“¹⁴⁸

Výpověď narátorky Slavíkové (1927):

„Da haben wir wieder in Eidlitz gewohnt, zweitausend Russen vor dem Haus auf der Wiese! Und wir sind in der Nacht durch die Gärten, haben wir so die Zäune so auseinander genommen und haben schlafen gegangen am Marktplatz in Eidlitz. Da hat der Nachbarin ihre Mutter gewohnt und da waren wir neun Personen in dem einen Raum. Eine in der Badewanne, eine am Lehnstuhl, eine im Bett, die anderen auf der Erde, so haben wir in der Nacht geschlafen. Weil das ging immer los am Abend. Die Vergewaltigungen.“¹⁴⁹

Obraz „zlého Rusa“ byl ovšem často i v rámci jedné výpovědi relativizován. Signifikantní bylo, že se v příbězích objevuje jeden „hodný Rus“, který se stává ochráncem celé rodiny před ostatními „primitivními“ ruskými vojáky. Tato vzpomínka se ukazuje v několika biografiích současně a zároveň narátoři líčí soužití a vypomáhání si v tehdejších těžkých životních podmínkách.

Výpověď narátorky Haasové (1930):

„Also ich war ja noch wie ein Kind damals, bei mir hat man noch nix gesehen [Lachen], also ich war fünfzehn. Die Mutter war, die Junge war und dann kommt der Wild und sagt: ‚Frau [...] könnten sie nicht einen Russen hernehmen?,‘ das war ein Weißrusse. Und da hat die gesagt: ‚Herr Wild, das ist nicht gescheit, der muss in der

¹⁴⁸ „Nejdříve přišli Rusové, hned jak skončila válka. U nás přišli po cestě z Vejprtu. Dole jsme je neviděli, já jen vím, jak šli od nás dolů do Vernéřova. [...] Oni šli hodně po ženských, tak ony všechny utíkaly, když přišli. [...] Já jen vím, že moje matka s tetou [...] stály u dveří, a když oni vepředu zvonili, tak postavily žebřík k oknu, táta otevřel zadní dveře na dvůr a ty ženské utekly do lesa. A my děti jsme se třásly, matka s tetou [...] jsou pryč. A potom, buď táta zapískal, já už taky nevím, tak se z toho lesa vrátily.“

¹⁴⁹ „To jsme zase bydleli v Udlicích, dva tisíce Rusů před domem na louce! A my jsme v noci šli přes zahrady, jsme rozdělávali ploty a šli jsme spát na náměstí v Udlicích. Tam bydlela matka od naší sousedky a tam nás bylo devět osob v jedné místnosti. Jedna ve vaně, jedna v křesle, jedna v posteli, zbytek na zemi, tak jsme v noci spaly. Protože v noci to vždycky začalo. To znásilňování.“

Küche schlafen auf dem Kanapee, wir haben gar kein Platz.‘ ‚Na gut,‘ hat er gesagt. Schließ er in der Küche auf dem Kanapee. Und der hat uns aufgeschrieben einen Zettel, wenn die Russen kommen, brauchen wir nur den Zettel zeigen. Der ist dann fort gemacht weiter der Russe [...] und hat uns halt den Zettel geschrieben. No, und den haben wir brauchen nur den Russen zeigen, sind sie fort.“¹⁵⁰

Výpověď narátorky Linhartové (1938):

„A když přišli Rusáci, ty k nám přišli do baráku, ty přišli hned po válce, to tady Češi ještě nebyli, že jo. Tak u nás bylo v tom baráku kolem třinácti Sovětů, jeden důstojník a nějaký obyčejný vojáci. No, a matka a teta, ty musely vařit, no my jsme měli tenkrát bídu strašnou, protože vůbec nic nebylo. Ale oni zase přivezli pytel brambor, půlku prasete, to bylo jasný, že to zase někde ukradli, protože odkud by to měli, někde to museli vzít. Ale tím pádem my jsme se mohli zase najíst, protože oni jenom maso, brambory, a to jsme potom i my měli. Oni nebyli špatní, oni potom odešli a zůstal u nás jeden důstojník, on uměl trochu německy, on většinou nebyl doma, ten že tam byl, ten zase nás ochránil od těch Rusů, co třeba by chtěli rabovat, ženy znásilňovat a tak jo. Oni věděli, že je tam ten důstojník a nikdo si nedovolil. [...] Já vím zase, že co byli v Černovicích ty mladý holky, moje sestřenice, ty bylo sedmnáct let tenkrát. Oni jí teda potom odsunuli, tak jí se taky narodilo dítě taky tady s Rusem. Oni jak viděli mladou holku, tak. Ono těch dětí, těch Rusů bylo několik tady v Černovicích.“

Vyprávění o Rusech byla často kontrastně zakončována sdělením o příchodu různých skupin českého obyvatelstva. Pozitivní obraz ruských vojáků byl takto ještě umocněn, když byli srovnáváni s Čechy, kteří byli asociováni s násilím, bezprávím a odplatou.

Výpověď narátora Schillera (1932):

„Dann kam das Jahr neunzehnhundert vierundvierzig. Ich weiß nicht, soll ich da von etwas sagen? Fünfundvierzig kamen die Russen, mit denen war es ganz gut. Mit denen

¹⁵⁰ „Já jsem tenkrát byla ještě jako dítě, u mě ještě nebylo nic vidět [smích], mně bylo patnáct. Matka byla, mladá byla a pak přišel Wild a říká: ‚Paní [...], nemůžete sem vzít jednoho Rusa?,‘ to byl Bělorus. A tak řekla: ‚Pane Wilde, to není dobrý nápad, bude muset spát na kanapi v kuchyni, my nemáme skoro místo!‘ ‚No, dobře,‘ řekl. Spal v kuchyni na kanapi. A on nám napsal lístek, že když přijdou Rusové, tak ho stačí ukázat. On pak šel dál ten Rus [...] a napsal nám holt ten lístek. A stačilo ho Rusům ukázat a šli pryč.“

sind wir als Jungs gut ausgekommen, und wir haben mit denen mit Pferden rumgeritten und so weiter und sofort. Aber dann wenn die Tschechen dann gekommen sind, war es für uns viel schlimmer. Erstens Mal mussten wir dann die weißen Binden tragen und all die Freiheit war weg. Sperrstunden und so weiter und sofort. An das System mussten wir uns ganz schwer anpassen. Aber ist vergangen.“¹⁵¹

Výpověď narátorky Kabátové (1929):

*„Neunzehnhundert fünfundvierzig war der Krieg zu Ende, wir waren alle froh, wir waren ja so jung. Dass wir wirklich nicht gedacht haben, dass es zu einer furchtbaren Situation kommt. Erstens wir hatten die Russen, ja aber ich muss sagen, die haben sich anständig benommen in unserer Stadt und es kam auch zu keiner Vergewaltigung. Wir haben nichts gehört bei uns in Pressnitz. Gut, wir Mädchen haben uns versteckt, wir haben nicht produziert, wir sind nicht zu Fleiß raus, das stimmt. Aber wir hatten Glück, das dort eine Russin war und die hat Russisch gesprochen und die hat sich für uns eingesetzt in Pressnitz. Und die waren da so einen Monat die Russen. Die sind dann abgezogen und dann ging's los! Dann kamen, also die tschechische Polizei in der grünen Uniform, dann kamen all die, heute sagen die, dass das alles Verbrecher waren, die entlassen waren.“*¹⁵²

Ústřední pozici ve vyprávěních zaujímají různé skupiny příchozích Čechů, kteří jsou vyobrazováni jako původci zla. V některých případech se hovoří o Čechích, mnohdy je tento obraz viníků dále specifikován. Za pachatele jsou označováni vojáci, partyzáni, revoluční gardy, zlatokopové. Často v příbězích vystupuje jedna konkrétní postava zosobňující toto zlo. Líčeno je vyhánění z domovů, pobyt v internačních táborech, odchod na nucené práce a v neposlední řadě různé praktiky stigmatizace „němectví“.

¹⁵¹ „A pak přišel rok 1944. Já nevím, mám o tom něco říct? V pětáctýřicátém přišli Rusové, s těmi to bylo docela dobré. Jako chlapci jsme s nimi dobře vycházeli a jezdili jsme s nimi na koních a tak podobně. A pak když přišli Češi, tak to pro nás bylo mnohem horší. Za prvé jsme museli nosit bílé pásy a všech na svoboda byla pryč. Zavírací hodiny a podobně. Na ten systém jsme si moc špatně zvykali. Ale to je minulost.“

¹⁵² „1945 skončila válka, byli jsme všichni rádi, byli jsme tak mladí. Opravdu jsme netušili, že dojde k otřesné situaci. Nejdříve jsme měli Rusy, ale musím říci, že ti se chovali u nás ve městě spořádaně a nedošlo ani k žádnému znásilnění. O tom jsme u nás v Přísečnici nic neslyšeli. Dobře, my holky jsme se schovávaly, neukazovaly jsme se, nechodily jsme schválně ven, to je pravda. Ale my jsme měli štěstí, že tam byla jedna Ruska a ta mluvila rusky a ta se za nás zasadila v Přísečnici. A Rusové tam byli tak měsíc. Ty potom odtáhli a pak to začalo! Potom přišla česká policie v zelené uniformě, potom přišli všichni ti, dnes říkají, že to všechno byli zločinci, kteří byli propuštěni.“

Extrémní transformace žitého prostoru a migrační procesy se v různých souvislostech staly ve všech naracích předmětem hodnotových soudů. Příkladem jsou následující úryvky.

Poválečné období znamenalo pro narátorku Bauerovou (1939) velmi intenzivní životní zkušenost. Svůj příběh začíná událostmi z této doby, přestože se později dozvídáme, že např. její otec zahynul ve válce. Narátorka podrobně vyobrazuje „vyhnání“ rodiny z domu, který podléhal konfiskaci. Ve svém sdělení zmiňuje konkrétního pachatele, kterého následně zařazuje do etnické kategorie. Vedle toho také tematizuje aspekt oboustranné migrace vyvolané nuceným vysídlením.

„Wir mussten dann raus, da ist dann der Mrázek gekommen mit seinen Wagen und zwei Pferde. Und wir haben gerade so große Schüssel, ich weiß nicht, waren es Liwanzen oder Omeletten gebacken und der ist gekommen, wir mussten aufhören. Hat er gesagt, er will hier wohnen und wir mussten raus. Mrázek, ein Tscheche, ich weiß nicht von woher er war. Wo er her war, weiß ich nicht, halt von drinnen von irgendwo amment, weil die haben sie ja dort ausgekehrt in den pohraničí, da haben sie ja die meisten Leute rausgekehrt. Eine Sau hatte er drauf, das weiß ich noch, die war in der Kiste drinnen und wir mussten raus, na. [...] Und er hat sich rausgesucht und hat gerade das [Haus] gewollt. War Wirtshaus dabei, alles. Wir mussten alles dort lassen.“¹⁵³

V biografii narátorů často dochází k jasnému rozlišení mezi starousedlíky Čechy, kteří jsou vyobrazeni jako ti „dobří“, a po válce nově přicházejícími Čechy – většinou se v příbězích hovoří o tzv. příslušnících revoluční gardy. Představy o této skupině jsou velmi negativní s odkazem na různé násilné a nehumánní jednání. Lze se tak setkat s pejorativním označením těchto skupin jako „rabovací gardy“ či „revolver Gauner“. Příkladem může být výpověď narátora Neubauera (1929) líčící submisivní pozici vůči skupině vítězů/pachatelů.

¹⁵³ „My jsme pak museli ven, to pak přišel Mrázek s vozíkem a dvěma koňmi. A my jsme zrovna napekli plnou mýsu, já nevím, lívanců nebo omelet a on přišel a my jsme museli přestat. Řekl, že tady chce bydlet a my jsme museli ven. Mrázek, Čech, nevím, odkud byl. Odkud byl, teď nevím, holt z vnitrozemí odněkud asi, protože oni je přece odtamtud posílali do toho pohraničí, odtamtud přece vyhnali nejvíce lidí. Prase měl na voze, to ještě vím, to bylo v bedně a my jsme museli ven. [...] A on si vybíral a chtěl zrovna ten [dům]. Byl u toho hostinec, všechno. Všechno jsme tam museli nechat.“

„To byla tzv. verbež. No, ty co tu byli, ty starousedlíci. Já se s něma nějak do styku nějak nedostal, ale ani rodiče.[...] Ale od nich žádný represe nebyli, vůbec. No, a ty přišli z vnitrozemí, jako např. Sovák, ten byl u nás. [...] ten byl člen tý RG – revoluční garda, nebo revolver Gauner, se přejmenovali. No, tak ti měli moc. My jsme vyhráli válku, my jo. No, a ty přišli k nám, a tak starší sestra měla vysoký boty kožené, tak ty sebrali.“

Narátor Nowak (1932) ve vztahu k nucenému vysídlení hovoří o nehumánnosti. Ztotožňuje se skupinou poražených, ovšem požaduje trest pouze pro konkrétní viníky. Odmítání represivních praktik na základě principu kolektivní viny zastávají všichni nárátoři vyslovující se k této problematice.

„Odešlo víc než dvě třetiny. Ten první divokej odsun, to bylo žádná organizace, nic, to bylo strašný, fakt, to bylo nelidský. To byla ta revoluční garda, ta začala řídit, hnali je pěšky přes hranici s vozejkama, to si ještě pamatuju. Takový věci člověk nezapomene. Pak se to začalo trochu organizovat, ale furt to bylo ještě takový. V šestačtyřicátým pak i ty lidi vystěhovali do lágru do Vejprtu tam do té továrny, tam byli kolikrát tejden čtrnáct dní a pak vagónama je převáželi přes hranici, no. Ty lidi furt věřili, že se vrátěj. Se rozprchli, kam se dostali, no. Vždyť tam taky neměli co jíst v Německu po válce [...]. To nebyl žádný vlak, jako osobní, normální nákladní vlak, je tam hodili a zabouchli dveře. No, bylo to takový nelidský. No, ovšem to já sem to brával tak, byla válka, prohráli jsme válku, tak si s tím musíme, i když to bylo nesprávný, to byli samý lidi nevinný, který to nemohli absolutně ovlivnit, že jo, ten režim. Jo, kdyby vyhodili, to říkali všichni, ty co byli fanatici, tak to nic proti tomu. A pak v šestačtyřicátým hodně jich uteklo sami.“

Jen pro některé nárátory nebylo nucené opouštění domovů přímou žitou zkušeností. Přesto se této problematice všichni více či méně dotýkají, a to např. prostřednictvím příběhů příbuzných či blízkých osob z okolí. Realita je interpretována jako nelogická, bez řádu a pravidel. V důsledku konfiskace majetku byla také významně narušena hodnota vlastnictví.

Výpověď narátorky Linhartové (1938):

„Moje teta, ty bydleli vedle nás, ty měli jako tenkrát na tu dobu hezkou vilku, by se dalo říct, a to přišel ten Čech, jako ten majitel, ten pozdější majitel, no ono se mu to líbilo, tak oni tyhle ty se museli prostě sebrat, já nevím, jestli měli těch třicet kilo na osobu, že jo. A odvezli je někam do vnitrozemí na nějaký ten statek. Protože to bylo asi v červnu možná, tak přes celý to léto, co byla ta práce na polích, tak oni byli někde u Kladna, tam pracovali a potom, když ta práce skončila, tak je odsunuli jako ven. Jenom si pamatuju, protože jsem věděla, že oni bydleli vedle, já jsem k té tetě hodně chodila, tak prostě vím, že ta nová paní, co se tam usadila, že nosila tety šaty a všechno, a mně to bylo vždycky takový divný, i přesto že jsem to pořádně nechápala, takový divný, že prostě má ty její šaty a její věci. To jsem ale jenom slyšela, že je vyhazovali a že do třiceti minut museli opustit barák.“

V biografii narátorky Blayerové (1934) je akcentováno především opakované nucené opouštění domova, vyvlastnění a následné odkoupení domu od Československého státu. Rodina narátorky nebyla zahrnuta do transferu, otec byl klasifikován jako specialista. Vypravěčka relativizuje toto „privilegium“ možnosti zůstat v zemi, když hovoří o přání matky odejít, jak to byla nucena učinit téměř většina blízkých. Snahu opustit Československo zmiňují i další nářatoři.

„In Wernsdorf sind alle weg. Da ist niemand mehr geblieben. Und wir sollten ja auch fort und wir sind immer aus dem Haus rausgeschmissen worden, und dann haben wir nach dem Vater geschickt in die Fabrik und die haben ihn wieder nicht fortgelassen. Haben auf das Gemeindeamt gerufen und wir sollen wieder rein, aber in dessen haben die, die was dort waren, haben schon Zeug rausgetragen von uns, haben fortgetragen. Und dann mussten wir wieder rein. Und die Mutter wollte nicht, die wollte immer fort. Wo sie alle hingegeben haben, sollen sie uns auch hingeben. No jo, aber ohne den Vater wollten wir nicht fort, sind wir wieder rein ins Haus. Es war ja nicht mehr unser Haus, weil musste dann Miete bezahlen, den Garten haben sie uns weggenommen, alles, wir durften nicht rein in Garten. Großvater hatte eine Tischlerei, die Maschine haben sie weggeschafft. Da sind sie gekommen, das haben sie zugesperrt und dann sind sie gekommen, haben sie aufgeladen und fortgeschafft. Wir konnten da bleiben aber mussten Miete bezahlen, weil das war nun Gemeindeamts. No, und dann hat der Vater

gesagt, das alte Haus, immer wieder hat etwas eingefallen, musste er immer wieder etwas zusammenrichten. Hat er dann gesagt später: ‚No, dann kaufen wir es wieder.‘ Da haben wir es wieder von Gemeindeamt gekauft. No, dann haben wir es gekauft, dann war es wieder unsers. Dann haben wir später unseren Garten auch wieder gekriegt.“¹⁵⁴

Někteří narátoři negativně posuzovali různé formy kolaborace osob z okolí. Tak činí např. ve své výpovědi narátorka Slavíková (1927), když hovoří o změnách politických a etnických identifikací.

„Da kam einer, der war schon hier im Reich [...]. Also in zwei Stunden muss das Haus geräumt sein oder halt müssen wir raus [...]. Die Nähmaschine haben wir gehabt, die Matratzen neue haben wir gemacht habt, das musste fortgeschafft werden auf die Gemeinde. Was man schon mitgenommen gehabt, haben mit einem kleinen Wagen irgendwie. Die Möbel mussten stehen bleiben. Wenn sie die Optierung zurückbekommen, dann können sie wieder rein. Dann ist einer reingezogen in unser Haus, hat es mir dann jemand gezeigt, hat er von Hitlers Parteiabzeichen bei der Hochzeit dran gehabt, und der hat unser Haus eingenommen. Als Tscheche. Und wo anders haben wieder Tschechen Deutsche gespielt. Das war ein hin und her. Das war furchtbar. Der musste dann wieder raus, aber hat unsere Möbel mitgenommen, ist wieder wo hin.“¹⁵⁵

¹⁵⁴ „Z Verněřova museli všichni pryč. Tam nikdo nezůstal. A my jsme měli taky jít, vždycky nás vyhodili z baráku, tak jsme poslali pro otce do fabriky a oni ho zase nepustili. Zavolali na obecní úřad a my jsme měli jít zase zpátky, ale mezitím ty, co už byli vevnitř, nám vzali věci. A pak jsme museli zase dovnitř. A moje matka už nechtěla, ta chtěla pryč. Tam, kam dali všechny ostatní, nás mají dát taky. Ale bez otce jsme nechtěli pryč, tak jsme šli zase dovnitř. On už to nebyl náš dům, museli jsme pak platit nájem, zahradu nám vzali, do zahrady už jsme nesměli. Děda měl truhlářství, mašinu odebrali. Přišli, zamkli to a pak přišli a naložili ji a odvezli. Mohli jsme tam zůstat, ale museli jsme platit nájem, to ted' patřili obecnímu úřadu. No, a pak táta říkal, ten dům je starý, pořád něco bořilo, pořád jsme museli něco opravovat. Tak potom řekl: ‚Tak ho znovu koupíme.‘ Tak jsme ho zase od obecního úřadu koupili. Tak jsme ho zase koupili a byl zase náš. Později jsme zpátky dostali i zahradu.“

¹⁵⁵ „Přišel jeden, ten už tu byl za Reichu [...]. Takže do dvou hodin musí být dům opuštěný, zkrátka musíme být pryč [...]. Měli jsme šicí stroj, nově udělané matrace, to se muselo odvést na obecní úřad. To, co jsme si vzali s sebou, jsme měli na malém vozíku. Nábytek tam musel zůstat stát. Když dostanete povolení, můžete zpátky. Pak se do našeho domu jeden nastěhoval, a pak mi někdo ukázal, on měl na svatbě na sobě hitlerovský odznak a ten zabral náš dům. Jako Čech. A zase jinde hráli Češi Němce. To bylo strašné. On pak musel zase ven, ale vzal si náš nábytek a zase někam šel.“

Narátor Neubauer (1929) v tomto kontextu zároveň vzpomíná na nábor na nucené práce.

„A jednoho krásnýho dne se ségrou jsme šli do vsi, že jdeme pracovat. Nějakej vojáček, nebudu ho jmenovat, on už ten vojáček stejně už dávno zemřel, ale vojáček měl pani Němku, ale sám byl Čech, ale za války byl tady, se hlásil k Němcům. A v pětáctýřicátým kabát obrátil, byl to Čech. No, a ted' měl sestavit zkrátka pomocníky na ty žňový práce do vnitrozemí. A on povídá: ‚Tak vy dva taky půjdete,‘ ale napsaní jsme nebyli. Zkrátka jsme mu šli do rány. Tak se sestrou jsem byl v půli června, červenec, srpen, září, do třicátýho září jsme byli v Srbči u Slanýho na tzv. nucený práce, protože peníze jsme nedostali vůbec, za celý ten čas vůbec peníze žádné nebyly, ale výbornou stravu. To jako, jako na nás, jsme nepoznali, že by dělali rozdíl mezi Němcema a to fest jsme pracovali, no ale jinak strava dobrá. No, a bylo nás tam z Kralup třicet Němců, z Kralup. Ale jelikož tenkrát šly ty transporty – odsuny a ten dotyčnej, kterej u toho sedláka pracoval, páč my jsme byli rozestrkovaný v Srbči každej u jinýho sedláka, a když ten dotyčnej, když ty rodiče šli na odsun, tak někdo ze Srbči – Čech, musel toho dotyčnýho dopravit do Kralup. Samotný jsme nesměli vůbec venku se pohybovat. Po osmý hodině bylo zakázáno venku se pohybovat. A tím, že nás vždycky někoho museli doprovodit sem, takhle aspoň jsem to slyšel, že ten tamní výbor se rozhodl, že všech třicet pošle domů. Tady se dozví na výboře, kdo půjde na odsun a kdo ne, a ty ostatní, že vezmou zase zpátky. Jenomže když jsem byl v Kralupech, tak jsem utekl domů k rodičům a otec mně radil, utíkej na šachtu, tam podepíšeš papír a tím pádem jsi zaměstnanej, a už tě nikdo nikam nemůže vzít. Tak já jsem utekl na šachtu, tam jsem podepsal papír a tím pádem jsem byl zaměstnanec šachty. A to bylo třetího října pětáctýřicet.“

Nasazení na nucené práce bylo pro mnoho dalších narátorů žitou zkušeností. Tento osud přibližuje např. úryvek z biografie narátorky Kůsové (1930) z Chomutova, která byla s dalšími německými ženami transportována na zemědělské práce do Kladna.

„Já jsem se narodila čtvrtýho druhý devatenáct set třicet, takže už něco pamatuju, tady v Chomutově, vycházela jsem tady školu, jak se tomu říká, obecnou a pak tu vyšší a pak a jsem chodila jeden rok na učitelskej ústav čtyřicet čtyři – čtyřicet pět. Pak přišli Češi zase, jelikož jsem byla vychovaná jenom německy, měla jsem jenom německý školy,

tak jsem byla jako nucená chodit normálně do práce. Tak v tom pětáctýřicátým jsem musela na nucenou práci do Čech na osm měsíců. Jsem byla, počkejte, teď nevím, u Kladna v Kišicích a kde ještě. Zkrátka jsem tam byla osm měsíců na nucenou práci. [...] V tom pětáctýřicátým třeba byla vyhláška, všichni Němci od patnácti do pětáctýřiceti let se mají hlásit tady v Chomutově na sportovním hřišti. No, a tam jelikož já jsem byla studentka, neměla jsem žádné pracovní poměry, tak ty co mohli prokázat, že dělají někde v Mannesmannu nebo na Poldovce, tak ty mohli jít domů, poněvadž ty potřebovali, no a mě a ještě starší lidi jako, nás tam nechali a odvezli potom v noci vlakem ke Kladnu tam do takovýho tábora. Tam si nás rozebrali, že jsem třeba, tejdenn jsem chodila do práce do Kladna čistit [---] nebo jsem tejdenn dělala u sedláků různé práce a vždycky jsem se pak potom tejdenn třeba vrátila do toho tábora. A pak mě vzal z Kišic nějaký sedlák a tam jsem byla až dokonce.“

Rodina narátorky Pulzové (1933) byla sice zařazena do transferu, ten však nebyl již vypraven. Vypravěčka tak reflektuje nejen aspekt nuceného opuštění původního domova, ale současně i obydlování nového prázdného domu.

„Sechshundvierzig mussten wir weg, meine Mutter, meine Großeltern, dann kamen wir nach Weipert und dann ging kein Transport mehr, waren wir im Lager. Und dann mussten wir da bleiben. Das Lager, das war da unten, wo das Billa Geschäft ist, gleich so rüber. Das war eine Fabrik. Wir waren da damals vierzehn Tage, weil dann ging kein Transport mehr, und da sind wir dann hier in Weipert aufgeteilt worden. Mussten dann jeder in ein Haus rein, was leer war oder in eine Wohnung ja. [...] Das war ein Haus, können wir darüber gar nicht sprechen, wie das dort ausgesehen hat. War alles durcheinander. Wir mussten rein. Da war ein Ofen dort gestanden. Und da hat der Großvater, ich hab gesagt: ‚Ich gehe nicht rein in das Haus!‘ Und der Großvater hat gesagt: ‚Na schau mal her,‘ ich war damals dreizehn Jahre, hatte er gesagt: ‚Schau her, da ist der Ofen, steht der Winter vor der Tür. Wir müssen da bleiben.‘ Sind auch dort geblieben. Dann hab ich meinen Mann kennengelernt und der hat dann das Haus renoviert, hat es hergerichtet. So war es halt.“¹⁵⁶

¹⁵⁶ „Čtyřicet šest jsme museli pryč, moje matka, prarodiče, pak jsme přišli do Vejprtu a pak už nešel žádný transport, jsme byli v lágru. A pak jsme tu museli zůstat. Ten lágr byl tady dole, kde je obchod Billa, hned naproti. To byla fabrika. Tenkrát jsme tam byli čtrnáct dní, protože pak už nešel žádný transport, a tak jsme byli rozdělení tady ve Vejprtech. Každý musel do nějakého domu, který byl prázdný nebo do bytu. [...]. To byl dům, o tom nelze ani hovořit, jak to tam vypadalo. To byl nepořádek. Museli jsme dovnitř.“

Nucené fyzické vymístění německojazyčného obyvatelstva je v biografiích narátorů jednoznačně odsuzováno a interpretováno jako křivda. Následující úryvek z biografie narátorky Horáckové (1926) akcentuje především aspekt ztráty domova, jakožto prostoru spojeného se vzpomínkami. Další dimenzí pak bylo zpřetrhání rodinných vazeb v důsledku odsunu části rodiny.

„Odsun je krutá věc a lituju každého, já mám hodně příbuzných, co to museli prožít. Já si to nedovedu představit, víte, že já bych musela odsud ze svého domova a vlasti odejít. A já každého lituju. Některý si tam polepšili, to je pravda, ale to co prožili přitom odsunu, už jenom to nechat tady svoji ty vzpomínky, ježíš marja. [...] Ale Němci ty si mohli vzít akorát kufříček a to jim ještě polovinu v tom lágru sebrali, znám případy. Mojí tetě, ta měla malé dítě, ve spacáku bylo, ona z toho potom měla astma, no oni prostě vyndali dítě a ten spacák si vzali. No, moje teta, takový případy byly. Můj dědeček a moje babička, ty tu mohli zůstat, ty byli antifašisté a ty tu mohli zůstat a můj strejda, kterej byl v koncentráku, taky. Takže ještě jedna moje teta tam bydlela, ale měla svůj byt tady v Novejch Spořicích, ale měla muže na vojně v Německu, tak říkali, vy tu můžete zůstat, ale ta paní s těma dětma musí za svým mužem do Německa, moje babička říkala: ‚S těma třema malým dětma jí sama nepustím‘, tak oni se přihlásili dobrovolně. A babička tam zešilela, tu museli pořád hlídat, ta chtěla pořád ke své Hedvice, to byla moje maminka, pořád chtěla utíkat, jo, tam zešilela. Tak jako oni museli pryč. A na můj svatební den je odsunuli tady z Poldovky.“

Narátor Berger (1933) obdobně tematizuje rozdělení rodiny v důsledku nucené migrace. Matka byla zahrnuta do transportu, on měl být s prarodiči vysídlen později v transportu pro antifašisty. Ten ovšem již nebyl vypraven.

„Já jsem jako zůstal se starýma rodičema, ale matku, mojí matku odsunuli. Tu odsunuli v šestačtyřicátým roce s šedesáti kilama. Já nešel s sebou, děda říkal: ‚Půjdeš s náma. S náma si můžeš vzít víc věcí s sebou, alespoň oblečení, a v Německu se sejdete zase.‘ Matka se dala dohromady taky z vesnice s nějakým [...], potom se vzali v Německu a potom v padesátým roce, když starý rodiče věděli, že už nepudou, tak jako žádali pro mě, abych já mohl jít k mámě, a já jsem potom nechtěl. Já jsem protestoval.

Stála tam kamna. A tak děda, já říkala: ‚Podívej se,‘ mně bylo tenkrát třináct let, tak říkal: ‚Podívej se, tady jsou kamna, zima je za dveřmi. Musíme tady zůstat.‘ Taky jsme tam zůstali. Pak jsem poznala svého muže a ten ten dům opravil, dal ho dohromady. Tak to holt bylo.“

Jsem říkal, už nikam nejdu. Ve dvaapadesátém mi poslali tzv. Zuzuchgenemigung z Aschesleбенu, kde byla matka, a já už jsem nešel. S matkou jsme se poprvé viděli, poprvé přišla do Strupčic v pětapadesátém roce a to já jsem byl na vojně. To jsem byl doma akorát na opuštětku, to bylo o Velikonocích v pětapadesátém roce, jsem dostal tři dny opuštětku, takže jsem v sobotu přijel a v pondělí ráno jsem odjel. To jako matka byla poprvé a vůbec tady ze Strupčic byla první, co jako se podívali zpátky z Německa. Byli první vůbec.“

V biografiích je zvláště reflektována sociální exkluze a stigmatizace německojazyčné skupiny v poválečném Československu. Akt stigmatizace probíhal mimo jiné symbolickým označením Němců bílou (popřípadě červenou) páskou, což je narátory připodobňováno ke stigmatizaci Židů za nacistického Německa. Vůči nositelům této stigmatizované kategorie byly uplatňovány různé praktiky represe a sociální exkluze a jednotlivé biografie narátorů přibližují konkrétní mechanismy tohoto procesu v každodenním životě.

Výpověď narátorky Kabátové (1929):

„Das haben wir überstanden, aber dann kam die Ausweisung, also die weißen Binden, von Gemeinde musste der Stempel darauf sein. Wir durften nicht Tanzen gehen, mussten um acht Uhr zu Hause sein, wir durften keine weißen Kniestrümpfe tragen, die wurden runter gerissen. Die waren ganz schlecht uns gegenüber. Dann kam die Ausweisung, damit hat niemand gerechnet. Zuerst haben sie die reichen Menschen raus gehaut, die wo sie gedacht haben, dort ist viel zu holen. Dann kamen langsam die Bauern usw. [...] Die Bauern hatten Milchbüchern, da mussten sie immer eintragen wie viel Milch sie abgeliefert haben. Darunter waren auch Bauern, die haben gar nicht damit gerechnet, dass die Kühe mölken, die haben gebrüllt wie die Verrückten. Langsam sind die Transporte weg. Manche mussten zu Fuß nach Weipert, da war das Sammellager für die Deutschen in einer alten Fabrik [...]. Ich hatte eine Freundin, ihr Vater hatte Schlaganfall, der lag nur im Bett, da ist sogar mit dem Bett ausgewiesen

worden [...]. Und der Herr Koch war neunundneunzig Jahre alt, auch nur bettlägerig, und den haben sie auch ausgewiesen mit dem Bett.“¹⁵⁷

Obdobně výpověď narátorky Janovské (1924) reflektuje symbolickou i faktickou stigmatizaci německého obyvatelstva a „smíšených manželství“. Objevuje se zde názor, že partneři rozdílné národnosti by neměli vstupovat do manželského svazku. Národnostní heterogenita jako konfliktní potenciál manželských sňatků byla uváděna i v dalších narativech.¹⁵⁸

„Dann kam fünfundvierzig, war der Krieg aus. Auf einer Seite war's gut, auf der anderen Seite waren wir wieder smíšený manželství. Die Deutschen mussten weiße Binden tragen, wissen Sie? Der Papa brauchte die weiße Binde nicht tragen, die Mama musste sie tragen. Wenn der Papa ist mit ihr weggegangen, sind verschiedene [---] waren Tschechen, was ihm wieder beanstaltet, warum er mit jemanden geht, was die weiße Binde trägt. Darum sage ich ja, und auch ich hab es nicht zweimal gut gehabt, [...] darum sage ich, also Mischehe nicht, es ist besser wenn gleich ist.“¹⁵⁹

Poválečná nucená migrace doprovázená různými excesy páchanými na německém obyvatelstvu byla častým předmětem vzpomínání. Velkou frekvenci těchto vzpomínek lze přisuzovat traumatizujícím zážitkům spojeným s danou etapou. V kontextu výstavby památníku připomínajícího pochod smrti chomutovských mužů se k těmto událostem vyjádřila narátorka Horáčková (1926) původem z Hory sv. Šebestiána. Dramatického dění se účastnil její strýc, v rodině se však o vzpomínkách na tuto událost

¹⁵⁷ „To jsme přežili, ale pak přišlo to vyhoštění, bílé pásky, na nich muselo být razíto z úřadu. Nesměli jsme chodit tancovat, v osm jsme museli být doma, nesměli jsme nosit žádné bílé podkolenky, ty nám strhli. Byli na nás velmi zlí. Pak přišlo vyhoštění, s tím nikdo nepočítal. Nejdříve vyhodili ty bohaté lidi, tam kde si mysleli, že se dá hodně vzít. Pak přišli na řadu pomalu sedláci a tak dále. [...] Ti sedláci měli knihy, tam museli vždycky zapisovat, kolik mléka odvedli. Tam byli i sedláci, ty s tím ani nepočítali, že se musí krávy podojit, ty řvaly, jak bláznivé. Pomalu odjížděly transporty. Mnozí museli pěšky do Vejpř, tam bylo sběrné středisko pro Němce v jedné staré fabrice [...]. Měla jsem kamarádku, její otec měl mrtvici, ten ležel v posteli, ten byl dokonce vyhoštěn i s tou postelí [...]. A panu Kochovi bylo devadesát devět let, taky upoutaný na lůžko, toho taky vyhostili i s postelí.“

¹⁵⁸ V některých narativech se objevovaly krátké zmínky o rodičích narátorů, kteří preferovali sňatek svých dětí s Němcem/Němkou. Naopak byly zaznamenány i výpovědi, kdy narátor vzhledem ke své národnosti nebyl do partnerovy české rodiny přijat. Toto endogamní chování především v poválečném období bylo příznačné pro obě skupiny.

¹⁵⁹ „Pak přišel pětáctýřicátý a byl konec války. Na jedné straně to bylo dobré, na straně druhé jsme zase byli smíšené manželství. Němci museli nosit bílou pásku, víte? Tatínek tu bílou pásku nosit nemusel, maminka jí musela nosit. Když s ní tatínek někam šel, tak byli různí [---] Češi, kteří mu zase vyčítali, proč chodí s někým, kdo nosí bílou pásku. Proto říkám, a já jsem to taky neměla zrovna dobré, [...] proto říkám, smíšená manželství ne, je lepší, když je to stejné.“

nekomunikovalo. Absence traumatizujících vzpomínek během předávání rodinné paměti byla zaznamenána i v dalších biografiích. Až po roce 1989 byla narátorka konfrontována s ústním líčením zkušeností pamětníků této události. Vzpomínkový rezervoár narátorky také spoluvytváří literatura, jakožto další možná forma místa paměti významně formující vzpomínky této kolektivity.

„Můj strejda byl taky u toho. [...] Nahnali tam nějaký mladý kluci, říkali, že to byla Svobodova armáda, já u toho nebyla, tam nesměl nikdo koukat z okna. Jenom bylo slyšet řev. A ty tlampače řvaly furt, aby ten řev lidí nebyl slyšet, protože je mlátili. Jedna věc, já je jsem znala paní, ta teď umřela, jejího otce tam zabili. Toho tam zabili. Napřed museli všichni košile sundat a ruce nahoru, hledali znamínko, že jsou u toho SS nebo jak se to jmenovalo. Bylo jich několik, ty vzali ven na podium, a ne aby je zastřelili, trýznili je napřed. Jak jsem slyšela od takovejch, co to přežili. Ale ty mluvili taky až teď, ty se netroufali nic říct, až teď. A myslím, že jsem to četla v té knížce, že noviny zapálili a drželi jim to pod přirozením, víte, jak museli rvát. A kopali do nich a pak je polili vodou, aby vstávali, a zase do nich, až je umlátili. A ostatní se na to museli dívat. Potom jako jich hodně tam zůstalo. A můj strejda ten musel stát úplně v zadní řadě, protože ten neříkal nic, nic nevyprávěl, my taky se neptali. Jsme se báli, se bálo vůbec o tom mluvit. Prostě ty ostatní hnali pochodem přes Jirkov, Jezeří a takhle nahoru Horní Jiřetín až k tomu, Míšek se to jmenuje, to je hraniční přechod, tam je nechali potom na silnici ležet, asi tři kilometry dlouhá řada. Tři dny, v noci, ve dne. A chtěli, aby je starosta tý vsi vzal, že je tam nechají. A on sedl na motorku a jel na ruskou komandanturu, tam Rusové to zabrali a ty právě tři dny rokovali, že je musej vzít zpátky. [...] A oni už se těšili, že půjdou domů. A oni je nahnali do Záluží, to je u Mostu, a tam byl koncentrační tábor připravený. [...] Ale on umřel [strýc], aniž by jedno slovo. Oni byli potom odsunutý taky. Ale ani tam, jeho dcery a jeho syn, s těma jsem nedávno mluvila: „Neříkal táta nic, jak tam?“ „Ani slovo, ani slovo, my jsme se ho taky neptali, ale ani slovo.“

Narátorka Šindelářová (1941) původem z Otvic svou biografií začíná příběhem svého otce, který se „pochodu smrti“ chomutovských mužů účastnil. Tato událost také v celém rozhovoru dominuje. I ona hovoří o tabuizaci této události, kdy otec o svých zkušenostech hovoří pouze se svými nejbližšími. Zdůrazněna je povinnost mlčenlivosti

o tomto tématu, což podporuje tezi o „koalici ticha“ této kolektivním traumatem postižené generace. Na závěr narátorka narušuje tak „jasnou“ hranici mezi viníky a oběťmi. Pro českou stranu tak snadno definovatelné viníky traumatu okupace a druhé světové války identifikuje jako „obyčejné lidi“ – oběti poválečných excesů. Současně pachatele těchto násilných činů ospravedlňuje, přičemž pozice konečného a jediného viníka je připsána vládnoucí moci.

„No oni je právě tady pochytili tydlety lidi. Utvořili z nich ten pochod smrti, ten byl, to byl hroznej pochod. Ten šel z Chomutova nahoru přes Kálek a tamtudy přes ty kopečky a až do Litvínova na ten Staliňák. Tam končili potom. On říkal, to byl pochod smrti, protože tam normálně lidi padali a představte si, že mezi nima byli lidi, který byli starý. Starý dědečkové takzvaně jo. To víš, ty ten pochod nezvládali už. To bylo příliš. Já nevím, kolik je to kilometrů. Já to neumím vůbec odhadnout, jo, ale vím, že říkal, že to vedlo přes ten Kálek a tamtudy. Prostě tím vrchem, že jo až do toho Litvínova, až na ten Staliňák a on říkal: ‚Oni tam padali jak švestky ty starý lidi, protože už, že jo, ty síly nejsou, už byli taky nemocný třeba.‘ A on říkal: ‚Co myslíš, že oni udělali?‘ Oni normálně je. Oni třeba už nemohli dál, tak si tam sedli u toho pangejtu, že jo, u toho a že už nemůžou, tak oni normálně přišli a pistolí ho zastřelili toho člověka a ten spadnul do toho pangejtu, anebo když už tak se ty chlapi, který byli mladší, jako třeba můj táta, že jo, že mu bylo nák přes čtyřicet. Tak oni normálně toho člověka třeba vzali. Vzájemně se podpořili. Hlavně ty starý lidi a táhli je s sebou, no, ale to víte co, celou trasu to třeba taky nešlo, že jo. No, a ty lidi tam zůstali. On říkal: ‚Tam jich zůstalo v těch škarpách.‘ Normálně vzali pistoli, střelili je do hlavy. [...] Můžu vám říct, že skutečně ty lidi zažili strašně, strašně. Opravdu si zažili svý. Já si pamatuju, když táta přišel. No, můžu vám říct, že to byl skutečně tak, jak jste viděla lidi z koncentráku, tak vypadal můj táta. Protože on říkal, že oni, když šli po schodech, oni už nemohli ani chodit. On říkal, že lezl po čtyřech, protože se tak jako na samotných nohách už ani neudržel, anebo se chytal klandru a tak jako se snažil se vytáhnout. Protože oni byli vysílený ty lidi tím, že vlastně neměli žádnou stravu. Jednu naběračku tý vody vlastně. On říkal doslova, jeden hrášek a čtvrtku krajíčku z krajíčku chleba za celej den a makat jsme museli těžce. Od rána do večera a pak ještě je hnali po tom nádvoří tam velkým, že jo. Všechny ty vězně. To byli vlastně věžňové a dávali jim. On říkal, ale nejhorší bylo, když viděli, jak vyvážej ty lidi jako na těch vozech, ty mrtvý jo, protože oni je tak tloukli

až. Oni se, představte si, oni se navzájem museli tlouct, ty lidi. Rozumíte. Dostali to a teď oni stáli tydlety strážný u nich, ty strážci a oni je hnali dokola a oni se vzájemně museli mlátit a oni se mlátili tak, že jim třeba tekla krev. A víte, co oni udělali? Normálně jim do těch ran sypali sůl. On říkal, to si neumíš, vy si to neumíte představit, ale on o tom nikdy nemluvil. Před nikým takhle někdo nemluvil, jenom opravdu ty nejužší, co byli z rodiny, u kterých věděl. Jinak on nikdy nikomu nic neřekl a víte, co je ještě zajímavý, že nikdy, nikdy neměl vůči českému národu žádnou nenávist a naše máma vždycky říkala: ‚Táto, že ty můžeš takhle na to zapomenout.‘ On říkal: ‚Já vím, že jsem zkusil nevinně, že jsem tam byl nevinně.‘ A všichni, co tam byli. To byli obyčejní lidi, dělníci, že jo. On říkal: ‚Ale co s tím nadělám, když budu mít nenávist. Tyhle ty lidi, co tady třeba okolo bydlí. Ty za to taky nemůžou, že se to tak stalo.‘ To je právě ta špinavá politika, že jo. [...] Tak, když vyprávěl, tak já si pamatuju, že jsem seděla na tom otomaně. To byl starej otoman a já jsem vždycky ani nedutala a normálně vám můžu říct, když on tohle všechno vyprávěl, jo, co se tam odehrálo a tak, tak mně normálně jako holce tekly slzy. [...] Ale taky mi vždycky říkal: ‚Né, abys o tom někde mluvila. To, co já tady říkám, to tady zůstane u nás.‘ No, tak on v té době se taky asi i bál možná, protože kdyby, že jo. On vždycky říkal: ‚O tom prostě nemluv. To, co tady slyšíš, o tom nikde nemluv.‘ No, ale já jsem taky nikdy nic neříkala.“

Na poválečné excesy v internačním táboře Sklárna vzpomíná narátorka Slavíková (1927) pocházející z obce Udlice. Ve své výpovědi se snaží o relativizaci údajné viny označených pachatelů, když hovoří o tom, že tito lidé do strany „museli“, stejně jako tomu bylo za komunistického režimu. I ona tak mění připsané pozice a původní viníky identifikuje jako oběti násilí. Totalitní praktiky nacistického a komunistického režimu jsou srovnávány i v dalších biografických vyprávěních.

„Hier haben sie so viele Deutsche eingesperrt, furchtbar. Mein Cousin der war Lehrer, er war schon fertig, aber nur als wie Beisitzender. Er war von Krieg heimgekommen, war auch am Schiff, aus dem Zweiten Weltkrieg. Und der hat es eben auch miterlebt. Ist auf die Glashütte, das ist ein bekanntes Wort für uns. Und da waren so viele Deutsche eingesperrt. Meistens die, wenn sie gefunden haben, dass sie bei der Partei waren, und das waren alle, wenn ein Schneider selbständig war, diese Geschäftsleute, die mussten ja alle bei der Partei sein. Das war ja dann bei den

*Kommunisten dasselbe wieder, war umgedreht auch wieder so. Und die haben sie alle eingesperrt. Die haben sie gefoltert, furchtbar, furchtbar. Und er weiß auch, wo sie sie haben begraben und jetzt ist etwas drauf gebaut. Wir haben es in Eidlitz dauernd schießen gehört, wie sie die Leute erschossen haben.*¹⁶⁰

4.1.4 Etnicita jako zamlčovaná kategorie

Dramatické poválečné dění a s ním spojené nejtvrďší represivní a exkluzivní praktiky uplatňované vůči německému obyvatelstvu pozvolna ubíraly na intenzitě a o postupné stabilizaci hovořili narátoři především v souvislosti s nástupem komunistického režimu. Ve srovnání s předchozím obdobím je to následující interpretováno jako vcelku bezproblémové, příkladem může být sdělení narátorky Janovské (1924): *„Die Deutschen haben gelitten, die haben gelitten, wirklich war, bis wo es sich ein bisschen normalisiert hat, kann man sagen bis achtundvierzig, ja dann hat sich das erst so richtig langsam normalisiert.*“¹⁶¹ Je zajímavé, že v jiných souvislostech se narátoři k převzetí moci komunisty nevyjadřují. Z tohoto lze usuzovat, že nástup komunistického režimu pro německou menšinu nebyl až tak významným mezníkem.

Po sociálním vyloučení postupně dochází k relativnímu zrovnoprávnění německého obyvatelstva s majoritní společností, to je ovšem současně doprovázeno prosazováním nucených asimilačních strategií a s tím související ztrátou etno-kulturních specifik této kolektivity. Je nutné podotknout, že nuceným vysídlením a nástupem komunistického režimu dochází k totální transformaci žitého světa těchto lidí. Pro výpovědi byla zřejmá snaha narátorů vysvětlovat, že v tuto chvíli již nepocítují rozlišování mezi Čechem

¹⁶⁰ „Tady zavřeli tolik Němců, strašné. Můj bratranec byl učitel, už byl hotový, ale jenom jako přísedící učitel. Přišel domů z války, byl taky na lodi, z druhé světové války. A ten to právě taky zažil. Byl ve Sklárně, to je pro nás známý pojem. Tam bylo zavřených spoustu Němců. Většinou ti, u kterých našli, že byli ve straně, a to byli všichni, když byl krejčí podnikatel, tihle obchodníci, ti museli přece být všichni ve straně. To bylo přece potom za komunistů to samý zase, bylo to opačně zase tak. A oni je všechny zavřeli. Oni je mučili, strašné, strašné. A on taky ví, kde je pohřbili, teď je tam na tom něco postaveného. My jsme v Udlicích pořád slyšeli střílet, jak stříleli ty lidi.“

¹⁶¹ „Němci trpěli, ti trpěli, opravdu, až když se to trochu normalizovalo, můžeme říct do čtyřicátého osmého, až potom se to začalo pomalu normalizovat.“

a Němcem. Ovšem zároveň vzpomínají na různé diskriminační praktiky svého okolí. Tato ambivalentnost je pro narace dotýkající se tohoto období signifikantní.

Ještě před nástupem komunistické totality v tehdejším Československu bylo po dvou letech po konci války umožněno německým dětem nastoupit do českých škol. Někteří narátoři – zástupci mladších ročníků reflektují toto období jako značně problematické s odkazem na neznalost českého jazyka, stereotypní uvažování a z toho plynoucího jednání svého okolí. Omezený rozvoj a užívání německého jazyka je narátory obzvláště akcentován. Neužívání mateřského jazyka na veřejnosti v podmínkách protiněmeckého diskurzu se v této době stává běžným prostředkem k zamlčování etnické identity odlišné od majority. Narátorka Kůsová (1930), pocházející z Chomutova, vzpomíná: „*Po válce přišli Češi z vnitrozemí, to se nedalo vůbec mluvit německy. Dneska už ne, dřív jsme třeba mluvili potichu, když jsme potkali známý, aby nás nikdo neslyšel, nebo v autobuse jsme radši nemluvili [...].*“

Důležitého významu nabývá v biografických vyprávěních problematika emigrace, a to jak v souvislosti s vlastním uvažováním o opuštění Československa, tak s odlivem velké části zbylých Němců. Narátoři žijící v horských oblastech Krušných hor také vzpomínají na příchod německého obyvatelstva z jiných pohraničních částí Československa, které sem bylo nuceně přesídleno za prací v Jáchymovských uranových dolech. Tito „druzí“ Němci jsou pak následně spojováni právě s nejsilnější emigrací z Československa, což souviselo mimo jiné s novými nevyhovujícími životními podmínkami, které jim přesídlení přineslo. Jako velmi negativní byla reflektována omezená možnost vycestovat do západního Německa, kde se mnohdy nacházeli i nejbližší příbuzní. Příkladem je výpověď narátorky Haasové (1930): „*Also bei den Kommunisten haben wir groß nix gespürt. Bloß konnten wir nicht so fortfahren. Ich hätt ja können öfters fahren nach Deutschland, aber wir sind nur immer in drei Jahren mal gefahren. Wir hatten ja den Bruder dort gehabt.*“¹⁶²

S migračními pohyby souvisí i stěhování obyvatel z důvodu likvidace obcí, které je pro zkoumanou oblast specifické. Nejdříve k němu docházelo kvůli nedostatečnému dosídlení, později především v souvislosti se vzrůstající povrchovou těžbou hnědého uhlí. S tím je spojen i aspekt devastace životního prostředí a celkové proměny kulturní

¹⁶² „*Takže za komunistů jsme nic moc nepocítili. Jenom jsme nemohli jezdit pryč. Já bych bývala mohla jezdit častěji do Německa, ale jezdili jsme vždycky jenom jednou za tři roky. My jsme tam měli bratra.*“

krajiny tohoto regionu. Právě v kontextu tohoto vzpomínání figuruje v biografiích další „oni“ v podobě tehdejší československé vlády.

Budeme-li koncentrovat pozornost na výpovědi narátorů, kterým bylo umožněno od roku 1947 pokračovat ve školní docházce v české škole, pak zjišťujeme, že vzpomínkový repertoár této generace je velmi obdobný. Vypravěči v době nástupu do českých škol neovládali český jazyk, a to se týkalo téměř vždy i osob pocházejících z česko-německých rodin. V těchto výpovědích je evidentní ostrá hranice mezi „my“ – Němci a „oni“ – Češi, jež souvisí především s jednáním určitých jedinců založeném na základě obrazu Němce jako nepřítele, který ve společenském diskurzu tehdejší doby dominoval.

Výpověď narátorky Legerové (1935):

„Nesměli jsme mluvit německy, mně vždycky říkali: ‚Ty německá svině, ty se koukej naučit česky [...]!‘ Já jsem nemohla dva roky do český školy, můj bratr taky ne [...]. Ve čtvrtý třídě jsem měla jako neklasifikováno, no, a v pátý třídě jsem měla dvojky a jedničky a to už to začalo. Prostě to už ty Češi mě tahali copy, já jsem měla copy a bílou halenku od inkoustu, tu halenku mi prostě počmárali a vždycky říkali takový sprostý jména. A ty Němka máš takový dobrý známky a učitel ti nadržuje. Přitom to vůbec nebyla pravda, já jsem se fakt třeba učila až do noci, do dvou, do tří do rána [...].“

Výpověď narátorky Blayerové (1934):

„Po pětačtyřicátým až po čase jsem pak chodila do český školy, hned jsme nesměli. Začátky byly všelijaký, si ještě dneska pamatuju, jak mě děti tahaly za copy. Neuměla jsem česky, tak jsem radila vždycky v matematice a oni mi pak poradily česky. Když jsem byla doma, než jsem šla do školy, tak jsem musela doma aspoň psát. Horší to měli ale rodiče, hlavně maminka, zůstali jsme tenkrát ve vesnici jediná německá rodina, táta chodil do práce, tak tam nějak musel mluvit, ale maminka byla sama a nemohla ani si popovídat.“

Výpověď narátorky Nečasové (1934):

„Fünfundvierzig sind wir eigentlich nicht zur Schule gegangen, weil sie uns nicht gewollt haben. No, und dann hatte ich noch zwei Jahre tschechische Schule gehabt. Da haben sie uns reingesetzt zwischen die tschechischen Kinder, wir haben ja kein Wort verstanden, und wir mussten nur immer schauen. Die haben uns beflusst. Germany, waren wir nur Germany. No jo, wir mussten halt Tschechisch lernen.“¹⁶³

Logicky se v biografiích zástupců starších ročníků objevují zmínky buď o nedokončeném základním vzdělání, či nemožnosti vzdělávat se dále. Tyto skutečnosti měly za následek nízký dosažený stupeň vzdělání nejstarší generace, což se odráží i na současném celkovém stavu úrovně vzdělání německé menšiny. V důsledku nepříznivé věkové struktury, kde převážnou většinu tvoří právě tato generace, je celkově pro tuto skupinu statisticky doložen vyšší podíl osob s nejnižším stupněm vzdělání [srov. Český statistický úřad 2003].

Výpověď narátora Bergera (1933):

„Tady jsem chodil do obecný školy, až do šestý třídy, to končila válka, pro mě končila i škola. V pětačtyřicátým roce, jak končila škola, musely jsme děti, co jsme nechodily do školy, jít do zemědělství. [...] Od toho šestačtyřicátýho, sedmačtyřicátýho jako Němci do školy nevzali. Až po odsunu, byl odsun v šestačtyřicátým Němců, pak se bejvalo mohlo, mně už potom bylo čtrnáct roků, tak už jsem jako nešel, to už nemělo cenu. Já jsem potom byl u sedláka v čtyřicátým sedmým do zimy. Přes zimu jsem byl doma u babičky i dědečka a z jara jsem zase šel k sedláku.“

Narátor Nowak z obce Kovářská (1932) konfrontuje etnickou/národní diskriminaci ve veřejné sféře s vojenskou službou jakožto prostředím, kde národnost nesehrávala významnější roli. V tomto kontextu bylo i dalšími narátory sdělováno, že realizace vojenské služby probíhala v častých případech u Pomocných technických praporů:

„Já jsem se nemohl učit, studovat už vůbec ne, to bylo marný, no. Mohl jsem jenom pracovat. Když se mluvilo německy, tak to taky nebylo zrovna vítaný. Na úřadech se

¹⁶³ „Pětačtyřicet jsme vlastně do školy nechodili, protože nás nechtěli. No, a pak jsem měla ještě dva roky český školy. To nás strčili mezi ty české děti, my jsme nerozuměli žádnému slovu, my jsme se museli vždycky jenom dívat. Oni na nás plivali. Germáni, byli jsme jen Germáni. No jo, museli jsme se holt naučit česky.“

muselo mluvit česky, no, ale kdo to uměl, to nikdo neuměl. Tak jsme tu dobu nějak protloukli, no [...]. Hlavně jsem se česky naučil na vojně [...]. Můžu říct, že jsem jako Němec, kterej moc česky neuměl, na vojně jsem necítil odpor jako k Němcům, jako to bylo v civilu. Tam to prostě neexistovalo. Tam jsem se naučil.“

Výpověď narátora Bergera (1933):

„A musím říct, podotknout, na vojně proti nám, nás bylo z Chomutova a Mostecka nás bylo třicet Němců tenkrát. Vlastně v té době šli většinou německý národnosti do toho k černým baronům PTP – pomocný prapor co byl, ale my jsme byli u pěšáků. Byli jsme normálně jako se zbraněma. Jsem chtěl říct, že jsme byli Němci, ale celý dva roky nebylo slyšet jednou, aby někdo říkal, to jsou Němci nebo něco jinýho. Naopak my jsme byli vždycky vyzvižený a daný za vzor. No, my jsme byli víc zvyklí na pořádek, než byli východní Slováci, Maďaři, z toho moravskýho Ostrova – z Ostravy, to byli gauneři taky, to se říkalo, to byl pluk trestanců. Takže my jsme byli ti nejlepší ještě furt. Důstojníci, ty nás měli rádi vždycky. Jestli to bylo ve střelbě nebo výcvik. Jsme vynikali. Taky pluk poprvé plnil, co my jsme tam byli. Ne že my jsme to vytrhli, ale přeci jenom, vždycky byl nevyhovující a první rok, co my jsme tam byli v pětapadesátým, tak poprvé splnil nadobro. Tak jsme taky byli vyznamenáný a povýšený. Já vzpomínám rád na vojnu.“

V kontextu vojenské služby bylo často zmiňováno kolektivní udělení československého státního občanství v roce 1953. Jeho získání znamenalo brannou povinnost mužů, kdy byly v některých případech povolány i osoby, které předtím sloužili u wehrmachtu.

Výpověď narátorky Blayerové (1934):

„Und mit der Staatsbürgerschaft, manche Deutsche haben sie eher genommen die Staatsbürgerschaft. Und wir haben sie dann dreiundfünfzig automatisch gekriegt, weil wir sie nicht eher genommen. Dreiundfünfzig haben dann alle die tschechische Staatsbürgerschaft gekriegt. No, dann mussten aber die, wie mein Mann, die mussten dann, der war schon sechsundzwanzig, die mussten dann noch einmal einrücken bei den Tschechen. Meistens sind sie am Schacht gekommen, haben sie müssen arbeiten. Musste

er noch einrücken, bevor wir geheiratet haben, war er noch zwei Jahre eingerückt dann.“¹⁶⁴

Výpověď narátorky Legerové (1935):

„Automaticky v roce padesát tři jsme ho dostali všichni a první bylo, že manžel musel narukovat, tenkrát jako narukovat do Brna.“

Postupné zklidnění poválečných vášní a stabilizaci vztahů mezi Čechy a Němci je narátoři vysvětlují s odkazem na pracovitost a schopnost Němců. Tento výkladový vzorec lze najít v mnohých biografiích, stejně tak jako stereotypní obraz „pracovitého a pořádného Němce“. Konstruováním tohoto autostereotypu docházelo ve vyprávěních současně k vytváření heterostereotypního obrazu toho „druhého“.

Výpověď narátorky Blayerové (1934):

*„Wir hatten Angst gehabt erst, weil wir hatten vom allen Angst gehabt dann. Aber dann später, wenn sie [Tschechen] gesehen haben, was wir könne oder wie wir es machen, dann haben sie schon angefangen, also dann kann ich mich nicht beklagen.“*¹⁶⁵

Výpověď narátora Schillera (1932):

*„Die Deutschen machen alles präzís, die Tschechen machen alles oberflächlich. Weil ich hab mit ihnen viel zusammengearbeitet durch die meine ganze Arbeitszeit, aber wenn der Tscheche gezwungen ist, das er es machen muss, dann macht er es auch präzís, aber wenn es nicht sein muss, dann. Arbeitszeit einhalten und so weiter, da ist der Deutsche ganz anders als Tscheche.“*¹⁶⁶

¹⁶⁴ „A s tím státním občanstvím, někteří si ho vzali dříve to státní občanství. A my jsme ho pak dostali v třiapadesátém automaticky, protože jsme si ho nevzali dříve. Ve třiapadesátém dostali všichni české státní občanství. No, ale pak museli ti, třeba jako můj muž, ti pak museli, jemu už bylo dvacetšest, tak museli ještě jednou na vojnu za Čechy. Většinou přišli na šachtu, museli pracovat. Musel ještě na vojnu, ještě před tím, než jsme se vzali, tak byl ještě dva roky na vojně.“

¹⁶⁵ „Měli jsme strach, protože my jsme měli ze všeho strach. Ale potom později, když oni [Češi] viděli, co my umíme, nebo jak to děláme, tak potom už začali, tak potom už si nemůžu stěžovat.“

¹⁶⁶ „Němci dělají všechno precizně, Češi povrchně. Protože já jsem s nimi hodně pracoval celou mou pracovní dobu, ale když je Čech donucený, aby to udělal, tak to také udělá precizně, ale když to být nemusí, tak. Dodržování pracovní doby a tak dále, to je Němec úplně jiný než Čech.“

Výpověď narátorky Pěkné (1939):

„Oni jsou ty Němci i tím pořádkem takový známý. Tady naproti bydlel nějaký pan Müller, on byl Němec. On chodil za mlada, dětská láska – patnáct let – s holkou z Postoloprty. No, a taky válka, taky musel do války, ona se odstěhovala. [...] A představte si, oni se po padesáti letech zase našli. Škoda, ale starý a nemocný, tak spolu moc dlouho nepobyli. [...] No, a oni šli okolo a ona říká: ‚No, tady to je taky hezký.‘ A on: ‚No, ona tady bydlí Němka.‘ Tak oni jsou tím známí. A i v televizi to občas říkají, že jo. Třeba jejich pracovní doba, třeba v NDR, oni začali za deset sedm, chodili pět minut po třetí hodině, to už nás nenapadne. Tam jsou takový puntíkáři. A myslím si, že to mám taky tak trošku v sobě, až na sebe mám trošku zlost. Že si se vším tak hodně hraju. No, tak už s tím dožiju.“

Jako velmi časté téma zaznamenané v biografiích byla emigrace a útky do západního Německa. Současně je akcentována omezená možnost cestování do „kapitalistické ciziny“, kde většina narátorů měla své příbuzné a blízké, čímž docházelo často k závažnému narušení těchto vztahů. Narátoři předkládají různé příběhy prvních návštěv Spolkové republiky Německo (většinou v šedesátých letech) a různé příčiny návratu zpět do Československa. Zpravidla uvádí jako důvod rodinu a často se také projevil silný vztah k domovu.

Výpověď narátorky Blayerové (1934):

„In Kraslitz waren auch noch mehr Deutsche und die haben alle, wenn ist der Dubček rangekommen, sind ein Haufen fort auf Deutschland. No, und da ist der Bruder, war draußen auf Besuch, und wenn er heimgekommen ist, hat er auch angesucht und die haben es gerade noch damacht. No, was machen wir, sagt er. No, sagt mein Mann: ‚No, jo was machen wir.‘ Er hat noch die Mutter gehabt und wir hatten die Oma und den Opa und da haben wir gesagt, wir können sie doch jetzt, die alten Leute wollten nicht mehr fort, weil da waren sie schon bald sechzig Jahre, no da wollten sie nicht mehr fort, die waren hier geboren, die waren da daheim, also wollten die nicht mehr fort. No, haben wir gesagt, da sollen wir sie hier jetzt da sitzen lassen alleine, wenn sie uns brauchen werden, oder was? No jo, sind wir eben vorläufig da geblieben. Und jetzt wenn wir könnten fort, jetzt können wir ja nicht mehr fort. Wir kriegen ja draußen keine

Rente mehr. Jetzt müssen wir schon hier aushalten.“ ¹⁶⁷

Výpověď narátora Bergera (1933):

„Do východního Německa se mohlo jezdit už předtím, ale na Západ ne. My jako německý národnosti, měli jsme příbuzný v Německu jako manželka a já a nebyli jsme tam před šedesátým osmým, až v šedesátým devátým jsme tam poprvé jeli se podívat. Jsme byli nahoře Salzgütter a potom pro nás přijeli a jeli jsme k Rotbecku, to je v Porúří. To bylo poprvé, co jsme byli na Západě se podívat. Nám taky říkali, zůstaňte tady, všechno dostaneš, práci dostaneš, já dostanu ještě padesát marek, že jsem vás přivedl. Říkám: ‚Kdepak.‘ Já jsem říkal, já tady mám svoje kořeny a mně se nechtělo pryč. Měl jsem jít jako kluk, když jsem byl jako dítě, tak jsem měl jít. A to jsem propásl a potom už to. Nevím proč. Že toho lituju? Ani ne, žít se dá všude. Některý věci mě štvou, jsou tam v Německu a štve je to taky, rádi sem jezdí domů, a to jsou starý lidi, ty, co ještě žijou, ty vzpomínají všichni. To byl domov, no.“

Výpověď narátorky Pěkné (1939):

„Tatínek chtěl, do Německa i se mnou, protože bráchové tam totiž byli. Brácha jeden tam zůstal na černo, když v šedesátýmosmým dělal vysokou školu v Plzni a dostal se tam na výměnou praxi od Škodových závodů a přišel do toho ten srpen. To on tam jel nějak o prázdninách v červenci už a přišel do toho srpen, takže ten tam už zůstal. To bylo teda divný, ošklivý, smutný. Už se nevrátil. Druhý bratr, ten se oženil a ty se tam potom odstěhovali, ale nevím, jestli legálně, v devětašedesátým to bylo. Já jsem tu zůstala s tatínkem sama a s maminkou. A maminka říkala, že nikam nepůjde. Přemlouval mě tatínek hodně, ale já jsem taky takovej, jak tomu říkají – patriot, když jako člověk je někde prostě doma, tak nechce nikam jinam, že jo. Tak to jsem já.“

¹⁶⁷ „V Kraslicích bylo taky ještě hodně Němců a ti jsou všichni, když přišel Dubček, tak jich hodně odešlo do Německa. No, a bratr, ten byl venku na návštěvě, tak když se vrátil zpátky domů, tak taky žádal a ještě to tak, tak stihli. No, a co budeme dělat my, říká. No, říká můj muž: ‚No, co budeme dělat.‘ On měl ještě maminku a my jsme měli babičku a dědečka, a tak jsme říkali, my je přece teď nemůžeme, ti starší lidé už nechtějí pryč, protože to už jim bylo šedesát let a to už nechtěli pryč, oni se tady narodili, tady byli doma, takže už nechtěli pryč. No, tak jsme si říkali, to je tady máme nechat sedět samotné, když nás teď budou potřebovat, nebo co? Tak jsme prozatím zůstali tady. A teď kdybychom mohli pryč, tak teď už pryč nemůžeme. Vždyť mi venku nedostaneme žádný důchod. Teď už to musíme vydržet tady.“

Silná identifikace s místem se projevila i v souvislosti s devastací krajiny a životního prostředí a s likvidací vesnic a měst, které zapříčinilo silnou vnitřní migraci obyvatelstva příznačnou pro tento region. Tato témata často dominovala při vzpomínání na socialistickou každodennost a logicky se s nimi setkáváme i u generací mladších.

Na závěr je jako příklad uveden úryvek z biografie narátorky Pěkné (1939), která pocházela z obce Přísečnice v Krušných horách. Toto hornické a hudební město bylo počátkem 70. let určeno k demolici a zatopení z důvodu stavby vodní nádrže.

„Hlavně ty zimy, taková ta krásná zima, když byla nahoře. To už sem dělala v Tušimicích a tam sem nastoupila v třiasedmdesátým, a když jsme jeli tady po tý třináctce a viděla jsem ten Mědník zasněžený, tak jsem měla, co dělat v tom autobuse, abych se nerozbrečela. [...] Ted' už je to úplně jinak, člověk pořádně neví, kde co je. Podle toho sportovního hřiště, co bylo za školou, to byla taková rovina tam, tam hráli vždycky fotbal, tak to jsme věděli, že tam blízko jsme bydleli. Ale jinak ted' už nevím. To už je zarostlý. Už přímo, co byla ta Přísečnice, ani nevidíte.“

4.1.5 Etnicita jako znovu oživená kategorie?

Nová společensko-politická situace po roce 1989 znamenala do jisté míry změny i pro oslovené narátory. V souvislosti s odstraňováním tzv. železné opony bylo pozitivně vnímáno především otevření hranic, kdy mohlo opět dojít k navázání aktivnějších kontaktů s rodinnými příslušníky, kterých se týkalo nucené vysídlení. Současně se ovšem hovoří o narušení a zprůtrhání rodinných vztahů dalších generací, které se dnes ožívují už jen stěží. Příkladem je výpověď narátorky Blayerové (1934):

„Wir können zwar raus nach Deutschland auf Besuch, aber jetzt sind wieder die Tanten und alle sind schon weg. Und die Cousinen und Cousins die haben ja um uns schon gar keine Interesse mehr. Weil die sind draußen aufgewachsen und die haben uns nicht die ganzen Jahren gesehen. Es kommt schon immer mal jemand, no aber. No, und

raus fahren können wir auch nicht, weil es zu viel Geld kostet jetzt, dann musst du nur hier sitzen bleiben.“¹⁶⁸

Bezesporu došlo k jistému oživení této kolektivity ve smyslu zvýšení veřejné aktivity jejích členů. Jak již bylo uvedeno, kromě stávajícího Kulturního sdružení vznikl v Chomutově Svaz Němců, který se měl stát novou formou reprezentace místní německé menšiny a neměl být zatížený komunistickou minulostí. Ani Němci z daného regionu však netvoří jednotnou skupinu, jak vyplynulo z rozhovorů s jednotlivými narátory. Někteří se dále identifikují s Kulturním sdružením, někteří hovoří o jeho diskreditaci spoluprací s komunistickým režimem a jsou členy svazu založeného po listopadu 1989. Mnoho narátorů ovšem také disponuje dvojím členstvím, akcentují svou politickou indiferentnost a společensko-kulturní rozměr těchto organizací.¹⁶⁹ Především informátoři pocházející ze vzdálenějších horských oblastí nejsou členy žádného z výše zmíněných spolků.

Mladší ročníky jsou ovšem v těchto organizacích zastoupeny spíše sporadicky a sami narátoři o své generaci hovoří jako o poslední, která udržuje etno-kulturní specifika této kolektivity. To lze stručně ilustrovat na příkladu sdělení narátora Bergera (1933): *„Jsme tam jenom starý lidi převážně, no, ta poslední generace prakticky, co dělá tu naši kulturu a mluvíme spolu tím naším dialektem.*“ Dalším příkladem je úryvek z biografie narátorky Blayerové (1934): *„Das weiß ich nicht, ich denk die wird nicht mehr lang aushalten die Zukunft, weil die sind schon alle alt und wer soll das einmal übernehmen, wird niemand sein, weil die Jungen gehen nicht hin.*“¹⁷⁰ Tento deficit mladších příslušníků německého etnika je zásadním problémem nejen těchto organizací, ale celé skupiny. Příznačná je v současné době tudíž spíše stagnace aktivního spolkového života této komunity a pokračující úbytek počtu osob, hlásících se k německé národnosti.

Dále došlo k navázání kontaktu a spolupráce s nuceně vysídlenými Němci ve Spolkové republice Německo. Po době tabuizace odsunu československých Němců

¹⁶⁸ „My ted' sice už můžeme ven do Německa, ale ted' už jsou všechny tety a všichni už jsou pryč. A ty sestřenice a bratrance, ti už se o nás vůbec nezajímají. Ti vyrostli venku a celá ta léta nás neviděli. Jednou za čas někdo přijede, no ale. No, a vyjet ven taky nemůžeme, protože to stojí moc peněz, tak musíme zůstat sedět tady.“

¹⁶⁹ K organizacím německé menšiny na Chomutovsku viz kapitola 3.2.2.

¹⁷⁰ „To nevím. Já si myslím, že už dlouho nevydrží ta budoucnost, protože všichni už jsou staří, a kdo to má jednou převzít, nikdo už nebude, protože ti mladí tam nechodí.“

v podmínkách komunistického Československa,¹⁷¹ došlo po roce 1989 postupně k otevření této problematiky a čeští Němci začali společně s Němci odsunutými vytvářet různé formy míst paměti přispívající k udržování společného vzpomínání této kolektivity. Zároveň se formuje prostor pro interpretaci vztahu Čechů a Němců, odbourávání vzájemných stereotypů a započal proces konstrukce a zpracovávání oboustranného kolektivního traumatu spojeného s válkou a nucenou poválečnou migrací.

V tomto kontextu měli někteří narátoři potřebu se vyjádřit k problematice tzv. „Benešových dekretů“, které jsou předmětem jejich silné kritiky. Taktikou vedoucí k urovnání vzájemného vztahu obou komunit (Čechů a odsunutých Němců) se stal požadavek omluvy jako symbolického gesta ze strany české vlády. Příkladem může být úryvek z biografie narátorky Horáčkové (1926), která se ve svém sdělení snaží o narušení v komunistické propagandě akcentovaného obrazu sudetských Němců coby revanšistů, s odkazem na přátelské vztahy mezi bývalými a nynějšími majiteli domů v pohraničí.

„Víte, já tomu moc nerozumím, ale já si myslím, že by byl klid. Jestli ty existujou nebo neexistujou, byl by klid. Ne, já nejsem pro, aby zůstaly, ne. Já politice moc nerozumím, ale vím, že ty dekrety jsou zlo. Ty dělaj zlo. Co vůbec ty dekrety jsou pro další život dobrý. Do budoucna, vždyť to už je dávno všechno pryč, tak to může taky pryč. Jednou udělat čistku, čáru pod všechno. Já znám hodně, co sem přijedou Chomutováků a to. Neslyšela jsem ani od jednoho, že by chtěli svůj majetek zpátky, naopak oni sem přijdou, je jich několik a oni i ty lidi, co tam bydlejí, je rádi uvítají. [...] My tam přišli a ona měla i upečený koláče, ukázala jí všechno. A ta byla ráda, že ten její barák stojí a že není zhuntovanej a že tam žijou lidé a mají se dobře a ona jí přinesla dárek, tak já si to představuju. A nikdo neříkal, že chce svoje věci zpátky. Ale omluvu by chtěli, omluvu, že to byla špatná věc, tady ten odsun, jenom kdyby to jedno slovo říkali. Ne ty lidi tady, ty to nenařídili ten odsun, ale vláda. Že se prostě unáhli, že tohleto nemělo bejt.“

Je signifikantní, že právě otevřená diskuze na téma tzv. „Benešových dekretů“ a „požadavků sudetských Němců“ přispěla současně také k prezentaci Němců, kteří

¹⁷¹ Na problematiku nuceného vysídlení německého obyvatelstva se v podmínkách komunistického režimu poukazovalo pouze v disidentských kruzích [Tomášek 2004: 129 – 154].

nuceně vysídlení nebyli. To však ze strany samotných aktérů této kolektivity není vnímáno pozitivně, kdy spojování s rétorikou Sudetoněmeckého landsmannschaftu, je chápáno jako ohrožení postavení skupiny v očích české společnosti. Faktem ovšem zůstává, že je to především minulost, která činí v současné době české Němce na veřejnosti „viditelnými“ [srov. Šmídová 2004: 151 – 174].

Patricie Hanzlová [2006: 187] na základě svého etnografického výzkumu mezi českými Němci konstatuje, že v případě „němectví“ se jedná o stigmatizovaný typ sociální identity, přičemž *„prostorem produkce stigmatu je minulost“*. Současně i poznatky z našeho výzkumu ukazují, že narátoři se ve svých biografických vyprávěních orientují především na traumatické události předválečného, válečného a poválečného období. Pro konstrukci kolektivní paměti a identity dané generace se tudíž ukázalo být příznačné jak vyrovnávání se s traumatem kolektivních pachatelů, tak obětí. Projev stigmatizace kategorie „němectví“ byl přítomen rovněž přímo ve sděleních, v nichž narátoři vymezují vlastní etnickou identitu a v souvislosti s tím hovoří o studu. Pro ilustraci jsou uvedeny následující výpovědi.

Výpověď narátora Schillera (1932):

„Ich fühle mich als Deutscher. Ich musste vieles durchmachen eben seit fünfundvierzig und so und da kann man sich als nichts Anderes fühlen. Ich mein, wenn man angeekelt waren fünfundvierzig als deutsche Schweine oder so, da kann man sich nicht ändern, da ist meine Ansicht. Und das kränkt mich auch oft, wenn die Tschechen über den Deutschen schimpfen. Das kränkt mich sehr.“¹⁷²

Výpověď narátora Bergera (1933):

„Já jsem Němec a zůstanu Němcem [...]. Každý myslím má trošku v sobě ten nacionalismus a je hrdej na to. A já se nestydím za to, že jsem Němec, a můžu říct, že jsem hrdej, jsem se tak narodil a taky tak umřu.“

¹⁷² „Já se cítím jako Němec. Já jsem musel hodně prodělat právě od roku pětáctýřicet a tak, tak se nemůžu cítit jinak. Já myslím, když jsme vzbuzovali odpor jako německý prasata v pětáctýřicátém nebo tak, tak se nemůže změnit, to je můj pohled. A to mě také vždycky raní, když Češi na Němce nadávají. To mě vždy moc raní.“

Výpověď narátorky Horáckové (1926):

„Já jsem se narodila jako Němka a jako Němka umřu, i když moje děti sou Češi. A já se za to nestydím, já tady mám svoje předkové, pochovaný všechny, ty by se v hrobu otočili, kdybych já řekla, já jsem Češka. Že bych se za to měla co stydět? Ale já nemůžu, nejde to, jak se člověk narodí, takovej je, si myslím, jo. Něco jinýho, kdyby jeden z mejch rodičů byl Čech, tak bych mohla říct, já jsem po tátovi Češka nebo po mámě, ale když oba dva rodiče a babičky a dědečkové a všichni byli Němci, já nemůžu najednou být Češka, to vůbec není myslitelný.“

V závěrečné fázi každého biografického rozhovoru byl věnován prostor otázce, jak se dnes sami nárátoři etnicky/národně identifikují. Výsledky výzkumu ukázaly, že u nejstarší generace k zásadnějším změnám ve vnímání etnické příslušnosti nedošlo. Etnicita je interpretována jako neměnná a primordiálně daná entita, německá etno-kulturní identita je fixně internalizována. Nárátoři se jasně hlásili ke svému „němectví“ (a to i v případech, že pocházeli ze smíšených manželství), především s odkazem na předky a jazyk.¹⁷³

Výpověď narátorky Kůsové (1930):

„Já se cejtím jako Němka, protože mám rodiče a oboje dvoje byli Němci, taky němčinu mám v sobě, to už je vrozený, my sice jsme tady doma, tady se taky cejtíme dobře, nevede se nám špatně, ale ta němčina ta holt je v nás.“

Výpověď narátorky Adamové (1942):

„Když žili všichni ty příbuzný, co už zemřeli, tak k nim byl takovej ten vztah německej a hrozně důvěrněj, protože to byli rodiče táty a táta a máma i můj bratr, ten taky neumí moc česky, takže já se cejtím tak napůl, no, mám ráda obojí, ale jako národností zůstanu Němka, to se nedá změnit a při tom já si zůstanu, ale nemám nic proti nikomu, já se ráda se všema pobavím, ale Němka zůstanu, no.“

¹⁷³ K posunu etnického vědomí dochází pouze ve třech případech u zástupců mladších ročníků, kdy se etnická identita těchto nárátorů jevila jako ambivalentní. Příkladem je úryvek z biografie narátorky Pěkné (1939): *„Já se cítím spíš jako Češka teďko, co tady žiju. Ta němčina ve mně je, ale jenom spíš jako vevnitř, ale to okolí všechno, je pro mě český, no. Oni i ty děti, že s nima mluvím česky.“*

Z výpovědí narátorů dále vyplynulo, že při označování vlastní kolektivity nabývala zásadního významu identifikace s místem. V biografiích žádný z narátorů nevyužívá označení český nebo sudetský Němec. Vždy o sobě hovoří jako o Němcích, pokud ovšem dojde ke specifikaci, pak je jejich vymezení především regionálního rázu, tzn. chomutovští Němci, krušnohorští Němci popřípadě také Němci z Čech.¹⁷⁴ Identifikaci s prostorem na lokální či státní úrovni lze považovat za výraznou komponentu etnické identifikace této generace. Setkáváme se zde především s pojmem *Heimat* – domov, který odkazuje na intimní sféru každodennosti. Ondřej Roubal [2009: 96], analyzující teritoriální identitu v pohraničí, hovoří v tomto kontextu o silném vztahu k aktuálně žitému prostoru, „*který tvoří zónu bezpečí, intimacy, důvěrné znalosti, opory a spolehlivosti*“. Narátoři tento prostor spojují především s předky, rodinou a přáteli. Ilustrují to následující výpovědi.

Výpověď narátora Schillera (1932):

*„Ich bin hier geboren, ich bin hier zu Hause. Ich habe mit den Nachbarn gar keine Probleme. Wir sind Deutsche aus der Tschechei.“*¹⁷⁵

Výpověď pana Bergera (1933)

„Cítím se tu doma, protože sem se tu narodil, je to moje Heimat, tam kde sem se narodil, kde sou kořeny, to vám dneska řekne každéj odsunutej Němec, že tady to je jeho domov a přitom žije v Německu.“

Rovněž aspekty kulturní identity jsou důležitým atributem skupinové sounáležitosti místních Němců. Lokální kulturní specifika se projevily především v souvislosti s výročními rituály. Narátoři (a to i zástupců mladších generací) zmiňovali oslavu Velikonoc a s nimi spojený zvyk hledání vajíček. Dále to bylo také pečení masopustních koblížků či dodržování adventního času (adventní věnec, adventní

¹⁷⁴ Dnes vžité označení sudetský Němec odkazuje na nuceně vysídlené Němce. Pojmenování český Němec lze považovat od roku 1993 za korektní označení občanů České republiky německé národnosti a takto je s ním v práci po celou dobu zacházeno.

¹⁷⁵ „*Já jsem se tady narodil, jsem tady doma. Se sousedy nemám vůbec žádné problémy. Jsme Němci z Čech.*“ V biografiích starší generace se běžně setkáváme s označením „*Tschechei*“ pro Česko. Jedná se o neoficiální název, který v důsledku nacistického užití „*Resttschechei*“, ve smyslu zbytkového Česka vzniklého po Mnichovské dohodě, získal pejorativní nádech.

kalendář). Za velký symbol krušnohorské kultury je pak pokládán především písničkář a muzikant Anton Günther.¹⁷⁶

Oproti tomu religiozita byla v biografických vyprávěních zmiňována spíše okrajově, především ve spojení s dětstvím a rodiči. Náboženství, coby instituce tradičně přispívající k sociální kohezi určité kolektivity, zde nenabývalo většího významu. Zmiňované byly náboženské poutě, ale to především ve vztahu k minulosti.¹⁷⁷ Náboženská víra jako důležitá součást identity byla zaznamenána pouze u jedné narátorky. Celkově lze tudíž konstatovat, že v souvislosti s formováním etnické identity této skupiny dnes již religiozita v podobě katolictví nezastává tak výraznou pozici, jako tomu bylo v minulosti.

4.1.6 Shrnutí

Sledováním kolektivně sdílených vzorců paměti v životních vyprávěních nejstarší generace českých Němců jsme se dotkli různých historických údobí, která různou intenzitou zasáhla do žitého světa těchto osob. Na základě analýzy tohoto biografického materiálu bylo definováno pět základních typů možné interpretace etnické/národní kategorizace ze strany sociálních aktérů.

První typ, **etnicita jako otevřená kategorie**, souvisí s reflexí prvorepublikového soužití Čechů a Němců, které narátoři vyzdvihují jako neproblematické a nekomplikované. Hranice etnické identity byly interpretovány jako fluidní a běžně průchodné. Tato otevřenost etnicity byla demonstrována především na příkladech smíšených sňatků, kulturní asimilace a jazykového bilingvismu. Tento pozitivní aspekt vztahu obou komunit je komunikován především v souvislosti s potřebou hledání společného spojujícího potenciálu Čechů a Němců.

¹⁷⁶ Narátorka Adamcová (1942) např. hovoří o četbě německých klasiků: „*Tatínek mě hodně jako měl ke čtení. On byl dost založený jako, jak bych to řekla, inteligentně se dá říct. On hodně četl, všechny ty Goethovy spisy, hodně Heinovy písně a básně a knihy mám ještě dneska doma po něm. Takže já musela pořád číst [...], to bylo švabachem a já nevěděla G a S, ono to všechno bylo stejný. Ještě dneska ho přečtu. A to mi jako zůstalo.*“

¹⁷⁷ Chomutovští Němci se ještě dnes pravidelně účastní poutě ke kostelu Navštívení P. Marie v nedaleké obci Květnov.

Druhý typ, **etnicita jako nepropustné kategorie**, je zachycen v souvislosti s historickými zkušenostmi z doby připojení pohraničních oblastí k třetí říši a s válkou. Toto období je interpretováno jako konec soužití Čechů a Němců a dříve neostrá hranice mezi „my“ a „oni“ se transformuje v jasnou identifikaci aktérů s konkrétní etnickou/národní skupinou. Signifikantní je potřeba objasňovat, ospravedlňovat a relativizovat připsanou pozici Němců jako podpůrců hitlerovského Německa a distancovat se od nacistické totality. Toto probíhá na základě kolektivně užívaných výkladových vzorců, jež se v biografiích pravidelně objevují a odkazují na špatnou socio-ekonomickou situaci, vlastní perzekuci ze strany nacistického režimu, ztráty na životech za války a politickou orientaci rodiny. Patrná je snaha vyloučit hitlerovce/henleinovce z vlastní skupiny a polarizovat Němce na „dobré“ a „zlé“. Úsilí narátorů narušit schematické kategorizování Němců jako pachatelů lze chápat jako formu strategie vyrovnání se s připsaným stigmatem kolektivní viny.

Etnicitu jako stigmatizovanou kategorii interpretují narátoři v souvislosti s poválečným děním, které je spjato s represivními a exkluzivními praktikami uplatňovanými vůči německému obyvatelstvu na základě principu kolektivní viny. Akt stigmatizace „němectví“ probíhal formou symbolického a následně faktického vymístění příslušných osob, kterým je připsán status neplnohodnotného jedince. Historické zkušenosti tohoto období zaujímají v kolektivní paměti českých Němců největší diskurzivní prostor a představují největší traumatický potenciál. Ze strany narátorů dochází ke zpochybňování „jasné“ hranice mezi viníky a oběťmi. Pachatelé traumatu okupace a druhé světové války jsou v tuto chvíli identifikováni jako oběti poválečných excesů a nucené migrace.

V podmínkách komunistického režimu lze hovořit o **etnicitě jako o zamlčované kategorii**. Komunistickou mocí podporovaný obraz Němce jako nepřítele a zakoušená každodennost osob zařazovaných do této kategorie vedly nejdříve k další vlně migrace a následně spíše k latentnímu ztotožňování se s „němectvím“ a k asimilačním tendencím. Diskurz zamlčované etnicity, probíhající např. prostřednictvím neužívání německého jazyka na veřejnosti, je pro toto období příznačný.

V souvislosti s politickými změnami 90. let dochází ve veřejném diskurzu k obrácení pozornosti na problematiku důsledků nuceného vysídlení německého obyvatelstva z Československa a započalo postupné vyrovnávání se kolektivním traumatem

a usmiřování obou komunit. Především starší generace českých Němců se chopila možnosti opět prezentovat svou etnickou příslušnost. Po době latence lze tak stigmatem zatíženou kategorii „němectví“ do jisté míry nahlížet jako **znovu oživenou etnickou kategorii**.

Intersubjektivní zkušenost předválečného, válečného a poválečného období lze shledávat za jeden z hlavních formativních prvků této nejstarší generace. Konstrukce etnické/národní identity této generace se vedle sdílené kolektivní paměti dále odvíjí od komponent jako domov či různé aspekty lokální kultury.

V následující části práce si klademe otázku, do jaké míry došlo k mezigenerační transmisi německé etnické identity. Z tohoto důvodu se pro nás staly relevantní také biografie příslušníků dalších dvou generací. Při analýze a interpretaci mezigeneračních vztahů sledujeme především to, jakým způsobem a prostřednictvím čeho narátoři sami sebe identifikují a jakého významu při tomto procesu nabývá etnická identifikace jejich předků. Jelikož se jako zvláště důležitý atribut etnické identity jevil jazyk, je zároveň předmětem našeho přemýšlení jazykové vědomí narátorů. V kontextu této problematiky je dále pozornost věnována analýze faktorů, které mohou ovlivňovat případné mezigenerační proměny těchto dvou fenoménů.

4.2 K etnickému a jazykovému vědomí českých Němců ve světle mezigeneračního srovnání¹⁷⁸

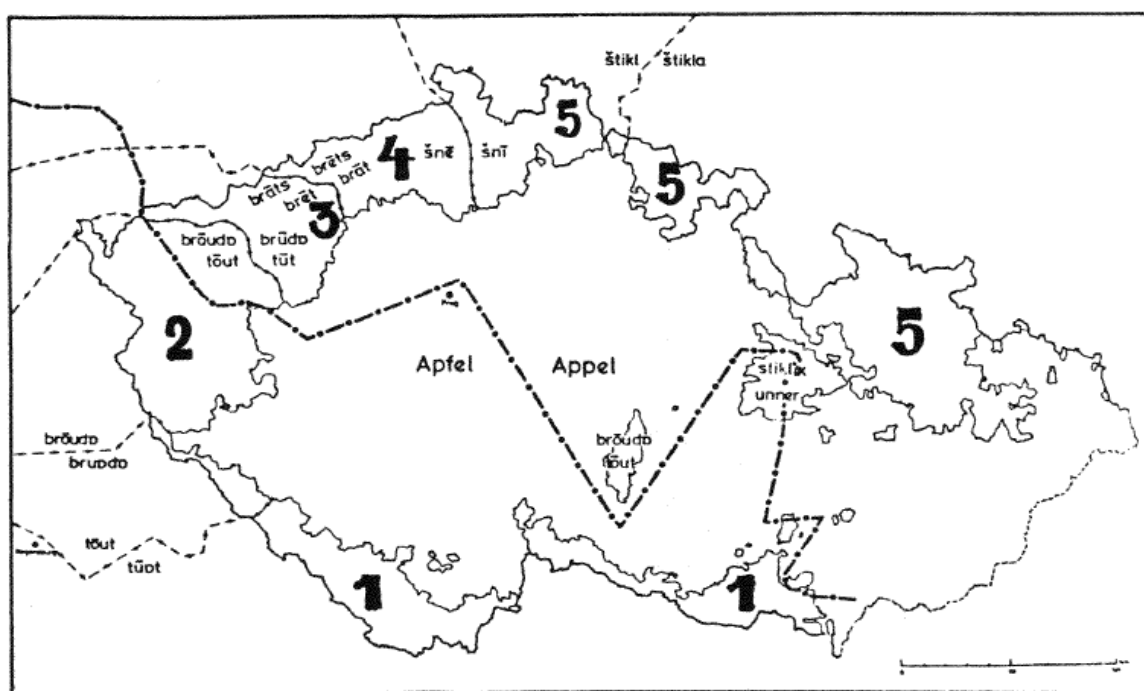
V rámci této kapitoly jde o zamyšlení nad otázkami vztahu etnické identity a jazykového vědomí českých Němců z hlediska mezigeneračního srovnání. Relevantní jsou v tomto ohledu tudíž zejména ty pasáže životních příběhů, ve kterých se informátoři nějakým způsobem dotýkají problematiky etnicity a jazyka.¹⁷⁹

¹⁷⁸ K problematice etnické identifikace a jazykového vědomí českých Němců již autorka publikovala dílčí studii, srov. Kreisslová [2010b: 92 – 110].

¹⁷⁹ Nekvapil [2004: 147 – 172] v tomto případě používá termín jazyková biografie (Sprachbiographie), tzn. biografie, kde se jazyk stává tématem vyprávění.

Pro sledovaný terén je signifikantní, že zdejší německy hovořící obyvatelstvo v různých obměnách zpravidla užívá tři jazykové variety: češtinu, němčinu a lokální dialekt německého jazyka. Místní dialekt má dále různé formy lišící se často od obce k obci. Zdejší Němci rozlišují např. tzv. chomutovské (*komotauer Mundart*), kadaňsko-doupovské (*kaadner-douppauer Mundart*) či krušnohorské (*Erzgebirgisch*) nářečí, přičemž difference mezi těmito variantami je nepatrná.¹⁸⁰ Místní dialekt se řadí do skupiny východofranckých dialektů, které se vztahují především na oblast středního Krušnohoří, od Jáchymova po Chomutov, Most, Žatec a Podbořany a dále pokračují jižním směrem. Tam se setkává se severobavorskou jazykovou oblastí příznačnou pro západní Čechy, v níž je používán dialekt známý pod názvem „Egerländisch“ [Baumbach 2001: 82 – 83]. Pro ucelenou představu následuje mapa nářečových oblastí německého jazyka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, pro účely této práce je relevantní zejména nářečová oblast pod číslem tři.

Nářečová oblast německého jazyka v českých zemích [Baumbach 2001: 83]

1. středobavorská; 2. severobavorská; 3. východofrancká; 4. hornosaská; 5. slezská

¹⁸⁰ Záznamem a analýzou německých nářečí na území českých zemí se zabývá projekt *Atlas historických německých nářečí na území České republiky* (ANČ).

Mateřský jazyk¹⁸¹ je zpravidla možno považovat za jeden z hlavních indikátorů etnické identity. Zejména v etnicky a jazykově heterogenních oblastech však není neobvyklé, že mateřský jazyk a etnicita nejsou ve shodě a během života dochází k různým změnám obou jevů [Hernová, Sokolová 2000: 33]. Lze tudíž vyslovit otázku, který jazyk je dle narátorů, jakožto zástupců bilingvního společenství,¹⁸² považovaný za mateřský a zda je ve shodě s jejich etnickým vědomím.

Pravidelná sčítání obyvatelstva poukazují na odklon od německého mateřského jazyka u občanů hlásících se k německé národnosti. Při sčítání lidu v roce 2001 téměř 30 % těchto osob nepovažovalo za svůj mateřský jazyk němčinu.¹⁸³ Dva mateřské jazyky v kombinaci čeština a němčina uvedlo 27,3 % osob [Český statistický úřad 2003]. Obdobný vývoj zaznamenaly i již dříve provedené sociologické výzkumy soustředící se na oblast severních Čech. V roce 1970 uvedlo 92 % Němců jako svůj mateřský jazyk němčinu, v roce 1987 jich bylo 65,5 %, přičemž největší podíl na tomto výsledku měla nejstarší generace. Opačný pohled umožňují údaje, dle kterých se v roce 1970 k češtině jako ke své mateřštině přihlásilo pouze 7,2 % Němců, v roce 1987 jich bylo již 33 % [Novotný 2002: 256].

Obdobně lze i z biografických rozhovorů vyvodit poznatek, že německý jazyk jako etnoidentifikační znak sehrává dominantní roli především u nejstarší generace. V mnohých výpovědích byl jazyk prezentován jako centrální symbol, jímž byla deklarována příslušnost k etnické skupině. V zásadě zde panuje shoda etnické identity a mateřského jazyka, tedy relace jsem Němec a mou mateřštinou je němčina. Až na výjimky považuje většina narátorů za svou mateřštinu němčinu v podobě lokálního nářečí. Jeho komunikační doménou se stala především rodinná sféra, dále je dialektu užíváno při komunikaci v rámci dané kolektivity místních Němců. V důsledku negativního vnímání a odmítání německého jazyka majoritou v poválečném a následujícím období protiněmeckého diskurzu, dochází ze strany narátorů ke skrývání

¹⁸¹ Mateřský jazyk může být chápán různě. Nejčastěji se jím označuje jazyk, který se jedinec naučil jako první, zpravidla od matky. Jedná se ovšem i o jazyk, s nímž se jedinec identifikuje, má k němu nejbližší citový vztah; jazyk, který používá častěji nebo ho lépe ovládá; jazyk, jenž je mateřským určité zemi či regionu [Nekvapil, Sloboda, Wagner 2009: 50; Šatava 2009: 75].

¹⁸² V literatuře existují různé definice bilingvismu neboli dvojazyčnosti. Jedna z definic požaduje schopnost ovládnutí dvou jazyků na úrovni mateřského jazyka. Volněji, a takto je chápán i v této práci, je charakterizován jako schopnost užívat dva jazyky bez ohledu na výši jejich znalosti.

¹⁸³ Pro účely tohoto sčítání obyvatelstva byl mateřský jazyk definován jako „jazyk, kterým s danou osobou mluvila matka nebo osoby, které ji vychovaly“ [Nekvapil, Sloboda, Wagner 2009: 50].

mateřského jazyka a lze hovořit o tzv. kovertním bilingvistu (*covert bilingualism*).¹⁸⁴ Tyto podmínky lze považovat za jeden z faktorů ovlivňující následný generační jazykový posun tohoto jazykového společenství, projevující se jako přechod od původního jazyka k jazyku majority.

Výše znalosti spisovné formy německého jazyka nejstarší generace je do značné míry odvislá od toho, zda narátoři patří ke starším ročníkům, kterých se ještě týkala německá školní docházka. Spisovný jazyk funguje hlavně jako zprostředkovatel informací z televize, tisku apod. Užíván je též při styku s občany z německojazyčného prostoru, především Německa.

Během terénního výzkumu bylo u mluvčích zaznamenáno přepínání jazykových kódů (*code switching*) německého a českého jazyka.¹⁸⁵ Při komunikaci v německém jazyce nejstarší generace je signifikantní občasné a nepravidelné vkládání českých slov nebo slovních spojení do původního jazyka. V rámci rozhovoru se tak dělo např. z důvodu zdůraznění určitého slova typického pro určitou dobu, slova spojeného se vzpomínkou na určitou situaci či citování výroků konkrétních osob. Příkladem jsou následující úryvky z biografii.

Úryvek z biografie narátorky Janovské (1924):

*„Mein Ehemann war Tscheche, der war von Tábor, aber der hatte auch schöne Erlebnisse, der war totálně nasazený und ist bis Österreich gekommen von einundvierzig bis fünfundvierzig.“*¹⁸⁶

*„Auf einer Seite war's gut, auf der anderen Seite waren wir wieder smíšený manželství.“*¹⁸⁷

¹⁸⁴ Kovertní bilingvist je definován jako druh bilingvistu, při kterém mluvčí zatajuje znalost určitého jazyka kvůli jeho negativnímu postavení u druhých lidí [Štefánek, Palcútová, Lanstýák 2008].

¹⁸⁵ Přepínání kódů je definováno jako užívání dvou nebo více jazyků či variet jednoho jazyka v rámci jednoho řečového aktu a je významným aspektem bilingvistu. Do tohoto fenoménu lze zahrnout i takové případy, kdy dochází k přepnutí do druhého jazyka, ne však již k návratu k jazyku původnímu. Dále lze za střídání kódů považovat i jazykovou situaci, kdy je z druhého jazyka užito pouze jedno slovo. Proces, při kterém jsou do jazyka vkládány jednotlivá slova či slovní spojení z jazyka druhého, pak označujeme jako transfer. Nejčastěji se jedná o podstatná jména a tento jednoslovný transfer není vždy jednoduché odlišit od jazykové výpůjčky. V případě jazykové výpůjčky se slovo z druhého jazyka stalo již organickou součástí jazyka prvního. Podrobněji k problematice bilingvistu a přepínání kódů srov. např. Lanstýák [2000: 1 – 17].

¹⁸⁶ „Můj muž byl Čech, on byl z Tábora, ale ten měl také pěkné zkušenosti, on byl totálně nasazený a dostal se až do Rakouska od jednačtyřicátého do pětačtyřicátého.“

¹⁸⁷ „Na jedné straně to bylo dobré, na straně druhé jsme byli zase smíšené manželství.“

Úryvek z biografie narátora Schillera (1932):

„Und es war auch zugesprochen gewesen damals von Národní výbor, aber es ist nichts draus geworden.“¹⁸⁸

Úryvek z biografie narátorky Bauerové (1939):

„Wie da in Oberhals war einer, der ist dann krank geworden und da sind ja viele chataři von Saaz und von dort und die haben es ausgemacht in Saaz im Krankenhaus und der hat sich aufgehängt, weil der kein Wort tschechisch gekannt hat.“¹⁸⁹

Dále se např. využívalo českých pojmů k označení příbuzenských vztahů s českými členy rodiny. Viz např. úryvek z biografie narátorky Haasové (1930):

„Also die babička die hat so Deutsch geredet wie ich tschechisch.“¹⁹⁰

Tato jazyková směna byla vedle biografických rozhovorů identifikována především během zúčastněného pozorování a v neposlední řadě se k ní vyjadřovali i samotní narátoři. Jako příčina jednoslovného transferu je uváděna momentální absence slov mluvčího. Viz následující výpovědi.

Výpověď narátora Schillera (1932):

„Wenn wir Deutsch untereinander sprechen mit Deutschen von hier, mit Nachbarn und man weiß, dass die Tschechisch verstehen, dann greift man zu einem tschechischen Wort. Wenn man sich Deutsch unterhalten. Die Kinder machen es auch. Wenn sie nicht drauf kommen, was das für ein Wort ist, dann kommt's in der Sprache oder in der Sprache [Lachen].“¹⁹¹

Výpověď narátorky Linhartové (1938):

„Když třeba mluvím německy a honem nemůžu přijít na to slovo, který chci, tak do toho vsadím, ale to je jenom mezi námi, to český. [...] To dělá i naše prezidentka, ona

¹⁸⁸ „A také to tehdy bylo přislíbené od Národního výboru, ale nic z toho nebylo.“

¹⁸⁹ „Tady v Horní Halži byl jeden, ten pak onemocněl a tam je přece hodně chatařů od Žatce a ti to zařídili v nemocnici v Žatci a on se tam oběsil, protože neuměl ani slovo česky.“

¹⁹⁰ „Babička ta mluvila německy stejně jako já česky.“

¹⁹¹ „Když mluvíme mezi sebou německy s Němci tady odsud, se sousedy a člověk ví, že rozumí česky, tak sáhneme po českém slově. Když se bavíme německy. Děti to dělají také. Když nepřijdou na to, co je to za slovo, tak to přijde v té nebo té řeči [smích].“

třeba má projev, ona umí perfektně, ale je prostě takovej okamžik, kdy mluví, mluví, se zarazí, protože honem neví to slovo, tak to řekne česky, no všichni se smějem, protože to dělá každý z nás.“

Intenzivněji se tento jev vyskytoval při komunikaci německy hovořících osob střední a nejmladší generace. Ve třech případech byly zaznamenány bilingvní jazykové situace, kdy byl při komunikačním aktu prarodiče a vnoučete či rodiče a dítěte používán smíšený německo-český jazyk. Lze tak hovořit o specifickém německo-českém idiolektu příslušníků starší a mladší generace. Současně byla zaregistrována jazyková situace, kdy prarodič v dialogu s vnoučetem hovořil německy, potomek odpovídal česky. Pro mladší generace je signifikantní, že dochází při používání němčiny k omezení slovní zásoby a ke gramatické nejistotě. Především tento jazykový deficit je důvodem prolínání a míchání obou jazyků. Z výpovědi dvou zástupců nejmladší generace hovořící jak německým dialektem, tak spisovnou němčinou dále např. vyplynulo, že jednoslovný transfer probíhá vždy z jazyka českého, jelikož se jedná o přirozenější přechod, nežli do spisovné formy německého jazyka.

Současně vzniká další možná varianta, kdy je potomek receptivně bilingvní (*receptive bilingualism*), tzn. že je schopen jazykovému kódu rozumět, avšak sám ho neumí aktivně používat.¹⁹² Tento jev nebyl výjimečný. Zmiňován byl samotnými narátory nejstarší generace při hodnocení jazykových schopností potomků, zpravidla se však hovoří již o úplné jazykové asimilaci a přerušení jazykového přenosu.

Výpověď narátorky Pulzové (1933):

*„Deutsch kann sie auch [Enkelin]. Ja, sie versteht alles, aber zu uns spricht sie nicht Deutsch, zu mir. Da schämt sie sich oder was. Ich rede mit ihr Deutsch und sie antwortet Tschechisch. Ist typisch. Ob zwar ihr Vater ist ein Deutscher. Und die haben halt auch zu Hause dann, sind in die vierzig Jahren in dem Sozialismus alle aufgewachsen, und hat man ja lieber Tschechisch gesprochen wie Deutsch.“*¹⁹³

¹⁹² Receptivní bilingvismus neboli také pasivní bilingvismus je definován jako druh bilingvismu, při kterém mluvčí rozumí mluvené a psané variantě druhého jazyka, ovšem sám v tomto jazyce neumí hovořit ani psát, i když je s tímto jazykem (v pravidelném) styku [Štefánik, Palcútová, Lanstyák 2008].

¹⁹³ „Německy umí taky [vnučka]. Ona rozumí všemu, ale s námi německy nemluví, ke mně. To se stydí nebo co. Já s ní mluvím německy a ona mi odpovídá česky. To je typické. Přestože její otec je Němec.

Narátoři z řad nejstarší generace, kteří uzavřeli sňatek s partnerem stejné národnosti, mezi sebou komunikují v německém jazyce. Pokud vzniklo národnostně smíšené manželství, byl obvykle v důsledku převládajícího socio-kulturního prostředí a českého partnera zvolen jako komunikační prostředek mezi partnery jazyk majoritní. Setkáváme se zde s rozdílnou situací, než tomu bylo u rodičů této generace, kdy v případě národnostně smíšeného manželství byl volen jazyk německý. Tato diskrepance vzniká v důsledku poválečné radikální národnostní proměny v pohraničních oblastech českých zemí, při níž dochází k transformaci německého jazykového prostředí na české. Komunistický režim v Československu a jeho asimilační a netolerantní menšinová politika omezovaly rozvoj a užívání německého jazyka a vzdělávání v mateřtině. Nejvýznamnější dopad v tomto ohledu měla absence německého menšinového školství. Německý jazyk se dostával do izolace, radikálně ustupoval z veřejného života a jeho hlavní doménou se stávalo především rodinné prostředí. V důsledku špatného postavení a odmítání tohoto jazyka ztrácel postupně i v soukromé sféře na důležitosti, ve smíšených rodinách se preferoval obvykle již jazyk český [srov. Staněk 1993]. Dle Borna [1990: 222] osoby narozené po roce 1945 už ve většině případů hovoří pouze jedním jazykem – češtinou nebo slovenštinou. Obdobně se k jazykové situaci německé menšiny vyjadřuje Staněk [1993: 132, 147], když uvádí, že již v polovině 50. let byla u dětí z národnostně smíšených rodin, ale čím dál častěji i z rodin etnicky homogenních znalost němčiny v její spisovné formě poměrně nízká. Výzkumy z poloviny 60. let ukázaly, že v národnostně smíšených rodinách se v 75 % hovoří pouze česky a z 68 % je výchova dětí v těchto rodinách česká.

Poznatky ze získaných biografických vyprávění poukazují na obdobný vývoj. Ilustrují ho např. následující výpovědi narátorek, které, ačkoliv se identifikovaly s „němectvím“, na předání jazykové znalosti rezignovaly a preferovaly českou jazykovou výchovu dětí. Jako důvod byla uváděna smíšená manželství, kdy partner německý jazyk neovládán, nebo ho dokonce přímo odmítal. Vliv mělo i dominující české jazykového prostředí, tehdejší nízká jazyková prestiž němčiny a celospolečenská orientace na ruskojazyčný prostor.

A oni už holt potom doma, všichni vyrůstali čtyřicet let v socialismu, a to se přece raději mluvilo česky než německy.“

Výpověď narátorky Nečasové (1934):

„Ja, in meiner Ehe, also zweiundfünfzig habe ich geheiratet und mein Mann war Polizei, der war von Mělník und der hat kein Wort Deutsch gekannt und der wollte auch nicht, dass ich meinen Sohn Deutsch lerne, der hat gedacht, dass ich ihn etwas einflüstere, was er nicht versteht [Lachen] [...]. Da haben wir nur Tschechisch geredet.“¹⁹⁴

Výpověď narátorky Řehákové (1928):

„Jenom česky. Já jsem neuměla česky, tak já jsem se musela naučit česky, právě. Můj muž uměl trochu německy, bylo to legrační, ale rozuměli jsme si. [...] Ale doma jsme mluvili jenom česky, no.“

Výpověď narátorky Dvořáčkové (1943):

„Pokračujeme pořád německy, pořád mluvíme s maminkou. Já jsem zase s rodinou a dětma mluvila spíš česky, protože manžel byl Slovák, on německy neuměl, takže my jsme mluvili pořád česky doma. Děti jako vyrůstaly spíš v té český rodině už potom. Dneska pořád ještě s maminkou mluvíme německy. Jenom když přijdou mladý, tak že nerozuměj, tak mluvíme s nima česky, že jo.“

Výpověď narátorky Kůsové (1930):

„Za manžela jsem si vzala Čecha a doma se mluvilo česky, akorát s dětma, že jsem mluvila občas německy, když jsme byli u mejch rodičů. Manžel rozuměl německy a domluvil se, ale pak se spíš mluvilo česky, děti chodily do český školy.“

Pokud k předání jazykové znalosti na mladší ročníky docházelo, pak zde zpravidla sehrávala velice zásadní roli nejstarší generace, v některých případech z důvodu vlastní špatné znalosti českého jazyka.

¹⁹⁴ „Jo, tak v mém manželství, padesát dva jsem se vdávala a můj muž byl policista, on byl od Mělníka a on neuměl ani slovo německy a on také nechtěl, abych svého syna učila německy, on si myslel, že bych mu něco našeptávala, čemu by nerozuměl [smích] [...]. Tak jsme mluvili jenom česky.“

Výpověď narátorky Janovské (1924):

„Bei meinen Eltern war es nur Deutsch und nachher durch den dass wir haben gewohnt, wo die Eltern gewohnt haben, aber jeder andere Wohnung, ja, haben meinen Kinder Deutsch gelernt. Weil sie mit der Oma Deutsch gesprochen, die wenig Tschechisch kannte [...]. Und meine Tochter, die ist dann sogar als Mädel, ist sie mit der Oma immer einkaufen gegangen, hat es Tschechisch verlangt und die Oma hat es ihr immer gesagt.“¹⁹⁵

Výpověď narátorky Horáčkové (1926):

„My jsme mluvili doma česky, bydleli jsme s rodičema v jednom baráku. Tak rodiče na děti německy, takhle oni vlastně taky česky a německy, ale maminka česky vůbec neuměla, táta už uměl trochu, ale děti holt se naučily podle maminky, ta mluvila krušnohorským dialektem. Tak oni taky jenom krušnohorsky a dodnes oni česky německy, ale ne spisovně německy, ale časem i spisovně, protože maj jako i dost přátel v Německu [...].“

Už jen sporadicky docházelo k předávání německého jazyka na nejmladší ročníky. Převažující schéma vyplývající z výpovědí nejstarších narátorů ukazuje, že zástupci střední generace ještě německy hovoří a často této znalosti využívají v zaměstnání. V důsledku uzavření sňatku s českým partnerem se v rodinách těchto osob ovšem komunikuje pouze česky, a k jazykovému přenosu na vnoučata tudíž již nedochází.

Výpověď narátorky Adamcové (1942):

„Když přišly dvojčata, do těch tří let tak jsem s nima mluvila jenom německy, jsem byla do tří let s nima doma [...]. Pak šly do školky, tak to jako přestalo. Jak začly číst ve škole, tak jsem je začala honit ke čtení německejch knížek dětskejch. Obě holky se tím dneska živí. Ty problémy byly, protože třeba nechtěly číst jako děti, člověk je musel nutit, měly svojí školu a němčina je moc nebavila, no ale každé den musely. [...] Už se mluví česky (v rodině dětí) a vnoučata už nemůžu obsáhnout v tý němčině, už se to

¹⁹⁵ „U mých rodičů to byla jenom němčina a tím, že jsme bydleli, tam kde bydleli rodiče, ale každý v jiném bytě, tak se naučily moje děti německy. Protože mluvily s babičkou německy, ona uměla málo česky [...]. A moje dcera jako malá holka, dokonce pak chodila s babičkou nakupovat a chtěla to česky a babička jí to říkala.“

nepředává, už ne, už to nejde. Už maj taky manžele Čechy a už taky není čas. Jako jedna vnučka se učí, ta chodí na nějaký kurz, ale to už není mateřština [...].“

Výpověď narátorky Legerové (1935):

„Němčinu používám dneska hlavně doma s manželem. Taky se synem, i když on mi dává českou odpověď, s vnukem, ten se snaží, ale u nich doma se mluví jenom česky. Syn do první třídy neuměl vůbec česky, ale během chvíle se to prostě naučil, no a vnuk, toho jsme měli dva roky u nás, tak jsme s ním taky mluvili dialektem i správnou němčinou. Ovládaj to, ale není to perfektní.“

4.2.1 Etnické a jazykové vědomí střední generace

Bylo již uvedeno, že výzkumné poznatky poukazují na překrývání etnického a jazykového vědomí u nejstarší generace. Německá národní a jazyková identifikace je u této skupiny fixně internalizována. K jistému posunu dochází u narátorů generace střední, která prožila své formativní období v podmínkách socialismu. Byla zachycena jak proměna etnické identity, tak jazykový posun. Pouze u dvou narátorů pozorujeme jasné ztotožnění s „němectvím“. V těchto případech byl jako mateřský jazyk uveden jazyk německý. Etnicita je prezentována jako biologická danost a narátoři odkazují na svůj původ. Toto primordialistické pojetí etnické identity je ovšem signifikantní především pro výpovědi nejstarší generace.

Pro ilustraci lze uvést sdělení narátora Puschnera (1947), jenž pochází z německé rodiny, a v jehož původní rodině byl proto jako komunikační prostředek preferován německý jazyk. Narátor předkládá vlastní představu o tom, co je mateřský jazyk. Definuje ho jako jazyk spojený s obdobím primární socializace, v níž byl jazyk předán od významných druhých. Je však zdůrazněna oslabená jazyková kompetence v německém, tedy mateřském jazyce oproti jazyku majority, který v jeho každodenním životě převládá. Pro volbu mateřského jazyka nebyla tudíž výše znalosti jazyka důležitým kritériem. V narativu je tematizován i protiněmecký diskurz tehdejší doby,

jenž paradoxně vedl k silnější identifikaci narátora s touto kolektivitou. I v dalších biografiích mladších generací se objevují vzpomínky na stigmatizaci německého jazyka a snahu o jeho vymístění ze strany různých institucí (v případě dále citovaného narátora se jedná o instituci školy).

„Přece se nemůžu cejtit jako Maďar, když jsem se narodil jako Němec [smích]. I když vím, že spousta lidí začali popírat to, co doopravdy jsou, ani se není čemu divit, když to bylo samý ‚fuj, to je Němec!‘ Ale já se tak cejtil i nadále, právě proto, že ve škole na mě učitel křičel: ‚Ty Němec, pojd’ k tabuli!‘ Byli ale i lidi, který se chovali solidně a nevadilo jim, že jsem Němec. [...] Mateřština je němčina, i když mluvím víc česky, protože musím, ale němčina je od rodičů, v tom jsem se narodil a tak to zůstane. Ale je jasný, že ovládám líp češtinu. Němčinu jsem měl na gymnáziu jako volitelný cizí jazyk, táta řekl: ‚Proč se budeš učit angličtinu, když neumíš pořádně německy.‘ Já jsem měl na maturitu jedničku, ale to neodpovídalo mým znalostem, to bylo v porovnání k jiným žákům, který vůbec neuměli. Ten pravopis, ten se zapomene časem a je hodně věcí, který nevím, jak bych řekl. [...] Doma se mluvilo jenom německy, když jsem pak šel do školy, tak jsem nic neuměl, ale jako dítě, to se rychle naučíte. S manželkou mluvím česky, je Češka, s dětma jsem já mluvil v němčině, dialektem, a manželka česky. Pak se to naučily taky od mejch rodičů, ty mluvili jenom německy. Dneska je to tak, že doma spolu mluvíme chvíli česky, chvíli německy. Oni taky už ve škole se mohly učit německy, tak uměj dobře spisovnou. Si pamatuju, jak nám za komunistů říkali, že děti nebudou umět ani jednu řeč pořádně, když na ně mluvíme německy i česky. A dneska by sami byli rádi, kdyby uměli.“

Biografická vyprávění dalších narátorů odkazují k dvojí identitě, významně ovšem převažuje vědomí „češství“ s odkazem na český jazyk a vazbu na český stát. V kontextu identifikace s národním státem lze hovořit o „*prostorovém vědomí národní identity*“ [Roubal 2009: 173]. Tento generační posun lze sledovat i v případech, kdy narátoři pocházeli z německých rodin, a německý jazyk byl na tyto osoby předán. Přes primární německé jazykové prostředí dochází postupně jak k etnickému, tak jazykovému posunu. Selhává zde definice mateřštiny jako jazyka, kterým mluví matka s dítětem či kterému se jedinec naučí jako první. Mateřštinou se stává jazyk v životě těchto osob převládající – jazyk majoritní. Znalost německého jazyka je v pohraničním prostoru

vnímána jako výhoda, často ho narátoři využívají v zaměstnání, jako mateřština je ovšem jednoznačně uváděn jazyk český. Mezi okolnosti, které při jazykových a etnických proměnách vlastního sebepojetí této generace sehrály dominantní roli, patří vlastní smíšené sňatky, omezené užívání mateřského jazyka a jeho postupná ztráta a především převažující jinoetnické prostředí. Pokud byl uváděn jazykový přenos na potomky, potom zde zásadní úlohu sehrává nejstarší generace.

Jako ilustrativní příklad je uvedena výpověď narátora Koukala (1951), pocházejícího z česko-německé rodiny. Jazykem jeho raného dětství je němčina, za svou mateřštinu ovšem považuje jazyk český, jenž v jeho každodenním životě dominuje. Význam němčiny shledává především v kontextu pracovního uplatnění:

„Doma se mluvilo německy, já jsem uměl, než jsem šel do škol, tak jsem vlastně česky pomalu ani pořádně neuměl. Takže doma se mluvilo německy, takže potom se ani máma neměla potřebu se učit česky. Babička s dědou německy, všechno se vlastně odehrávalo v němčině. Potom až jsem šel do školy, nebo až jsem začal brát českou řeč, to bylo, když jsem chodil ven mezi kluky. A potom škola. Samozřejmě potom časem ta řeč prostě, sem si jí udržoval, že jsem mluvil s mámou a že doma se tak nějak pokračovala, pokud jsem byl doma. A potom, když jsem skončil s bydlením doma, tak jsem samozřejmě zaostával v té řeči nebo myslel jsem si pořád, že jako jo. Ale největší rána pro mě byla, když jsem si myslel, že jo a potom jsem šel trénovat hokej do Rakouska a prostě jsem tam žvatlal nesmysly, než jsem se dostal zase správně do toho. Než jsem začal zase německy přemejšlet. Potom to zase šlo. [...] Mateřština je pro mě čeština, protože celou tu dobu se nedá, to nejde. Vlastně s češtinou jsem vyrostl, s češtinou jsem dělal zkoušky, takže bych řekl, že čeština určitě. Bylo to dobře, že jsem uměl německy, že jsem tu němčinu znal a určitě mi pomohla v životě, no ale nemůžu říct jako. Tu otázku jsem nikdy neřešil. Ta čeština zkrátka převládala v tom životě, tak myslím, že takhle.“

Svou skupinovou identifikaci narátor hodnotí jako dvojí s odkazem na svůj smíšený původ, přičemž využívá označení Vasrpolák:

„Nevím, jak bych to řekl, tak podle toho jak to bylo v rodině, táta Čech, máma Němka, no tak já jsem svým způsobem taky tak nějak jako takovej Vasrpolák, no

[smích]. Napůl dá se říct. Ted' zase vyvracím tu češtinu jako mateřštinu. Ne, tak člověk se cejtil, protože máma byla Němka, tak se cejtil, tak trošku hozený do obou.“

Obdobně narátorka Spurná (1966) hovoří o ústupu užívání německého nářečí. Vypravěčka pochází ze smíšené česko-německé rodiny, v níž byl jako komunikační prostředek využíván český jazyk. Do kontaktu s německým jazykem se dostává prostřednictvím prarodičů, tedy nejstarší generace, pro niž je tento jazykový kód přirozenou součástí identity. Při skupinovém vymezení narátorky nesehrává německý původ podstatnou roli. Jako dominantní se ukazuje jazyková identifikace. Narátorka za mateřštinu pokládá jednoznačně češtinu. Dále se její konstrukce etnické identifikace odvíjí od občanské příslušnosti. Viz výpověď: *„Prostě pro mě je, to že jsem Češka. To, že jsem tady v Česku.“* Vztah k českému státu jakožto důležitá komponenta etnického vědomí byla příznačná i pro další biografie střední generace.

„Oni [prarodiče] neuměli slovo česky, jo. Bydleli tady sice v Otvicích, ale prostě oni mluvili jenom německy. Takže já, když jsem s nima mluvila, tak já jsem jim nikdy nerozuměla. Takže potom, když třeba byly prázdniny a já byla menší a maminka mě neměla kam dát přes ty prázdniny, protože dva měsíce jsou dlouhý, tak jsem čtrnáct dní u nich byla. A problém byl právě v tom, že jsem jim nerozuměla. To bylo strašně těžký. Já jsem se postupně potom naučila mluvit. Pak už jsem se s nima domluvila jako, ale když jsem byla menší, tak tam byl jako problém, protože maminka doma německy nemluvila. My jsme vůbec doma jako německy nemluvili, což byla určitě chyba, protože by to bylo dobrý, jo. Takže tam jako byl problém v té komunikaci s náma.“

Biograficky byla u této generace akcentována silná vazba k místu na lokální úrovni. Manifestace příslušnosti k regionu probíhala u narátorů zpravidla s odkazem na zdejší kořeny, rodinné a přátelské vazby. Vypravěči často disponují regionálními znalostmi, někteří se aktivně angažují v různých občanských iniciativách snažících se o obnovení genia loci tohoto regionu. Pokud se narátorů týkala migrace zapříčiněná v důsledku likvidace obce, pak se toto téma stává leitmotivem celého životního příběhu. Vedle toho se projevy lokální identifikace objevovaly především v kontextu možné emigrace do západního Německa v 60. letech. Někteří narátoři svou silně teritoriálně orientovanou identitou poukazují na chybějící pocit sounáležitosti s místem postupně u nově

příchozích poválečných osídlenců. Sami sebe identifikují jako starousedlíky, jako nositele původní identity.

Z obsahů biografických příběhů je zjevné, že většího významu nabývala také rodinná historie, která zpravidla zaznívá hned v úvodní fázi rozhovoru. Narátoři líčí národnostní a jazykové prostředí, ze kterého pocházejí, vysvětlují příčiny, proč rodina nebyla nuceně vysídlena. K přenosu konkrétních vzpomínek na předválečné a poválečné dění, jež dominují v biografických nejstarší generace, již ovšem docházelo spíše sporadicky. Narátoři zpravidla shodně vypovídají, že sami rodiče jen zřídka o těchto zkušenostech s dětmi spontánně hovořili. Ilustruje to např. sdělení narátky Spurné (1966): *„Strašně málo. Něco vyprávěla, když třeba oni byli někde zajatý a to matně si pamatuju, ale jinak jsme se o tom takhle nikdy moc nebavili.“* Podobná je i výpověď narátora Koukala (1951): *„Ona o tom moc nevyprávěla. Jednou jsme se k tomu dostali. Jednou, dvakrát jsme o tom mluvili, asi moc ne, asi se k tomu taky nechtěla moc vracet. Možná že měla taky nějaký špatný zkušenosti, proto třeba nechtěla do té práce. Nevím, o tom se nikdy nezmiňovala.“*

Tradování vzpomínek na události tohoto období není v rámci rodiny až tak časté, narátoři tak leckdy dotvářejí svůj vzpomínkový rezervoár informacemi z doslechu, mimo jiné např. také od odsunutých Němců. Ve vztahu k etnické identifikaci sehrává kolektivní vzpomínání na toto období dominující úlohu především u nejstarších ročníků. Lze tedy shodně s Giesenem [2007: 67 – 78] předpokládat, že naléhavost tohoto druhu vzpomínek klesá společně s generacemi, jež se vzdalují traumatickým událostem.

4.2.2 Na pomezí dvou identit – příklady etnického a jazykového vědomí generace nejmladší

V průběhu terénního výzkumu bylo spíše sporadicky odkazováno na potomky nejmladší generace, u nichž by došlo k přenosu německého jazyka v podobě lokálního nářečí. Jednoznačně u této skupiny narátorů převažovala plná identifikace s majoritou jak v jazykové, tak etnické rovině. Původ a jazyk předků nebyl již součástí formování identity většiny zástupců této generace.

Zaznamenány byly pouze tři biografie osob, o nichž bylo známo, že užívaly v rodině jako komunikační prostředek německý jazyk. Ve všech třech případech se podařilo zároveň pořídit i biografická vyprávění rodičů, ve dvou i prarodičů. Poznatky z těchto životních příběhů měly dopomoci k pochopení způsobů konstruování etnické a jazykové identity nejmladší generace a k objasnění faktorů ovlivňujících mezigenerační transmisi etnického a jazykového vědomí na tyto nejmladší ročníky.

Narátor Vojta se narodil v malé obci nedaleko Chomutova v roce 1987. Jeho matka je Češka. Otec pochází z německé rodiny, sám se již plně identifikuje s „češtvím“, ačkoliv rané dětství prožil v německojazyčném prostředí. Prarodiče z otcovy strany jsou oba dva německé národnosti a také se identifikují jako Němci. Sám Vojta vyrůstal do tří let především s prarodiči, kteří s ním komunikují místním německým dialektem. Při příchodu do mateřské školy český jazyk skoro neovládal.

„Já když si vezmu, když jsem vyrůstal v těch Strupčicích, a vyrůstal jsem tam, tam to bylo spíš s tou německou kulturou. Třeba Velikonoce byly jiný, jsem hledal zajíčka a vajíčka a různé věci, co byly schované po zahradě. Pak jsem otevíral ty okýnka před Vánocema, ten kalendář, že byl. To tady nebylo v té době myslím. To ostatní děti myslím vůbec nezažily. [...] Byl jsem tam dejme tomu rok, dva. To si pamatuju, to jsem dokonce uměl jenom německy. Jsem navštěvoval tu školku tam, tak to vím jenom tak z vyprávění spíš už, že jsem česky neuměl, že jsem jenom mluvil německy ze začátku, v těch třech letech, když jsem tam šel poprvé. Pak jsem se nějak naučil s těma dětma dorozumívat. Něco jsem samozřejmě česky uměl, ale prej v němčině jsem se dorozumíval s Omou a Opou.“

Jelikož rodiče komunikují pouze v českém jazyce a Vojta žije v převládajícím českém sociokulturním prostředí, dochází u něj k postupnému jazykovému posunu. Jazyková kompetence v německém jazyce se snižuje, dnes již narátor nedokáže dialekt aktivně používat, přestože mu rozumí. Lze hovořit o tzv. receptivním neboli pasivním bilingvistu.

„Mluví na mě dialektem, ale já jim odpovídám v češtině. Já s nima v němčině ne to. Já jim neodpovídám. Já jsem si zvykl tak nějak už. Od těch sedmi nebo osmi let už jsem s nima německy nekomunikoval.“

Pokud hovoří v německém jazyce, pak užívá spisovné formy jazyka, získané během studia na střední a vysoké škole. S německým jazykem se dostává do kontaktu především v rámci mládežnické skupiny Junge Aktion, která spadá pod křesťansky orientovanou organizaci Ackermann Gemeinde, založenou v 50. letech nuceně vysídlenými Němci z Československa. Do této organizace se dostává prostřednictvím své babičky. Svou znalost německého jazyka hodnotí jako nedostačující, hovoří o gramatické nejistotě a omezené slovní zásobě. Ačkoliv znalost němčiny vnímá jako velkou výhodu, dodává, že prestižnějším jazykem je v dnešní době angličtina. Jako mateřštinu uvádí češtinu a identifikuje se s „češtvím“. Německé kořeny, jak sám sděluje, jsou v jeho životě také důležité, což přibližuje na příkladu sportovních utkání.

„Já se cejtím jako Čech, ale vnímám ty německý kořeny, jako že i Čech i Němec. Ale jsem Čech. Když budou hrát Češi a Němci, tak vyhrajou naši prostě. Je jedno kdo vyhraje, zkrátka vždycky vyhrajou naši.“

Vojta současně uvádí, že dnes již národnost, a to ani pro něj, nenabývá takového významu jako v minulosti, kdy byla příčinou konfliktů. Přímo z rodinné historie toho neví mnoho. Jisté historické vědomí vykazuje při přemýšlení o česko-německém soužití, při němž je jeho interpretace vedena neustálou snahou porozumět oběma stranám konfliktu.

„Tam nikdo nemohl nic dělat, tam, i když to byli kamarádi, Čech, Němec v jedný vesnici, tak pak, já nevím, nechápu, kde se v nich vzala nenávist. Ale na jednu stranu je chápu, jako ty Čechy, který vyhodili Němce. Z jedný strany to chápu, z druhý strany to nechápu, to je takový, prostě měli zlost jako v tý době. [...] Měli zlost, proto je odsunuli, že jo. Možná to tak mělo bejt, jinak by byla třetí světová, třeba. Ale byla to sviňárna jako, to bylo hnusný jako, ale to je právě z těch dvou hledisek jo, chápu Čechy, byli na Němce naštváný, tak je vykopli, odsunuli je, ale z druhýho faktoru, úplně chudáci Němci, museli odjet, museli všechno nechat, majetek všechn a zabavenej Čechy, že jo. Je to těžký tohle posuzovat.“

Vojta je během svého vyprávění životního příběhu velmi nejistý a jeho etnická identita do jisté míry dvousečná. Na jedné straně se výrazně projevuje a převládá jeho identifikace s „češtvím“, na straně druhé nepopírá vliv německého prostředí zprostředkovaného jeho prarodiči. Hlavní vliv má především babička, která vytváří mezigenerační most mezi nejstarší a nejmladší generací. Ve své biografii předpokládá

Vojtův silný vztah k „němectví“ a je na to velmi hrdá. Nutno podotknout, že jako jediný z narátorů z této generace je Vojta členem nějakého česko-německého spolku.

Relativizováním významu etnické/národní příslušnosti v dnešní době Vojta narušuje tradiční zdůrazňování vysoké hodnoty této sociální kategorizace. Sám osobně svůj původ nijak výrazně neprožívá, a jak sám sděluje, není to nic, o čem by moc přemýšlel. Místo původu se stává hlavní komponentou jeho skupinové identifikace občanská sounáležitost. Viz jeho výpověď: *„Cejtím se jako Čech, vyrůstám tady.“* Na základě státní příslušnosti definuje i národní identitu svého otce. Tato kategorizace však selhává při zařazování prarodičů:

„Táta je Čech ale s německejma kořenama bych řekl, ne. Takhle bych to řekl. Narodil se v Čechách, že jo, tak je Čech. A jeho rodiče – moje prarodiče – jsou Němci nebo spíš takový Čecho-Němci nebo jak bych to řekl.“

Přes jasnou Vojtovu pročeskou identifikaci je v jeho biografickém příběhu zřejmý větší vztah k německému etniku než v biografii jeho otce. K přenosu etnického vědomí ovšem nestačil pouze vliv prarodičů. Lze předpokládat, že je to právě absence střední generace, která přerušuje návaznost etnické příslušnosti nejstarší a nejmladší generace.

Následují biografické příběhy dvou narátorek, které shodně své jazykové prostředí a schopnosti definovaly jako bilingvní. V obou případech byla jako mateřský jazyk uváděna němčina v podobě místního nářečí a čeština. V případě první narátorky je charakteristická dvojí etnická identita. Na základě biografie druhé narátorky lze demonstrovat proměny a dynamiku etnické identity, kdy se míra ztotožnění s určitou skupinou odvíjí především od intenzity vlivu různého okolního socio-kulturního prostředí.

Narátorka Anna z Klášterce nad Ohří (1980), pocházející z národnostně smíšené rodiny, své aktuální prožívání etnické totožnosti charakterizuje jako dvojí. Dominantní roli při procesu konstrukce etnické identity této narátorky hraje silný vliv otce, který se se plně ztotožňuje s „němectvím“. K převzetí etnického vědomí od otce došlo přesto, jak sama informátorka sděluje, že byla postupem času konfrontována zejména s českým jazykovým a socio-kulturním prostředím.

„Maminka je Češka a taťka je Němec. U nás doma se vždycky mluvilo obojím. S mamkou a její rodinou česky a s taťkovou rodinou německy. Ted' už to s taťkou taky

oba pěkně mícháme, mluvíme, tak jak se nám to zrovna hodí, vkládáme tam český slova. Když ještě žila Oma, tak se mluvilo ještě víc německy, ta česky uměla strašně málo a dokonce se tak naučila tím naším dialektem i maminka. No, a cejtím se samozřejmě tak i tak, musím říct, že táta vždycky dával pozor, aby jsme se nestyděli, že jsme z německý rodiny. No, ale těch možností, kde dneska ještě mluvím dialektem, je málo, tak se už taky zapomíná.“

Co se týká jazykové kompetence, nejlépe je narátorkou hodnocena znalost češtiny, kterou lze považovat za jazyk v každodenním životě dominující. Následuje znalost spisovné němčiny, při níž důležitou roli sehrála výuka německého jazyka v rámci studia. Na posledním místě je regionální dialekt, jenž je užíván už jen v nejužším rodinném kruhu, a z tohoto důvodu se jeho znalost postupně snižuje. Nutno dodat, že doména rodinného prostředí, kde je dialekt především užíván, určuje orientaci a šíři slovní zásoby. Přes tuto zhoršenou znalost je lokální nářečí vedle češtiny označováno jako mateřský jazyk. Narátorka je s tímto jazykem spjata silným citovým poutem, jelikož se jedná o jeden z jazyků, v němž probíhala komunikace s významnými druhými během primární socializace. Tento dominantní bilingvismus (*dominant bilingualism*)¹⁹⁶, kdy narátorka jazyk český ovládá lépe než jazyk německý, chápe jako frustrující, a proto se snaží o co nejčastější kontakt s německým jazykovým prostředím. Dále projevila přání pokračovat v udržování znalosti německého jazyka, ovšem vidí to jako spíše problematičtější, jelikož má českého partnera, který německý jazyk neovládá. Předpokládá proto, že ústřední roli při jazykovém přenosu sehraje opět její otec.

„No, jak jsem říkala, od malička jsem mluvila obojím, mamka Češka, tatka Němec, pak jsem mluvila s babičkou a o prázdninách jsem pak po revoluci jezdila i na prázdniny k tetě do Bavorska. Ale díky škole a českému prostředí umím líp česky, neumím v němčině všechno vyjádřit, jak bych chtěla. Na střední jsem pak měla kromě angličtiny, kterou jsem měla i na základce, taky němčinu, tak teď líp mluvím spisovnou němčinou než dialektem, protože ty, co se mnou dialektem mluvili, už nežijou, no, a s tatškou mluvíme tak na půl. Je mi to dost líto, že se to ztrácí, přece jen je to moje mateřština a snažím se to nějak udržovat, koukám třeba na televizi, jezdím do Německa, ale moc času taky není a hlavně to už není ono.“

¹⁹⁶ Dominantní bilingvismus je definován jako druh bilingvismu, při kterém jedinec podstatně lépe ovládá jeden jazyk oproti druhému [Štefánik, Palcútová, Lanstýák 2008].

Spontánní vyprávění rodinné historie nebylo ze strany starší generace až tak časté. Anna uvádí, že až na základě její vlastní iniciativy a snaze získat historické znalosti, jí začínají rodinní příslušníci vyprávět své životní příběhy.

„O historii rodiny jsem se začala zajímat sama, o tom doma nikdo moc nic nepovídal. Až když jsem se začala ptát. Dokonce jsem o tom začala přemýšlet i jako dítě, teda až pozdějc, předtím jsem to brala všechno jako úplně normální věc, ale pozdějc jsem o tom začala přemýšlet a vím, že jsem si myslela, že tátova rodina pochází z Bavorska, protože tam jsme jezdili za rodinou, co byla odsunutá. Tak jsem myslela, že se táta přistěhoval odtamtud. Víím, že se mi smáli, když jsem to našim povídala, a že mi řekli, že tu žijou odjakživa.“

Během biografického vyprávění narátorky Anny se projevuje silný vztah k „němectví“ s odkazem na rodinné kořeny. Vykazuje hrdost na původ z česko-německého prostředí a velice oceňuje bilingvní jazykovou situaci své rodiny. I když připouští, že dnes již nehraje národnost žádnou roli, v osobní rovině ji považuje za významnou součást života. Svou etnickou identitu interpretuje jako dvojí. Na přenos německého etnického vědomí má zásadní vliv otec a jeho rodina. Narátorka líčí různá kulturní a jazyková specifika rodinného prostředí, kterými byli ovlivněni všichni jeho příslušníci (německá televize, kuchyně, různé tradice, nezouvání bot).

Ve druhém případě se jedná o narátorku Ingrid z Chomutova (1987) pocházející z převážně německé rodiny. Otec s ní hovoří česky, jelikož sám již nemá dobré znalosti němčiny. S ním se ovšem neseťkává tak často, rodiče žijí odděleně. Dominantnější vliv má matka a babička, které s dívkou hovoří striktně pouze německy, v rodině jsou navíc až do dospělosti dívky funkční pouze německé televizní programy. Jazyková kompetence narátorky je tedy stejně jako v předchozím případě triglosivní (znalost německého a českého jazyka a regionálního dialektu němčiny), za mateřský jazyk považuje jak německý, tak český. Období primární socializace je ovšem silně ovlivněno převládajícím německým jazykovým prostředím a německou výchovou.

„Wenn ich ganz klein war, wenn man ein kleines Kind ist zwei, drei Jahren, da ist man ja meistens mit den Eltern, da habe ich meistens Deutsch geredet mit der Mutter, mit der Oma. Wenn sind Bekannte gekommen, da haben wir auch Deutsch geredet, bloß halt mit dem Vater haben wir Tschechisch geredet. Er war eigentlich der Einzige. Dann

wenn ich dann älter war, da bin ich in die Schule gekommen und hatte Freunde und alles, da war es dann mehr das Tschechische.“¹⁹⁷

Stejně jako předchozí narátorka hovoří Ingrid o tom, že v dětství bylo vnímáno bilingvní jazykové prostředí jako zcela přirozené. Zlomem bylo až zapojení se do širších sociálních vztahů. Formativní vliv významných druhých (rodina) se dostává do rozporu s vlivem generalizovaných druhých (škola, přátelé). V různých situacích chtěla narátorka prosadit jako komunikační prostředek český jazyk, což je ovšem (pra)rodiči kategoricky odmítáno. Tento postoj starší generace Ingrid spojuje s jejími špatnými životními zkušenostmi.

„No, da denk ich, da hat sich wieder ein bisschen das von der Oma gezeigt, dass sie, wie ich schon gesagt habe, das hat sie wahrscheinlich irgendwie verarbeitet, weil sie unterdrückt worden ist. Und hat sie mir immer gesagt, ich bin eine Deutsche und ich soll's überall sagen [...]. Und wenn ich auch mit meinen Freunden zu Hause war, da wollte ich Tschechisch mit den Eltern reden -- mit der Oma und Mutter und die haben mir gesagt: ‚Warum redest du Tschechisch mit uns, rede doch Deutsch, andersmal machst du es auch, wir sind Deutsche.‘ So haben sie dann reagiert.“¹⁹⁸

Ingrid tyto situace vnímala jako nepříjemné, stejně jako když dříve musela s rodiči hovořit německy na veřejnosti, tedy ve vesměs homogenním českém prostředí. V důsledku postupného přílivu turistů do regionu dnes již tyto situace nehodnotí jako problémové.

„Muss ich überlegen. Das war so, wenn ich ganz klein war, da war es ganz normal, da hab ich darüber nicht nachgedacht, da haben wir Deutsch geredet auch draußen. Aber dann, wenn ich es angefangen zu verstehen habe, da hab ich gesagt, wenn wir draußen sind, da reden wir Tschechisch, dass es nicht blöd aussieht. Und die wollten nicht. Die haben gesagt, da ist ja nichts Blödes darauf, wir reden Deutsch, da haben wir halt Deutsch geredet. Da hatte ich schon, wenn ich dann älter war, Probleme damit. Die Leute haben immer geguckt. War mir bisschen unangenehm. [...] Na, jetzt ist es

¹⁹⁷ „Když jsem byla úplně malá, když je člověk malé dítě dva, tři roky, tak je většinou s rodiči, tak to jsem mluvila většinou německy s maminkou, s babičkou. Když přišli známí, tak se taky mluvilo německy, jenom holt s tátou jsme mluvili česky. On byl vlastně jediný. Když jsem potom byla starší, tak jsem přišla do školy a měla kamarády a všechno, tak potom to bylo víc česky.“

¹⁹⁸ „No, to si myslím, že se zase trochu ukázalo to z mé babičky, že, jak už jsem říkala, že pořád tak nějak asi zpracovává, to že byla utlačovaná. A tak mi vždycky říkala, že jsem Němka a že to mám všude říkat [...]. A když jsem měla doma kamarády, tak jsem chtěla s rodiči – s matkou a babičkou mluvit česky a ony řekly: ‚Proč mluvíš česky, mluv německy, jindy tak taky mluvíš, jsme Němci.‘ Tak oni pak reagovaly.“

wieder anders. Damals da war es mir unangenehm, da waren ja nicht so viel Ausländer hier und alles, und da haben sie halt auf uns geguckt, wenn wir Deutsch geredet haben. Aber jetzt ist es ja normal, dass Engländer, Russen, Deutsche alles, wenn man irgendwo hingeht, dass es überall ist. Jetzt macht mir das nix mehr aus, wenn wir Deutsch reden, wenn man wo hingeht. Es ist normal, da guckt niemand mehr.¹⁹⁹

Ingrid disponuje základním historickým vědomím, o rodinné historii není moc informována. Jak sama sděluje, babička o svém životě sama moc nehovoří, i ona se musela dožadovat vysvětlení. Dominující výpovědí v její biografii je blíže nespecifikovaná špatná zkušenost babičky z válečného období a její nekompromisní snaha předat vnučce své etnické cítění.

„Die haben mir es eigentlich erklärt, erst wenn ich älter wurde. Die Oma, na hauptsächlich die Oma, die weiß ja das meiste, die redet nicht so gerne darüber oder überhaupt, die ist verschlossen und die redet überhaupt nicht viel. Da musste ich wirklich ordentlich nachhacken, dass sie es mir ordentlich erklärt, so dass ich es verstehe. Und das hat sie erst dann später gemacht, aber wenn ich klein war, da hab ich eigentlich nichts gewusst, warum das so ist. Da hat sie mir immer nur gesagt: ‚Du bist eine Deutsche und sag es allen.‘ [...] Die Oma ist überhaupt ein Mensch, der nicht Vieles sagt. Die ist nicht so ein Mensch, die redet nicht viel, sie hat ja auch keine schöne Erlebnisse gehabt in der Kindheit, weil der Krieg war und deswegen redet sie auch nicht gern drüber. Die hat es mir halt so erklärt, dass die Tschechen jemanden gebraucht haben, wer ihnen zeigt, wie sie arbeiten sollen, das hat mir die Oma gesagt, weil der Opa auf dem Schacht gearbeitet hat. Das war ihre Erklärung, warum sie dort geblieben sind.“²⁰⁰

¹⁹⁹ „Musím přemýšlet. Když jsem byla úplně malá, tak to bylo úplně normální, to jsem nad tím nepřemýšlela, to jsme mluvili německy i venku. Ale potom, když jsem to začala chápat, tak jsem říkala, když jsme venku, tak budeme mluvit česky, ať to nevypadá divně. A oni nechtěli. Oni říkali, že na tom není nic hloupého, že mluvíme německy, tak jsme holt mluvili německy. S tím jsem potom už, když už jsem byla starší, měla problémy. Lidí vždycky koukali. To mi bylo trošku nepříjemné [...]. Ted' je to zase jiné. Tenkrát mi to bylo nepříjemné, to tady nebylo tolik cizinců a tak, tak se holt na nás koukali, když jsme mluvili německy. Ale ted' je to přece normální, že Angličané, Rusové, Němci a všichni, když člověk někam jde, že jsou všude. Ted' už si z toho nic nedělám, když mluvíme německy, když někam jdeme. Je to normální, to už se nikdo nedívá.“

²⁰⁰ „Oni mi to vlastně vysvětlili, až když jsem byla starší. Babička, no hlavně babička, ta toho ví nejvíc, ona o tom nerada mluví anebo vůbec, ona je uzavřená a vůbec moc nemluví. Tak jsem musela opravdu hodně naléhat, aby mi to pořádně vysvětlila, tak abych tomu rozuměla. A to udělala až potom později, ale když jsem byla malá, to jsem nevěděla nic, proč to tak je. To mi jen říkala: ‚Ty jsi Němka a všem to říkej.‘ [...] Babička je vůbec člověk, který málo mluví. Ona není takový člověk, ona mluví málo, ona taky neměla moc hezké zážitky v dětství, protože byla válka, a proto o tom taky nerada mluví. Ona mi to zkrátka

Narátorka interpretuje vztah mezi oběma národy jako problematický a zatížený oboustrannými předsudky plynoucími z historických zkušeností nejstarší generace ve válečném a poválečném období. Přiznává, že se setkala především s jednou verzí historie, ovšem nepopírá ani druhý výklad, hovoří o provinění se obou národů.

„Das kommt drauf, was für eine Generation das ist. Die Jungen, das ist klar, die haben nicht so viele Vorurteile. Die Alten die haben halt ihres erlebt im Krieg, die Tschechen haben nix Gutes gemacht, die Deutschen auch nicht und die haben halt mehr Vorurteile. Da hören halt die Deutschen nicht sehr gern von den Tschechen und die Tschechen hören nicht gern von den Deutschen. Ich weiß nicht, ich hab jetzt nicht mit den Tschechen konkret darüber geredet mit der älteren Generation, was die davon halten, das kann ich nicht so genau sagen. Aber von den Deutschen weiß ich, da komm ich ja unter den alten Menschen. Die was den Krieg erlebt haben, die hören nicht gern von den Tschechen. [...]“²⁰¹

Ingrid jako jediná během svého studia neprošla výukou německého jazyka. Přesto lze její jazykovou kompetenci v německém jazyce ve srovnání s ostatními dvěma narátory hodnotit jako na nejlepší úrovni. Znalost spisovné formy německého jazyka získává díky snaze prarodiče a dále prostřednictvím sledování německé televize. České programy byly až do její dospělosti (pra)rodiči odmítány. Tento postoj nejstarší generace je narátorkou opět interpretován s odkazem na jejich historické zkušenosti. Ačkoliv po jazykové stránce lze hovořit o přínosu, v sociální rovině to narátorka vnímala do jisté míry jako omezující.

„Wir hatten deutsches Fernsehen, seit ich klein war, hatten wir eigentlich immer nur bloß deutsches Fernsehen und von da konnte ich es [Hochdeutsch] wahrscheinlich. Na, ich denk mal, die Oma hat da irgendwie das alles verarbeitet, wie die Deutschen unterdrückt worden sind und da war sie strikt dagegen, dass wir kein tschechisches Fernsehen kaufen und dass wir Deutsche sind und dass wir bloß deutsches Fernsehen gucken werden. [...] Ich hab schon bissel Probleme damit, weil ich bin ja in Tschechien aufgewachsen und so klassische Filme oder historische oder von tschechischen

vysvětlila tak, že Češi potřebovali někoho, kdo jim ukáže, jak mají pracovat, to mi říkala babička, protože dědeček pracoval na šachtě. To bylo její vysvětlení, proč tady zůstali.“

²⁰¹ „To záleží na tom, jaká je to generace. Ti mladí, ti nemají tolik předsudků, to je jasné. Ti staří, ti si holt zažili své ve válce. Češi neudělali nic dobrého a Němci také ne, a ti mají holt víc předsudků. Tak holt Němci neradi slyší o Češích a Češi o Němcích. Já nevím, já jsem teď konkrétně s Čechy nemluvila, s tou starší generací, co oni si o tom myslí, to nemůžu přesně říct. Ale od Němců to vím, já se přece dostanu mezi ty staré lidi. Ti, co zažili válku, ti neradi slyší o Češích.“

*Schriftsteller, wenn die klassische Romane oder so was geschrieben haben, dass wurde ja oft verfilmt und so was, das habe ich halt dann nicht gekannt oder gesehen oder Schauspieler, dass hab ich alles nicht gekannt, da konnte ich nicht mitreden mit Anderen. [...]*²⁰²

Především období adolescence je v biografii Ingrid líčeno jako zlomové, okolní české socio-kulturní prostředí silně ovlivňuje její etnické cítění. Dalším zlomem je pak nástup do zaměstnání ve Spolkové republice Německo. Tyto stávající okolnosti jsou důvodem, že „němectví“ se opět stává převažující součástí jejího sebepojetí.

*„[...] die Oma, die hat mir schon immer von klein auf eingeredet, dass ich eine Deutsche bin, dass ich es überall sagen soll und wenn mich jemand fragt, immer soll ich sagen, ich bin eine Deutsche. Das hat sie mir so gelernt. Dann mit der Zeit, hauptsächlich in der Mittelschule und so, da hab ich schon nur mit der Mutter und mit der Oma Deutsch geredet, dann war es wieder mehr Tschechisch. Mit den Freunden hab ich Tschechisch geredet, dann wenn ich irgendwo einkaufen gegangen bin, hab ich Tschechisch geredet und überall hab ich Tschechisch geredet. Und jetzt ist es wieder anders rum, jetzt bin ich in Deutschland. Das ist schwer zu sagen, das [Identität] ändert sich mit der Zeit, dass klingt blöd, aber das ändert sich mit der Zeit.“*²⁰³

V souvislosti s dlouhodobým pobytem v Německu reflektuje narátorka své různé zařazování do etnických kategorií druhými lidmi. V Německu je nahlížena jako Češka, v Čechách naopak jako Němka. Ačkoliv shodně jako ostatní vyjadřuje názor, že dnes již národní kategorie nehraje roli, identifikuje se nakonec spíše s „němectvím“ a v německém prostředí by chtěla být také takto vnímána.

„Was heißt stolz, ich würde da nicht Unterschiede machen, dass ich stolz darauf bin, dass ich eine Deutsche bin und dass ich besser bin und so etwas, da bin ich nicht dafür,

²⁰² „Měli jsme německou televizi, od malička jsme měli vždycky jenom německou televizi a z toho jsem to asi uměla [spisovný německý jazyk]. No, já si myslím, že to babička nějak zpracovávala, že Němci byli utlačováni, a tak byla striktně proti tomu, abychom měli českou televizi, a že jsme Němci a budeme koukat jenom na německou televizi. [...]. Měla jsem s tím trochu problémy, protože jsem přece vyrůstala v Čechách a klasické filmy nebo historické nebo od českých spisovatelů, když napsali klasické romány nebo tak, to bylo přece často zfilmované, to jsem pak holt neznala nebo neviděla, nebo herce, to jsem všechno neznala, tak jsem si nemohla o tom s ostatními povídat.“

²⁰³ „[...] babička už od malička namlouvala, že jsem Němka, že to mám všude říkat, a když se mě někdo zeptá, vždycky mám říkat, že jsem Němka. To mě tak naučila. A po čase, hlavně na střední škole a tak, to už jsem mluvila německy jenom s matkou a babičkou, tak potom to bylo zase víc česky. S kamarády jsem mluvila česky, když jsem šla někam nakoupit, tak jsem mluvila česky a všude jsem mluvila česky. A teď je to zase naopak, teď jsem v Německu. To se těžko vysvětluje, to [identita] se po čase mění, zní to blbě, ale to se mění.“

dass man Unterschiede macht. No, und wenn ich so überlege in der letzten Zeit, wenn ich so selber über mir überlege, in letzter Zeit wenn jemand in Deutschland gesagt hat, dass ich eine Tschechin bin, jetzt nicht in schlechten Kontext, aber halt das ich eine Tschechin bin, da hab ich es nicht gern gehört, ich wollte hören, dass ich eine Deutsche bin von den Anderen, dass sie mich so sehen. Jo, momentan würde ich mich als Deutsche identifizieren.“²⁰⁴

Biografický příběh narátorky Ingrid ukazuje na různou míru intenzity ztotožnění s určitou skupinou v rozličných životních etapách. Proměny projevů etnického vědomí souvisely především se změnami právě dominujícího socio-kulturního prostředí. Mezigenerační transmise etnického a jazykového vědomí se uskutečnila prostřednictvím značně nekompromisního úsilí nejstarší generace, jejíž vliv je během celého životního příběhu narátorky zřetelně dominující. Přes výše zmíněné proměny identifikace se narátorka v současné době vrací k etnické identitě internalizované v primární fázi socializace.

Při formování etnické identity výše zmíněných aktérů se jako hlavní činitel ukázal postoj nejstarší generace. Lze ovšem hovořit o narušení transmise etnického vědomí na nejmladší ročníky v důsledku asimilace střední generace, kdy samotný vliv nejstarší generace není dostačující. Pro všechna tři biografická vyprávění jsou ve větší či menší míře signifikantní projevy pocitu existence na pomezí dvou identit. Proměna identifikace s určitou skupinou byla často odvislá od právě převládajícího socio-kulturního prostředí. Do sporu se tak mohla dostat identita internalizovaná během primární socializace s identitou, která se formuje při kontaktu s generalizovanými druhými. Všichni tři aktéři shodně hodnotí národnost jako v dnešní době nedůležitou kategorii, přinejmenším ve dvou případech ovšem nabývá v soukromé sféře velkého významu, stejně jako německá jazyková identita.

Pro konstrukci etnické identity se jako významná ukázala hodnota jazyka a různých lokálních kulturních specifik německého etnika (Velikonoce, masopust, advent). Oproti tomu jako méně výrazné lze shledat komunikativní tradování rodinné historie.

²⁰⁴ „Co znamená hrdá, já bych tady nedělala rozdíly, že jsem hrdá na to, že jsem Němka, a že jsem proto lepší nebo tak, to jsem proti tomu, aby se dělaly rozdíly. No, a když tak přemýšlím, tak poslední dobou, když někdo v Německu říká, že jsem Češka, teď ne ve špatném kontextu, ale že jsem holt Češka, tak jsem to neslyšela ráda, chtěla jsem od ostatních slyšet, že jsem Němka, že mě tak vnímají. Jo, momentálně bych se identifikovala jako Němka.“

Spontánní vyprávění historických zkušeností starší „mlčící“ generace je spíše sporadické. K historickému vědomí zástupců této nejmladší generace náleží především vědomí konfliktního soužití a oboustranné stigmatizace Čechů a Němců, se kterým se snaží ve svých biografiích vyrovnávat. Strategie směřující k vypořádání se s tímto odkazem starší generace spočívá v hledání pochopení pro obě strany a nezaujatých stanovisek. Stigmatizující prvek „němectví“ lze ovšem shledávat v postojích starší generace při výchově svých potomků, při níž je snaha zamezit předání pocitu studu při deklaraci příslušnosti k německému etniku.

4.2.3 Shrnutí

Poznatky výzkumného projektu poukazují na celkový etnický odklon a jazykový posun u potomků českých Němců. Snahy nejstarší generace předat etnické a jazykové vědomí byly omezeny především v důsledku protiněmeckého diskurzu podporovaného komunistickou mocí. Jako faktory ovlivňující odklon od původní německé etno-kulturní identity internalizované během primární socializace se u narátorů střední generace (pocházejících z monoetnických německých rodin) výrazněji projevila manželství s českým (slovenským) partnerem a dominující české socio-kulturní prostředí. Signifikantní je latentní bilingvismus (*latent bilingualism*)²⁰⁵, přičemž u narátorů dochází postupně k oslabení znalosti primárního německého jazyka. Konstrukce české etnické identity se odvíjí především od českého jazyka a identifikace s českým státem.

Jen v několika případech lze hovořit o asimilační rezistenci vůči jinoetnickému prostředí. Narátoři navázali na etnické cítění svých rodičů a německá identita je fixně internalizována. Signifikantní je ovšem nižší jazyková kompetence v mateřštině (místní dialekt německého jazyka), ve srovnání s ovládnutím dominujícího jazyka majority. Pro celou skupinu střední generace se jako významná jevila identifikace s místem na lokální úrovni.

²⁰⁵ Latentní bilingvismus je definován jako druh bilingvismu, při kterém se u mluvčího oslabila aktivní znalost prvního jazyka, např. v důsledku pobytu v jednojazyčném prostředí [Štefánik, Palcútová, Lanstyák 2008].

Jestliže došlo k transmisi etnického vědomí na nejmladší ročníky, ať už prostřednictvím německých prarodičů či rodičů, pak lze hovořit o dvojí etnické identitě. Většina oslovených narátorů ze starších generací své potomky, tedy nejmladší generaci, ovšem označila za Čechy. S některými byly též vedeny rozhovory. Tito zástupci nejmladší generace se plně identifikovali s „češtvím“ především s odkazem na jazyk a občanskou identitu. Někteří si německý původ uvědomovali jen proto, že jejich prarodiče dostatečně neovládají český jazyk. Pro ty, kteří o svou minulost měli větší zájem, v tom smyslu, že disponovali základním historickým vědomím a znalostmi o svém regionu a své rodině, nebrali svůj německý původ jako něco, co by mělo formovat jejich etnické cítění.

Celkově lze konstatovat, že kolektivní vzpomínání na traumatické předválečné, válečné a poválečné období nebylo nejstarší generací dále předáváno. Důležitost tohoto druhu vzpomínek tedy klesá společně s generacemi, jež se těmto traumatickým událostem vzdalují. Narátoři tyto vzpomínky definují jako minulost svých předků.

5. ZÁVĚR

Záměrem badatelského projektu bylo zodpovědět otázky vážící se k procesu konstrukce a interpretace kolektivní respektive etnické identity a kolektivní paměti příslušníků německého etnika v České republice, kterým se z různých důvodů vyhnulo nucené poválečné vysídlení. Předmětem výzkumu se stala biografická vyprávění představitelů tří po sobě následujících generací tohoto společenství z pohraničního okresu Chomutov. Prostřednictvím analýzy a interpretace obsahu tohoto biografického materiálu byly primárně postihnuty kolektivně sdílené obrazy minulosti a významné identifikační atributy, jimiž aktéři nejstarší generace této komunity formují svou etnickou/národní identitu. Významy, jež se váží k tomuto specifickému typu kolektivní identity, byly prezentovány z perspektivy samotných aktérů. Bylo tak objasněno, jak oni sami re-konstruují a re-interpretují toto subjektivně zakoušené „my“, a současně se vymezují vůči ne-členům této kolektivity, vůči „těm druhým“.

Získané poznatky nám v závislosti na různých historických obdobích umožnily identifikovat pět základních typů interpretace etnické/národní kategorizace. V souvislosti s prvorepublikovými vzpomínkami lze hovořit o etnicitě jako otevřené kategorii, kdy byla symbolická hranice mezi „my“ a „oni“ aktéry interpretována jako fluidní a běžně průchodná sňatkem, bilingvismem či vlastní volbou. Nepropustnost etnické kategorie je spojována s předválečným a válečným obdobím. Jako intenzivní se v kontextu tohoto historického období jeví nutnost relativizovat připsanou pozici Němců jako pachatelů na základě principu kolektivní viny. Děje se tak prostřednictvím pravidelně se objevujících kolektivních výkladových schémat, odkazujících především na tehdejší socio-ekonomickou situaci, nacistickou perzekuci vlastní rodiny a její politickou orientaci. Stigmatizující charakter získává kategorie „němectví“ především v souvislosti historických zkušeností poválečného období, jež je spojeno s represivními a exkluzivními praktikami uplatňovanými vůči německy hovořícímu obyvatelstvu. Aktéři negativně hodnotí princip kolektivní viny uplatněný v poválečném Československu a dovolávají se nutnosti hodnotit postoje a jednání jednotlivých aktérů individuálně. V podmínkách komunistického režimu se stává „němectví“ kategorií zamlčovanou, etnická příslušnost není ve veřejné sféře prezentována a převládající jsou asimilační tendence. Po roce 1989 lze hovořit o jistém oživení německé identity, kdy

především nejstarší generace využila možnosti organizovat se v různých občanských sdruženích na regionální bázi. Ukázalo se ovšem, že největším problémem těchto organizací je absence mladších ročníků (způsobená z vnějších i vnitřních příčin). V současné době tak lze hovořit spíše o stagnaci aktivního spolkového života této komunity a pokračujícím úbytku počtu německého etnika.

Společensko-politické změny 90. let zároveň vytváří podmínky pro formování prostoru k interpretaci vztahu Čechů a Němců a odbourávání oboustranné stigmatizace, která plyne z historicky podmíněných konstruktů skupin viníků, jež nesou zodpovědnost za válku a odsun. Bezesporu největší diskurzivní prostor v paměti českých Němců zaujímal právě předválečné, válečné a poválečné dění, které úzce souvisí s připsaným stigmatem kolektivní viny. Intersubjektivní zkušenost daného období a jeho stigmatizující aspekt lze pojímat jako jeden ze základních prvků kolektivní paměti a kolektivní identity této generační komunity. Snaha o vyrovnávání se s tímto traumatickým potenciálem se v převážné většině případů stává leitmotivem celého biografického vyprávění.

Výsledky bádání rovněž ukázaly, že u nejstarší generace nedochází k významnějším proměnám etnické identity a posunům jazykového vědomí. Etnicitu aktéři interpretují jako neměnnou a primordiálně danou entitu. Signifikantní je překrývání etnického a jazykového vědomí. Aktéři této skupiny se ve většině případů plně identifikují s „němectvím“ a činí tak především s odkazem na hodnotu jazyka a etnické kořeny. Německá etno-kulturní identita je u této generace fixně internalizována. Jako důležitá se též jevila identifikace s místem, což souvisí se silnou lokální identitou.

V důsledku stigmatizujícího charakteru kategorie „němectví“, jež se projevilo v poválečném období a následného protiněmeckého diskurzu podporovaného komunistickou mocí, dochází k zamlčování etnické identity odlišné od majority a k zakrývání znalosti mateřského jazyka. Lze tudíž uvažovat o kovertním bilingvismu nejstarší generace této německojazyčné komunity. Postupně tak dochází k celkovému jazykovému posunu tohoto společenství, tedy přechodu od původního jazyka k jazyku majority. V současné době je hlavní komunikační doménou německého dialektu především soukromá sféra, dále se lokálního nářečí užívá při komunikaci s dalšími aktéry této kolektivity.

Výzkumný projekt si dále kladl za cíl zodpovědět otázku mezigenerační transmise etnického a jazykového vědomí nejstarší generace českých Němců na jejich potomky. Za tímto účelem se staly předmětem analýzy a interpretace biografická vyprávění aktérů dalších dvou generačních skupin. Zkoumání mezigeneračních vztahů se orientovalo především na to, jakým způsobem a prostřednictvím čeho narátoři diskurzivně vytvářejí vlastní etnickou identitu a jakého významu při tomto procesu nabývá etnické a jazykové vědomí jejich předků.

V souvislosti s mladšími generacemi byla zjištěna změna etnické identity a posun v jazykovém vědomí potomků této německojazyčné komunity. Diverzita ztotožnění s původní etnickou skupinou a jazykem nebo odklon od těchto hodnot jsou podmíněny především specifickými podmínkami rodinného a společenského prostředí a v neposlední řadě celkovým historickým vývojem. V rámci výzkumu bylo jen sporadicky zaznamenáno plné ztotožnění zástupců střední generace s „němectvím“ a vnímání lokálního německého dialektu jako mateřského jazyka. Asimilační rezistence vůči jinoetnickému prostředí byla výjimkou a v biografiích se spíše objevovaly projevy dvojí identity. Výrazněji převládala již plná identifikace s majoritní společností, a to i v případech, kdy primární socializace aktérů probíhala ve zcela homogenním německém prostředí, a došlo k přenosu německého jazyka. Jako zásadní faktory ovlivňující etnický a jazykový posun této generace se ukázaly smíšené sňatky, dominující jinoetnické socio-kulturní prostředí a v podmínkách komunistického režimu špatné postavení a symbolické vymisťování německého jazyka. Omezené domény užívání mateřského jazyka způsobilo jeho postupné oslabení či ztrátu a z těchto důvodů lze u narátorů hovořit o latentním bilingvismu. Konstrukce české identity probíhala prostřednictvím českého jazyka a občanské identifikace. Významnou součástí biografické identity této generace byla, stejně jako i generace starší, silná a pevná vazba k místu bydliště s odkazem na rodinné kořeny.

Zřetelně nižší počet byl shledán v zastoupení nejmladších ročníků, na které bylo starší generací během výzkumného šetření odkazováno jako na následující nositele německého etnického a jazykového vědomí této skupiny. Většina se již plně identifikuje s majoritní společností a německý původ hraje pouze marginální roli. Analyticky a interpretativně byla zpracována pouze tři biografická vyprávění osob, o nichž bylo známo, že v rodinném prostředí užívají německého jazyka v podobě lokálního nářečí.

Nejen v souvislosti s pořízením biografických narácí těchto aktérů byly zaznamenány bilingvní jazykové situace a s nimi spojené přepínání jazykových kódů, míchání a prolínání německého a českého jazyka či receptivní bilingvismus, přičemž hlavní příčinou těchto jevů u dané generace je jazykový deficit.

Jako zásadní činitel transmise etnického vědomí na nejmladší generaci se ukázal vliv nejstarší generace. Ten se ovšem jeví jako nedostačující v případě asimilace generace střední. Uvažování aktérů o vlastní etnické identifikaci je spojeno s projevy dvojí etnické a jazykové identity. Mezi faktory přispívající k formování německé identity nabývá zásadního významu především hodnota jazyka a kulturních specifík tohoto etnika. Oproti tomu se komunikativní tradování rodinné historie jeví jako méně časté. Společným rysem historického vědomí aktérů je stigmatizující aspekt vztahu Čechů a Němců související s válkou a nuceným vysídlením, podrobnější souvislosti těchto dramatických událostí jim ovšem nebyly známy. S tím spojené postoje a jednání jsou v uvedených případech vztahovány na starší generaci, především na nositele traumatizujících historických zkušeností – na generaci svědků. Sami zástupci nové generace zastávají již pozici nezúčastněného pozorovatele, jenž se snaží o nestrannou interpretaci těchto historických procesů. Mladá generace jako záruka kontinuity německého etnika ovšem až na výjimky ve sledovaném terénu prakticky chybí.

6. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

Literatura:

ABELS, H. *Interaktion, Identität, Präsentation: kleine Einführung in interpretative Theorien der Soziologie*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.

ALEXANDER, J. C. aj. (eds.) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004a.

ALEXANDER, J. C. Toward and Theory of cultural Trauma. In: ALEXANDER, J. C. aj. (eds.) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004b, s. 1-30.

ALHEIT, P. Identita nebo „biograficita“? Koncept vývoje identity ve světle biografických bádání v oblasti věd o vzdělávání. *Biograf* [online], 2002, [cit. 2010 – 07 – 10]. Dostupné z WWW: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=2902>>.

ALLPORT, G., W. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor, 2004.

ANDRLE, V. Zamyšlení nad identitou. *Biograf* [online], 2002, [cit. 2010 – 07 – 10]. Dostupné z WWW: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=2704>>.

ANDERSON, B. Pomyslná společenství. In: HROCH, M. (ed.) *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. Praha: SLON, 2003, s. 239 – 269.

ANDERSON, B. *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008.

ARBURG, A. von, STANĚK, T. (eds.) *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945 – 1951: dokumenty z českých archivů, I., Češi a Němci do roku 1945 – úvod k edici*. Středokluky: Zdeněk Susa, 2010a.

ARBURG, A. von, STANĚK, T. (eds.) *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945 – 1951: dokumenty z českých archivů, II. 3, Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Středokluky: Zdeněk Susa, 2010b.

ARBURG, A. von. Jak dál ve výzkumu poválečného postavení německy hovořícího obyvatelstva v českých zemích? Několik úvah k diskuzi. In: DVOŘÁK, T., KOVAŘÍK, D., ARBURG, A. von. (eds.) *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno: Matice moravská, 2010, s. 25 – 53.

ARBURG, A. von. *Zwischen Vertreibung und Integration: die tschechische Deutschenpolitik 1947 – 1953*. Praha: FSV UK, 2004. Disertační práce.

ASSMANN, A. Datum narození je naše jediná historická výbava... *Dějiny a současnost: kulturně historická revue* 4 [online], 2008, [cit. 2010 – 07 – 10]. Dostupné z WWW: <<http://dejiny.nln.cz/archiv/2008/4/datum-narozeni-je-nase-jedina-historicka-vybava->>.

ASSMANN, A. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C. H. Beck, 2006.

ASSMANN, J. *Religion und kulturelles Gedächtnis*. München: C. H. Beck, 2007.

ASSMANN, J. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor, 2001.

ASSMANN, J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: ASSMANN, J., HÖLSCHER, T. (eds.) *Kultur und Gedächtnis*. Berlin: Suhrkamp, 1988, s. 9 – 19.

BAČOVÁ, V. *Etnická identita a historické zmeny: štúdia obyvatel'ov vybraných obcí Slovenska*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1996.

BARŠA, P. *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*. Praha: Argo, 2011.

BARŠA, P. Konstruktivismus a politika identit. *Antropoweb* [online], 2009, [cit. 2010 – 05 – 01]. Dostupné z WWW: <<http://antropologie.zcu.cz/konstruktivismus-a-politika-identity>>.

BARTH, F. Introduction. In: BARTH, F. (ed.). *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Cultural Difference*. Boston: 1969, s. 9 – 38.

BAUMBACH, R. *Einführung in die Dialektologie der deutschsprachigen Ländern*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2001.

BAUMAN, Z. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON, 1995.

BEREK, M. *Kollektives Gedächtnis und die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.

BENEŠ, Z. (ed.) *Rozumět dějinám: vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848 – 1948*. Praha: Gallery, 2002.

BERGER, P., I., LUCKMAN, P. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK, 1999.

BERNARD, J. Osobní identita v diskurzu společnosti pozdní moderny. In: Šubrt, J. aj. *Soudobá sociologie II: teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum, 2008, s. 120 – 135.

BIMAN, S. Společná komise historiků. In: KOSCHMAL, W., NEKULA, M., ROGALL, J. (eds.) *Češi a Němci: dějiny, kultura, politika*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 326 – 332.

BIMAN, S., CÍLEK, R. *Poslední mrtví, první živí*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1989.

BINTEROVÁ, Z. *Historičtí svědkové doby v euroregionu Krušnohoří*. Perštejn: Zaniklé obce a města chomutovského regionu: 2000.

BORN, J., aj. *Deutschsprachige Minderheiten: ein Überblick über den Stand der Forschung für 27 Länder*. Mannheim: Institut für deutsche Sprache, 1989.

BOURDIEU, P. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998.

BRANDES, D. *Cesta k vyhnání 1938 – 1945. Plány a rozhodnutí o "transferu" Němců z Československa a Polska*. Praha: Prostor, 2002.

BUZKOVÁ, Z. *Odsun německého obyvatelstva z Chomutovska v l. 1945 – 1950*. Ústí nad Labem: UJEP, 1993. Diplomová práce.

BRAUN, K. Der 4. März 1919: zur Herausbildung sudetendeutscher Identität. *Bohemia* 37, č. 2, 1996, s. 353 – 380.

BRÜGEL, J. W. *Češi a Němci 1939 – 1946*. Praha: Academia 2008.

BRÜGEL, J. W. *Češi a Němci 1918 – 1938*. Praha: Academia, 2006.

CONNOR, W. Národ je národ, národ je stát, národ je etnická skupina, národ je... In: HROCH, M. (ed.) *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. Praha: SLON, 2003, s. 154 – 173.

ČAPEK, F., SLEZÁK, L., VACULÍK, J. *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno: CERM, 2005.

ČERVENKA, K. Stigmatizace, morální netečnost a expertní pojmy: možné uchopení fenoménu displacement/vymístění. *Sociální studia*, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, č. 2, 2004, s. 215 – 229.

DEJMEK, J., KUKLÍK, J., NĚMEČEK, J. *Kauza tzv. Benešovy dekrety: historické kořeny a souvislosti*. Praha: Historický ústav AV ČR, 1999.

DOSKOČIL, Z. Život v severních Čechách v letech 1945 – 1989 ve vzpomínkách příslušníků dělnických profesí a inteligence: na příkladu okresu Chomutov a jeho nejbližšího okolí. In: VANĚK, M. (ed.) *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009, s. 25 – 96.

DUDOVÁ, R. Kvalitativní metodologie sociologického výzkumu: konstruktivistická grounded theory a „rozumějící rozhovor“. In: ŠUBRT, J., aj. *Soudobá sociologie IV: aktuální a každodenní*. Praha: Karolinum, 2010, 364 – 383.

DVOŘÁK, T., KOVAŘÍK, D., ARBURG, A. von. (eds.) *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno: Matice moravská, 2010.

DVOŘÁK, T. Těžba uranu versus "očista" pohraničí: německé pracovní síly v Jáchymovských dolech na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století. *Soudobé dějiny* XII, č. 3 – 4, 2005, s. 626 – 671.

DVOŘÁK, T. Odsun Němců z Polska a Československa: rozdílná stanoviska pro vyrovnání se s minulostí. In: *Konec soužití Čechů a Němců v Československu: sborník k 60. výročí ukončení II. světové války*. Brno: 2005a, s. 90 – 94.

DVOŘÁK, T. „Vnitřní odsun“: průběh, motivy a paralely přesídlování německého obyvatelstva v českých zemích v letech 1947 – 1949. Brno: FF MU, 2005b. Disertační práce.

EICKELPASCH, R., RADEMACHER, C. *Identität*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2004.

EISENSTADT, S., N. GIESEN, B. Konstrukce kolektivní identity. In: HROCH, M. (ed.) *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. Praha: SLON, 2003, s. 361 – 385.

ERIKSEN, H. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál, 2008.

ERIKSEN, H. *Antropologie multikulturních společností: rozumět identitě*. Praha: Triton, 2007.

FISCHER – ROSENTHAL, W., ROSENTHAL, G. Analýza narativně-biografických rozhovorů. *Biograf* [online], 2001, [cit. 2010 – 05 – 01]. Dostupné z WWW: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=v2402>>.

FISCHER – ROSENTHAL, W. Potíže s identitou: biografie jako řešení některých (post)moderních dilemat. *Biograf* [online], 1997, [cit. 2010 – 05 – 01]. Dostupné z WWW: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=1201>>.

FOUCAULT, M. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann a synové, 2002.

FUCHS – HEINRITZ, W. *Biographische Forschung: eine Einführung in Praxi und Methoden*. Wiesbaden: VS Verlag, 2005.

GEERTZ, C. *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Praha: SLON, 2000.

GELLNER, E. *Nacionalismus*. Brno: CDK, 2003.

GELLNER, E. *Národy a nacionalismus*. Praha: Hříbal, 1993.

GIESEN, B. V různém čase, v různém rytmu a s rozdílnou pamětí. *Sociální studia*, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, č. 1 – 2, 2007, s. 67 – 78.

GIESEN, B., SCHNEIDER, CH. (eds.) *Tätertrauma: nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH, 2004.

GIESEN, B. The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity. In: ALEXANDER, J., C., aj. (eds.) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004a, s. 112 – 154.

GIESEN, B. Das Tätertrauma der Deutschen. Eine Einleitung. In: GIESEN, B., SCHNEIDER, CH. (eds.) *Tätertrauma: nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH, 2004b, s. 11 – 54.

GOFFMAN, E. *Stigma: poznámky o způsobech zvládání narušené identity*. Praha: SLON, 2003.

GÖTZE, A. Německá menšina v České republice po roce 1989. In: GABAL, I. (ed.) *Etnické menšiny ve střední Evropě: konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 108 – 118.

GLASSHEIM, E. Etnické čistky, komunismus a devastace životního prostředí: vytvoření nové identity severočeského pohraničí (1945–1989). *Soudobé dějiny XII*, č. 3 – 4, 2005, s. 432 – 464.

GRABERT, T. *Erving Goffmans Stigma und Asyle: Techniken der Bewältigung beschädigter Identität in totalen Institutionen*. München: GRIN Verlag, 2004.

GRULICH, T. Národnostní problematika na Chomutovsku v Krušných horách na příkladu obec Kryštofovy Hamry. In: *Zpravodaj KSVI: materiály k problematice novoosídleného pohraničí*. Praha: 1985, sv. 9, s. 21 – 26.

GRULICH, T. Příspěvek k národopisnému výzkumu německé menšiny na Teplicku. In: *Zpravodaj KSVI: materiály k problematice novoosídleného pohraničí*. Praha: 1982, sv. 5, s. 12 – 17.

HAHN, H., H. 12 Thesen zur Stereotypenforschung. HAHN, H., H., Mannová, E. (eds.) *Nationale Wahrnehmung und ihre Stereotypisierung*. Frankfurt am Main: Peter Lang: 2007, s. 15 – 24.

HAHNOVÁ, E., HAHN, H., H. *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*. Praha: Votobia, 2002.

HALBWACHS, M. *Kolektivní paměť*. Praha: SLON, 2010.

HALBWACHS, M. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 1985.

HALBWACHS, M. *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1967.

HANZLÍK, F. K historickým souvislostem přijetí Benešových dekretů a řešení otázky sudetských Němců. *Politologický časopis*, 1995, č. 2, s. 90 – 103.

HANZLOVÁ, P. Praktiky vzpomínání a inkluze: formování solidarity skrze prezentaci minulosti. In: MARADA, R. (ed.) *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: CDK, 2006, s. 166 – 190.

HEILINGSETZER, G., CH. *Identität=Heimat? Interdisziplinäre Untersuchungen zu scheinbar einfachen Begriffen*. München: GRIN Verlag, 2004.

HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005.

HERNOVÁ, Š., SOKOLOVÁ, G. *Národně jazykové vědomí obyvatel národnostně smíšených oblastí České republiky*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě, 2000.

HIRT, T. Přehled nejasností spjatých s konceptem etnicity v perspektivě post-barthovských přístupů. *Přehledové studie* [online], 2007, Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu, Katedra antropologických a historických věd FF ZČU, [cit. 2008 – 12 – 06]. Dostupné z WWW: <<http://www.caat.cz/publikace/prehledove-studie/44-prehledove-studie/144-pehled-nejasnosti-spjaty-ch-s-koncep tem-etnicity-v-perspektiv-post-barthovs kych-pistup>>.

HIRT, T. Svět podle multikulturalismu. In: HIRT, T. JAKOUBEK, M. (eds.) *Spory o multikulturalismus a politiku identit: antropologická perspektiva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2005, s. 9 – 76.

HOBSBAWM, E. Introduction: Inventing Traditions. HOBSBAWM, E., RANGER, T. (eds.) *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 1 – 14.

HOUŽVIČKA, V., NOVOTNÝ, L. (eds.) *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí: sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2007.

HOUŽVIČKA, V. *Návraty sudetské otázky*. Praha: Karolinum, 2005.

HOUŽVIČKA, V. *Reflexe sudetoněmecké otázky a postoje obyvatelstva českého pohraničí k Německu*. Ústí nad Labem: SLON, 1997.

HOUŽVIČKA, V. *Sudetoněmecká otázka v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí*. Praha: SLON, 1996.

HRABOVEC, E. *Vertreibung und Abschub: Deutsche in Mähren 1945 – 1947*, Frankfurth am Main: Peter Lang, 1995.

HROCH, M. *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: 2009.

HUBÍK, S. *Sociologie vědění*. Praha: SLON, 1999.

I oni byli proti: sborník z mezinárodní historické konference Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu. Ústí nad Labem: Muzeum města Ústí nad Labem, Albis international, 2007.

JECH, K., KAPLAN, K. *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: dokumenty*. Praha – Brno: ÚSD, Doplněk, 1995.

JENKINS, R. *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage Publications, 1997.

JEŘÁBEK, M. (ed.) *Geografická analýza pohraničí české republiky*. Praha – Ústí nad Labem: Sociologický ústav AV ČR, 1999.

JEŽIL, F. Národnostní poměry Podkrušnohoří od konce 19. století do Mnichova z hlediska statistiky. *Památky, příroda, život 31: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, č. 1, 1999, s. 21 – 24.

KABELE, J. Sociální konstruktivismus. *Sociologický časopis*, 1996, č. 3, s. 317 – 337.

KASCHUBA, W. *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München: C. H. Beck, 2006.

KASTNER, Q. *Osídlování českého pohraničí od května 1945*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.

KAISEROVÁ, I. Sociální konstruktivismus Petera Bergera a Thomase Luckmanna: v zrcadle české sociologie. In: Šubrt, J. aj. *Soudobá sociologie II: teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum, 2008, s. 102 – 119.

KOVAŘÍK, D. *Demoliční akce v českém pohraničí v letech 1945 – 1960*. Brno: Masarykova univerzita, 2009. Disertační práce.

KOVAŘÍK, D. *Proměny českého pohraničí v letech 1958 – 1960: demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945*. Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2006.

KRAPPMANN, L. Die Identitätsproblematik nach Erikson aus einer interaktionistische Sicht. In: KNEUPP, H., HÖFER, R. (eds.) *Identitätsarbeit heute: klassische und aktuelle Perspektiven der Identitätsforschung*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 1997, s. 66 – 92.

KREISSLOVÁ, S. K etnické identifikaci a jazykové situaci německé menšiny na Chomutovsku po roce 1945. In: DVOŘÁK, T., KOVAŘÍK, D., ARBURG, A. von. (eds.) *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno: Matice moravská, 2010a, s. 436 – 464.

KREISSLOVÁ, S. K problematice etnického a jazykového vědomí německy hovořícího obyvatelstva v pohraničním okrese Chomutov. *Slezský sborník* 108, 2010b, č. 1 – 2, s. 92 – 110.

KREISSLOVÁ, S. Ethnische Identität im Grenzgebiet: zur Dynamik der ethnischen Identifikation der deutschen Minderheit im Komotauer Gebiet (Chomutovsko). In: LOZOVIUK, P. *Grenzgebiet als Forschungsfeld: Aspekte der ethnografischen und kulturhistorischen Erforschung des Grenzlandes*. Leipzig: Leipziger Universität, 2009, s. 219 – 231.

KREISSLOVÁ, S. *Etnická identita německé menšiny na Chomutovsku*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2006. Diplomová práce.

KRUSE, V. *Geschichte der Soziologie*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH, 2008.

KŘEN, J., BROKOLOVÁ, E., aj. *Obraz Němců a Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 1998.

KŘEN, J. Úvod. In: KŘEN, J., BROKOLOVÁ, E., aj. *Obraz Němců a Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 1998a, s. 7 – 20.

KŘEN, J. Obrazy Němců a Německa v české společnosti. In: KŘEN, J., BROKOLOVÁ, E., aj. *Obraz Němců a Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 1998a, s. 21 – 32.

KŘEN, J. *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Academia, 1990.

KUČERA, J. *Odsun nebo vyhnání? Sudetští Němci v Československu v letech 1945 – 1946*. Jinočany: H & H, 1992.

KUKLÍK, J. *Mýty a realita tzv. Benešových dekretů: dekrety prezidenta republiky 1940 – 1945*. Praha: Linde, 2002.

KURAL, V., RADVANOVSKÝ, Z., (eds.) *"Sudety" pod hákovým křížem*. Ústí nad Labem: Albis International, 2002.

KURAL, V. *Češi, Němci a mnichovská křižovatka*. Praha: Karolinum, 2002.

KURAL, V. *Místo společenství — konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994.

KURAL, V. *Konflikt anebo společenství? Češi a Němci v československém státě*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1993.

KONOPÁSEK, Z., aj. *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum, 1999.

KOZÁK, J. Některé události roku 1938 na Chomutovsku. *Památky, příroda, život* 25: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska, č. 4, 1993, s. 116 – 119.

LANSTÝAK, I. K otázce striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunite Maďarov na Slovensku. *Slovo a slovesnosť* 61, 2000, 1 – 17.

LEGNEROVÁ, B. *Poválečná léta 1945 – 1947 v průmyslovém pohraničním městě Vejprty*. Ústí nad Labem: UJEP, 1999. Diplomová práce.

LE GOFF, J. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo, 2007.

LIPPMANN, W. *Die öffentliche Meinung*. München: Rütten+Loening Verlag, 1964.

LOZOVIUK, P. *Interethnik im Wissenschaftsprozess: deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2008.

LOZOVIUK, P. *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005a.

LOZOVIUK, P. *Etnická indiference a její reflexe v etnologii*. In: HIRT, T. JAKOUBEK, M. (eds.) *Spory o multikulturalismus a politiku identit: antropologická perspektiva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2005b, s. 162 – 197.

LOZOVIUK, P. "Jednou to padne samo": k historii etnického soupeření o "nejmenší jazykový ostrov" meziválečného Československa. *Český lid* 89, č. 2, 2002, s. 105 – 123.

LOZOVIUK, P. K problematice „etnické indiference“: příklady z českého jazykového prostředí. *Český lid* 84, č. 3, 1997, s. 201 – 212.

LUCIUS-HOENE, G., DEPPERMAN, A. *Rekonstruktion narrativer Identität: ein Arbeitsbuch zur Analyse narrativer Interviews*. Wiesbaden: VS Verlag, 2004.

LUCKMANN, T. *Lebenswelt, Identität und Gesellschaft*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH, 2007.

MAJEWSKI, P. *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*. Warszawa: 2001.

MARADA, R. Paměť, trauma, generace. *Sociální studia*, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, č. 1 – 2, 2007, s. 79 – 95.

MARADA, R. Občanský sektor a organizační identita: utváření občanských identit po roce 1989. In: SZALÓ, C., NOSÁL, I. (eds.) *Mozaika v re-konstrukci: formování sociálních identit v současné střední Evropě*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, 2003, s. 157 – 184.

MARADA, R. Bergerův a Luckmannův existenciální humanismus. In: BERGER, P., I., LUCKMAN, P. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK, 1999, s. 202 – 214.

MAREŠ, P., SIROVÁTKA, T. Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluzie): koncepty, diskurz, agenda. *Sociologický časopis* 2, 2008, s. 271 – 294.

MAREŠ, P. *Faktory sociálního vyloučení*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, 2006.

MAYER, H., O. *Interview und schriftliche Befragung*. München: Oldenburg Verlag: 2008.

MERTOŮVÁ, K. Činnost SdP a státní správy v září – říjnu r. 1938 v dokumentech. *Památky, příroda, život* 34: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska, 2002, č. 2, s. 7 – 12.

Národnostní vztahy a národnostní cítění v Severočeském kraji. Sv. I, II, II/1,2., Ústí nad Labem – Praha: 1972.

NEKVAPIL, J., SLOBODA, M., WAGNER, P. *Mnohojazyčnost a v České republice: základní informace*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2009.

NEKVAPIL, J. Sprachbiografien und Analyse der Sprachsituationen: zur Situation der Deutschen in der Tschechischen Republik. In: FRANCESCHINI, R., MIECZNIKOWSKI, J. (eds.) *Leben mit mehreren Sprachen: sprachbiographien*. Bern: 2004, s. 147 – 172.

NEKVAPIL, J. K nesamozřejmým vztahům jazyka a etnicity. *Biograf* [online], 1997, [cit. 2008 – 12 – 06]. Dostupné z WWW: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=1008>>.

NEKVAPIL, J., STEHLÍKOVÁ, E., ŠMÍDOVÁ, O. *Čeští Němci nebo němečtí Češi?* Praha: 1997. Nepublikováno.

Německo-český seznam lokalit okresu Chomutov – stav k 1. 1. 1977. *Památky, příroda, život* 9: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska, 1977, č. 2, s. 13 – 19.

NOHEJL, M. *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze: pojednání o východiscích fenomenologické sociologie*. Praha: SLON, 2001.

NORA, P. Mezi pamětí a historií. In: *Cahiers du Cefres No. 13. Antologie francouzských společenských věd: politika paměti*. Praha: CEFRES, 1998, s. 7 – 31.

NOSKOVÁ, J. *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno: Ústav evropské etnologie, 2007.

NOSKOVÁ, J. Tazatel, dotazovaný – dočasní "přátelé"? *Biograf* [online], 2004, [cit. 2010 – 07 – 10]. Dostupné z WWW:
< <http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=3511> >.

NOVOTNÝ, L. Die deutsche Minderheit in der Tschechischen Republik am Anfang des neuen Jahrtausends. In: TIMMEMANN, H., VORÁČEK, E., KIPKE, R. (eds.) *Die Beneš-Dekrete. Nachkriegsordnung oder ethnische Säuberung: kann Europa eine Antwort geben? Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen*. Münster: LIT Verlag, 2005a, 443 – 453.

NOVOTNÝ, L. Česko-rakouské vztahy z pohledu občanů rakouského pohraničí. In: Zich, F. (ed.): *Přeshraniční vlivy působící na místní společenství pohraničí České republiky II.: sborník podkladových studií*. Ústí nad Labem: UJEP, 2005b, s. 195 – 206.

NOVOTNÝ, L. O němčině jako mateřském jazyce ve střední Evropě: jazyková situace u příslušníků německých menšin ve světle sociologických výzkumů. In: *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí: sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 12. a 13. listopadu 2002 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*. Opava: 2002, s. 254 – 260.

OKURKA, T. (ed.) *Zapomenutí hrdinové*. Ústí nad Labem: Muzea města Ústí nad Labem, 2008.

OTČENÁŠEK, J. *Němci v Čechách po roce 1945: na příkladu západního Podještědí*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2006.

OTČENÁŠEK, J. Čeští Němci po roce 1945: proměny žitého prostoru a princip etnické rezignace. *Český lid* 92, č. 4, 2005, s. 409 – 422.

PAPÍRNÍKOVÁ, P. *Činnost internačního střediska v Chomutově v letech 1945 – 1947*. Ústí nad Labem: UJEP, 1998. Diplomová práce.

PAUER, J. Problém integrace národních identit v procesu evropského sjednocování. *Soudobé dějiny* 4, 2004, č. 1 – 2, s. 128 – 140.

PERZI, N. Geht es nur um Temelin? – Über eine schwierige Nachbarschaft. *Morgen: Kulturzeitschrift aus Niederösterreich*. 10/2000, s. 6 – 8.

PETRÁŠ, R. *Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha: Karolinum, 2009a.

PETRÁŠ, R., PETRŮV, H., SCHEU, H., CH. (eds.) *Menšiny a právo v České republice*. Praha: Auditorium, 2009b.

PIVERKA, W. Německá menšina v České republice a její literární činnost po roce 1945. In: *Žijeme spolu, nebo vedle sebe?: sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice*. Praha: Obec spisovatelů, 1998, s. 72 – 82.

PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia, 2008.

Pochod smrti v Krušnohoří: dokument z fondů chomutovského okresního muzea. *Památky, příroda, život 17: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, č. 1, 1985, s. 17 – 19.

Právní aspekty odsunu sudetských Němců. Praha: ÚMV, 1996.

RADVANSKÝ, Z. *Konec česko-německého soužití v ústecké oblasti 1945 – 1948*. Ústí nad Labem: UJEP, 1997.

RADVANSKÝ, Z. *Zur Vertreibung und Aussiedlung der Sudetendeutschen aus dem Grenzgebiet Nordwestböhmens in die sowjetische Besatzungszone Deutschlands in den Jahren 1945 – 1946*. Ústí nad Labem: Albis International, 1993.

RAK, P. *Historie a současnost podnikání na Chomutovsku, Kadaňsku a Vejprtsku*. Žehušice: Městské knihy, 2003.

RAK, J. *Chomutov 1252 – 2002: vybraná data ze 750 let historie města*. Chomutov: Město Chomutov, 2002.

RICOEUR, P. *Čas a vyprávění 2: konfigurace ve fiktivním vyprávění*. Praha: Oikoymenh, 2002.

ROSENTHAL, G. Biographisch-narrative Gesprächsführung: zu den Bedingungen heilsamen Erzählens im Forschungs-und Beratungskontext. *Psychotherapie und Sozialwissenschaften*, č. 4, 2002, s. 204 – 227.

ROSINSKI, U. *Narratives Interview als Methode zum Verstehen von Lebensprozessen*. München: GRIN Verlag, 2008.

ROUBAL, O. *Teritoriální identita v biografických vyprávěních poválečných osídlenců pohraničí severních Čech*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2009. Disertační práce.

RŮŽEK, V. Bývalý okres Chomutov 1945 – 1947: odsun německého obyvatelstva. *Památky, příroda, život 27: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, 1995a, č. 1, s. 4 – 10.

RŮŽEK, V. Bývalý okres Chomutov 1945 – 1947: odsun německého obyvatelstva dokončení. *Památky, příroda, život 27: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, 1995b, č. 2, s. 35 – 42.

RŮŽEK, V. Chomutovští Židé, *Památky, příroda, život 2: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, 1989, roč. 21, s. 77 – 87.

RŮŽEK, V. „Přijde den“ : es kommt der Tag... *Památky, příroda, život 26: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, 1994, č. 3, s. 5 – 15.

RŮŽEK, V. Chomutovsko od října 1938 do března 1939. *Památky, příroda, život 21: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, 1989, č. 4, s. 97 – 106.

RŮŽEK, V. Září 1938 očima současníků. *Památky, příroda, život 20: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, 1988, č. 4, s. 115 – 121.

RŮŽEK, V. Rok 1938 na Chomutovsku. *Památky, příroda, život 10: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, 1978, č. 3, s. 65 – 72.

SANTNER, J. *Odsun Němců z Kadaňska 1945 – 1947*. Ústí nad Labem: UJEP, 1996. Diplomová práce.

SABE, A. *Vorurteile, Stereotype und Fremdenfeindlichkeit*. München: GRIN Verlag, 2004.

SEIBT, F. *Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha: Academia, 1996.

SCHLEE, G. *Wie Feindbilder entstehen: eine Theorie religiöser und ethnischer Konflikte*. München: Verlag C. H. Beck, 2006.

SCHÜTZE, F. Narativní interview ve studiích interakčního pole *Biograf* [online], 1999, [cit. 2010 – 05 – 01]. Dostupné z WWW: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=2003>>.

SCHÜTZE, F. Biographieforschung und narratives Interview. *Neue Praxis*, č. 3, 1983, s. 283 – 293.

SRB, V. Demografický profil německé menšiny v Československu. *Český lid* 75, č. 1, s. 29 – 41.

SPOLEČNÁ NĚMECKO-ČESKÁ KOMISE HISTORIKŮ. *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění: náčrt výkladu česko-německých dějin od 19. století*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1996.

SPÜLBECK, S. *Biographie-Forschung in der Ethnologie*. Hamburg: LIT, 1997.

STANĚK, T. Stručné zamyšlení nad výzkumy poválečných „německých problematik“ v českých zemích. In: DVOŘÁK, T., KOVAŘÍK, D., ARBURG, A. von. (eds.) *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno: Matice moravská, 2010, s. 15 – 24.

STANĚK, T. Německé obyvatelstvo v českých zemích po roce 1945: česká historiografie v minulém desetiletí a mezinárodní kontext. In: *Acta Universitatis*

Palackianae Olomucensis: Historica 33. Sborník prací historických XXI. Olomouc: UP v Olomouci, 2007, s. 183 – 203.

STANĚK, T., ARBURG, A.von: Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění "evakuace" německého obyvatelstva (květen až září 1945). (3. část: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení "divokého odsunu".) *Soudobé dějiny XIII*, č. 3 – 4, 2006b, s. 321 – 376.

STANĚK, T., ARBURG, A. von: Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění "evakuace" německého obyvatelstva (květen až září 1945). (2. část: Československá armáda vytváří "hotové skutečnosti", vláda je před cizinou legitimizuje). *Soudobé dějiny XIII*, č. 1 – 2, 2006a, s. 13 – 49.

STANĚK, T., ARBURG, A. von. Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění "evakuace" německého obyvatelstva (květen až září 1945). (1. část: Předpoklady a vývoj do konce května 1945). *Soudobé dějiny XII*, č. 3 – 4, 2005a, s. 465 – 533.

STANĚK, T. *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV, 2005b.

STANĚK, T. Odsun nebo vyhnání? In: KOSCHMAL, W., NEKULA, M., ROGALL, J. (eds.) *Češi a Němci: dějiny, kultura, politika*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 234 – 239.

STANĚK, T. Německá menšina v českých zemích v letech 1918 – 1989. In: Gabal, I. ed.) *Etnické menšiny ve střední Evropě: konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 97 – 108.

STANĚK, T. K současnému postavení německé menšiny v České republice. In: *Národnostní menšiny a majoritní společnost v ČR a v zemích střen Evropy v 90. letech XX. století: sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 13. a 14. října 1998 ve Slezském ústavu zemského muzea v Opavě*. Praha: Slezský ústav SZM v Opavě a Dokumentační a informační středisko Rady Evropy v Praze, 1998, s. 88 – 101.

STANĚK, T. *Persekuce 1945: perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a Věznice) v květnu – srpnu 1945*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1996a.

STANĚK, T. *Tábory v českých zemích 1945 – 1948*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1996b.

STANĚK, T. *Německá menšina v českých zemích 1948 – 1989*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1993.

STANĚK, T. *Odsun Němců z Československa*. Praha: Academia, 1991.

STEHLÍKOVÁ, E. Aktuální kontexty obrazu Němce a Německa v české společnosti. In: KŘEN, J., BROKOLOVÁ, E., aj. *Obraz Němců a Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 1998, s. 253 – 267.

SVOBODA, M. Biografická metoda v antropologii. *Přehledové studie* [online], 2007, Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu, Katedra antropologických a historických věd FF ZČU, [cit. 2009 – 11 – 10]. Dostupné z WWW: <<http://www.caat.cz/publikace/prehledove-studie/44-prehledove-studie/147-biograficka-metoda-v-antropologii>>.

SZALÓ, C. Sociologie formování sociálních identit. In: SZALÓ, C., NOSÁL, I. (eds.) *Mozaika v re-konstrukci: formování sociálních identit v současné střední Evropě*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2003, s. 13 – 36.

ŠATAVA, L. *Jazyk a identity etnických menšin: možnosti zachování a revitalizace*. Praha: SLON, 2009.

ŠATAVA, L. K problematice atributů etnické identity a územní příslušnosti: na příkladu velšského etnika ve Velké Británii. In: *Studia ethnographica IV: AUC, Philosophica et Historica 1 – 1990*. Praha: Karolinum, 1991, s. 19 – 39.

ŠATAVA, L. Výsledky sondážního průzkumu německého obyvatelstva ve Staré Vsi (okr. Bruntál) v roce 1982. In: *Zpravodaj KSVI: materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí*. Praha: 1984, sv. 7, s. 81 – 85.

ŠEPLÁKOVÁ, V. Etnicita ve světle sociálních kontaktů na příkladu příměstské obce Moravany u Brna. In: *Etnické procesy III.: etnické procesy v pohraničí českých zemí po r. 1945*. Praha: 1986, část 2, s. 92 – 99.

ŠMÍDOVÁ, O. Obraz první republiky v kolektivní paměti českých Němců. In: *Rozvoj české společnosti v Evropské unii: sborník z konference VZ FSV 2004*. Praha: 2004, s. 151 – 174.

ŠMÍDOVÁ, O. Němci v českém, Češi v německém zrcadle. In: KOSCHMAL, W., NEKULA, M., ROGALL, J. (eds.) *Češi a Němci: dějiny, kultura, politika*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. 226 – 234.

ŠMÍDOVÁ, O. Česko-německé vztahy v zrcadle tisku. In: KŘEN, J., BROKOLOVÁ, E., aj. *Obraz Němců a Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 1998, s. 268 – 280.

ŠPLÍCHALOVÁ, J. Některé výsledky výzkumu obyvatelstva německé národnosti v jihozápadním pohraničí ČSR po r. 1945. In: *Zpravodaj KSVI: česká vesnice po roce 1945*. Praha: 1987, č. 4, s. 37 – 41.

ŠTEFÁNIK, J., PALCÚTOVÁ, M., LANSTYÁK, I. *Slovník bilingvizmu* [online], 2008, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, [cit. 2010 – 11 – 20]. Dostupné z WWW: <<http://www.fphil.uniba.sk/index.php?id=2998#>>.

TESAŘ, F. *Etnické konflikty*. Praha: Portál, 2007.

TODOROV, T. Paměť před historií. In: *Cahiers du Cefres No. 13. Antologie francouzských společenských věd: politika paměti*. Praha: CEFRES, 1998a, s. 33 – 46.

TODOROV, T. Zneužívání paměti. *Cahiers du Cefres No. 13. Antologie francouzských společenských věd: politika paměti*. Praha: CEFRES, 1998b, s. 91 – 117.

TOMÁŠEK, M. Paradox vymístění: příspěvek k posttotalitní reflexi vztahů se sudetskými Němci a polsko-židovských vztahů. *Sociální studia*, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, č. 2, 2004, s. 129 – 154.

TOPINKA, J. Zapomenutý ráj: české pohraničí 1948 – 1960 a takzvaná akce dosídlení. *Soudobé dějiny XII*, č. 3 – 4, s. 534 – 585.

URBANEK, M. *Tschechische Fluch-und Arbeitsmigranten in Österreich*. Wien: Universität Wien, 2009. Disertační práce.

VALÁŠKOVÁ, N., UHEREK, Z. Novoosídlenecké pohraničí. In: UHEREK, Z. (ed.) *Kultura, společnost, tradice II. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie*. Praha: 2006, s. 53 – 108.

VALIŠ, Z. Pracovní a zajatecké tábory na Chomutovsku. *Památky, příroda, život 17: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, č. 1, 1985, s. 24 – 30.

VALIŠ, Z. Letecké útoky a nálety anglo-amerického letectva na území okresu Chomutov za 2. světové války. *Památky, příroda, život 13: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, č. 3, 1981, s. 91 – 97.

VANĚK, M., MÜCKE, P., PELIKÁNOVÁ, H. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.

VANĚK, M. *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha: Maxdorf, 1996.

VAŠEČKOVÁ, R. Hmotná kultura obyvatel Krušných hor I. *Památky, příroda, život 35: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, č. 2, 2003a, s. 11 – 13.

VAŠEČKOVÁ, R. Hmotná kultura obyvatel Krušných hor II. *Památky, příroda, život 35: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, č. 3, 2003b, s. 12 – 19.

VÍTEK, V. Transporty a pochody smrti na Chomutovsku. *Památky, příroda, život 2: vlastivědný čtrnáctideník Chomutovska*, č. 2, 1970, s. 27 – 29.

VOLBRACHTOVÁ, L. Kulturní paměť, historické vědomí, kolektivní paměť v procesu interpretace vzpomínek. *Český lid 81*, č. 4, 1994, s. 285 – 293.

WAGNEROVÁ, A. *Neodsunuté vzpomínky*. Praha: Prostor, 2001.

WAGNEROVÁ, A. *Odsunuté vzpomínky*. Praha: Prostor, 1993.

WEGER, T. Neznámí sousedé. Představy Němců o Čechách: obrazy, vnímání, stereotypy. *Český lid* 84, č. 1, 1997, s. 59 – 62.

WELZER, H., MOLLER, S., TSCHUGGNALL, K. *Můj děda nebyl nácek: nacismus a holocaust v rodinné paměti*. Praha: Argo, 2010.

WELZER, H., MOLLER, S., TSCHUGGNALL, K. *Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag: 2008.

WELZER, H. *Das kommunikative Gedächtnis: eine Theorie der Erinnerung*. München: C. H. Beck, 2008.

WITT, G. *Der gegenwärtige Stand der Gedächtnisforschung*. München: GRIN Verlag, 1998.

ZICH, F., ROUBAL, O., SPALOVÁ, B. *Mezigenerační biografická konfigurace obyvatel české části Euroregionu Nisa*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003.

ZICH, F. *Regionální identita obyvatel v pohraničí: sborník příspěvků přednesených na konferenci „Evropská, národní či regionální identita?“ konané dne 3. 10. 2003 v Praze*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003.

ZICH, F. *Vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2000.

ZICH, F. *Nositelé příhraniční spolupráce*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1999.

ZIMMERMANN, J. *Erinnerung und Gedächtnis: die Konzepte von Halbwachs, Assmann & Co*. München: GRIN Verlag, 2002.

ZIMMERMANN, V. *Sudetští Němci v nacistickém státě: politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety*. Praha: Argo, Prostor, 2001.

Archivní prameny:

Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani
Fond 451 – Okresní oddělení ČSÚ Chomutov.

Zákony:

Ústavní zákon č. 144/1968 Sb., o postavení národností v Československé socialistické republice

Ústavní dekret č. 33/1945 Sb. II, o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 34/1953 Sb., jímž některé osoby nabývají československého státního občanství

Dekret č. 5/1945 Sb. II, o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů

Dekret č. 12/1945 Sb., o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa

Dekret č. 108/1945 Sb., o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy

Elektronické dokumenty:

Národnostní složení obyvatelstva. Český statistický úřad [online], 2003, [cit. 2008 – 12 – 15]. Dostupné z WWW: <<http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/p/4114-03>>.

7. SEZNAM PŘÍLOH

1. Seznam některých českých a německých názvů obcí
2. Seznam narátorů s pasportizačními údaji
3. Mapa zaniklých obcí v okrese Chomutov

Příloha č. 1

Seznam některých českých a německých názvů obcí

Ahníkov	<i>Hagensdorf</i>
<i>Aussig</i>	Ústí nad Labem
<i>Brunnersdorf</i>	Pruněřov
<i>Brüx</i>	Most
Černovice	<i>Tschernoschitz</i>
<i>Deutsch Kralup</i>	Kralupy
Doupov	<i>Duppau</i>
<i>Eidlitz</i>	Údlice
<i>Duppau</i>	Doupov
<i>Falkenau</i>	Sokolov (dříve Falknov)
<i>Görkau</i>	Jirkov
<i>Graslitz</i>	Kraslice
<i>Grün</i>	Zelená
Hora sv. Šebestiána	<i>Sebastiansberg</i>
<i>Hagensdorf</i>	Ahníkov
Horní Halže	<i>Oberhals</i>
Hradiště	<i>Radis</i>
Chomutov	<i>Komotau</i>
Jáchymov	<i>(St.) Joachimsthal</i>
<i>(St.) Joachimsthal</i>	Jáchymov
Jirkov	<i>Görkau</i>
<i>Kaaden</i>	Kadaň
Kadaň	<i>Kaaden</i>
Karlovy Vary	<i>Karlsbad</i>
<i>Karlsbad</i>	Karlovy Vary
Kláštevec nad Ohří	<i>Klösterle</i>
<i>Klösterle</i>	Kláštevec nad Ohří
<i>Komotau</i>	Chomutov
Kotlina	<i>Köstelwald</i>
<i>Kovářská</i> (dříve Šmídeberk)	<i>Schmiedeberg</i>
<i>Köstelwald</i>	Kotlina
Kralupy	<i>Deutsch Kralup</i>
<i>Kunau</i>	Kunov
Kraslice	<i>Graslitz</i>
Kunov	<i>Kunau</i>
<i>Kupferberg</i>	Měděnec
Květnov (dříve Kvínov)	Kwinau
Kwinau	Květnov (dříve Kvínov)
<i>Laucha</i>	Louchov
Louchov	<i>Laucha</i>
Luditz	Žlutice
Měděnec	<i>Kupferberg</i>
Most	<i>Brüx</i>
Nejdek	<i>Neudek</i>

Neudek
Oberhals
Otvice
Pilsen
Plzeň
Prunéřov
Preßnitz
Přísečnice
Radis
Reischdorf
Rusová (dříve Raišdorf)
Saaz
Sebastiansberg
Schmiedeberg
Sokolov (dříve Falknov)
Sonnenberg
Strupčice
Terezín
Theresienstadt
Trupschitz
Tschernoschitz
Údlice
Udwitz
Ústí nad Labem
Vejprty
Vernéřov
Výsluní
Weipert
Wernsdorf
Žatec
Zelená
Žlutice

Nejdek
Horní Halže
Udwitz
Plzeň
Pilsen
Brunnersdorf
Přísečnice
Preßnitz
Hradiště
Rusová (dříve Raišdorf)
Reischdorf
Žatec
Hora sv. Šebestiána
Kovářská (dříve Šmídeberk)
Falkenau
Výsluní
Trupschitz
Theresienstadt
Terezín
Strupčice
Černovice
Eidlitz
Otvice
Aussig
Weipert
Wernsdorf
Sonnenberg
Vejprty
Vernéřov
Saaz
Grün
Luditz

Příloha č. 2

Seznam narátorů s pasportizačními údaji

Narátoři – nejstarší generace

Jméno	Rok nar.	Rodinný původ/ místo původu	Vzdělání	Rodinný stav	Povolání/ nucené práce (NP)	Důvod vynětí z transferu	Místo/rok konání interview
Janovská	1924	otec Čech matka Němka/ Chomutov	základní německé	vdaná – manžel Čech	kancelářská práce	smíšené manželství	Chomutov / 2008
Horáčková	1926	německá rodina/ Hora sv. Šebestiána	základní české (4), německé (4)	vdaná – manžel Čech	vedoucí mzdové účetny, NP	antifašisté	Chomutov / 2005, 2007
Slavíková	1927	německá rodina, z otcovy strany židovský původ/ Udlice	základní německé	vdaná – manžel Čech	různá – kancelářské práce, prodavačka	židovský původ	Chomutov / 2009
Řeháková	1928	německá rodina/ Stará Role	základní německé nedokončené studium fotografie	vdaná – manžel Čech	cukrárna – později likvidace živnosti	odsun/ návrat za otcem dětí	Klášterec / 2005
Řepová	1928	otec Čech matka Němka/ Žlutice	základní německé	vdaná – manžel Čech	práce v zemědělství	smíšené manželství	Kotlina/ 2007
Rubášová	1929	německá rodina/ Přísečnice	základní německé, nedokončené vyučení	vdaná – manžel Čech	různá, NP	specialisté	Karlovy Vary/ 2008
Neubauer	1929	německá rodina/ Kralupy	základní německé	ženatý – manželka ze smíšeného manželství	různá – šachta, Poldina hut', NP	specialisté	Zelená/ 2010
Haasová	1930	německá rodina/ Pruněřov	základní německé	vdaná – manžel Čech	různá – manuální	strýc byl Čech???	Chomutov / 2010
Kůsová	1930	německá rodina/ Chomutov	základní německé	vdaná – manžel Čech	různá – klobourkár- na, Poldina hut', NP	nebylo dostatečně vysvětleno	Chomutov / 2005
Nowak	1932	německá rodina/ Kovářská	základní německé	ženatý – manželka Němka	řidič, NP	specialisté	Kovářská/ 2007
Tozauer	1932	německá rodina/ Klášterec	základní německé	ženatý – manželka Němka	práce na stavbě, NP	nebyl vypraven transport s antifašisty	Klášterec/ 2005
Grimmová	1933	německá rodina/ Přísečnice	základní německé	vdaná – manžel Němec	továrna	nebyl vypraven transport	Vejprty/ 2010

Berger	1933	německá rodina/ Strupčice	základní německé	ženatý – manželka ze smíšeného manželství	šachta, NP	antifašisté	Chomutov / 2005 Strupčice/ 2008
Blayerová	1934	německá rodina/ Vernéřov	základní německé (5), české (2)	vdaná – manžel Němec	prodavačka	specialisté	Chomutov / 2005,2008
Nečasová	1934	německá rodina/ Jáchymov	základní německé (5), české (2)	vdaná – manžel Čech	neuvedeno	specialisté	Chomutov / 2008
Schwartz	1934	německá rodina/ Kamenná	základní německé (3) české	ženatý – manželka Slovenka	práce v zemědělství	antifašisté	Kamenná/ 2007
Kolář	1934	otec Čech matka Němka/ Vernéřov	základní německé, české, vyučení	ženatý- manželka Češka	soustružník	smíšené manželství	Kláštrec/ 2005
Legerová	1935	otec-Čech matka- Němka/ Strupčice	základní německé (4), české (4)	vdaná – manžel Němec	různá	nebyl vypraven transport	Chomutov / 2005 Strupčice/ 2008
Müller	1937	německá rodina/ Kamenné	základní německé, české	ženatý – manželka Němka	šachta	nebyl vypraven transport	Měděnec/ 2010
Linhartová	1938	německá rodina/ Černovice	základní německé (1), české, středoškolské	vdaná – manžel Čech	účetní	není znám	Chomutov / 2005
Bauerová	1939	německá rodina/ Kunov	základní české	vdaná – manžel Němec	továrna	nebyl vypraven transport	Měděnec/ 2010
Pěkná	1939	německá rodina/ Přísečnice	základní české, vyučení	vdaná – manžel Čech	různá – komunální služby, šachta	specialisté	Kláštrec/ 2010
Šindelářová	1941	německá rodina/ Otvice	základní české	vdaná – manžel Čech	kancelářská práce	specialisté	Jirkov/ 2009
Adamcová	1942	německá rodina/ Chomutov	základní české, středoškolské	vdaná – manžel Čech	účetní	není znám	Chomutov / 2008
Dvořáčková	1943	otec Čech, matka Němka/ Strupčice	základní české, vyučení	vdaná – manžel Slovák	prodavačka	smíšené manželství	Strupčice/ 2008
Hoffmannová	1943	německá rodina/ Chomutov	základní české	svobodná	svačinářka	antifašisté	Chomutov / 2005
Ulrichová	1945	německá rodina/ Udlice	základní české, středoškolské	vdaná – manžel Čech	průvodkyně	smíšené manželství	Chomutov / 2005

Narátoři – střední generace

Weber	1947	česko-německý původ/Strupčice	vyučení	manželka Němka	zedník	Chomutov
Puschner	1947	německý původ/Verněřov	středoškolské	manželka Česka	televizní mechanik	Kláštorec/2007
Vágner	1948	českoněmecký původ/Rusová	vyučení	manželka Němka	řidič	Vejprty/2010
Zikmundová	1951	česko-německý původ/Výsluní	středoškolské	manžel Čech	učitelka ve školce	Výsluní/2007
Koukal	1951	česko-německý původ/Chomutov	vyučení	manželka Česka	šachta	Loučov
Klement	1951	česko-německý původ	středoškolské	manželka Česka	podnikatel	Chomutov/2009
Řeháková	1952	česko-německý původ/Kláštorec	středoškolské	manžel Čech	služby	Kláštorec/2005
Franková	1957	česko-německý původ/Verněřov	vyučení	manžel Němec	dělnice	Chomutov/ 2005,2008
Schneider	1961	německý původ/Strupčice	vyučení	manželka Česka	klempíř	Strupčice/2009
Spurná	1966	česko-německý původ/Most	vyučení	manžel Čech	prodavačka	Jirkov/2009

Narátoři – nejmladší generace

Miroslav	1979	česko-německý původ/Kadaň	středoškolské	svobodný	strojírenství	Kadaň/2005
Anna	1980	česko-německý původ/Kláštorec	vysokoškolské	svobodná	učitelka	Kláštorec/2005
Věra	1981	česko-německý původ/Kláštorec	středoškolské	svobodná	zdravotní sestra	Kláštorec/2005
Tomáš	1985	česko-německý původ/Jirkov	vysokoškolské	svobodný	studium	Jirkov/2009
Ingrid	1987	německý původ/Chomutov	středoškolské	svobodná	zdravotní sestra	Chomutov/2005, 2009
Vojta	1987	česko-německý původ/Strupčice	vysokoškolské	svobodný	studium	Strupčice/2009
Michal	1988	česko-německý původ/Kláštorec	vysokoškolské	svobodný	studium	Kláštorec/2010

Mapa zaniklých obcí v okrese Chomutov [Binterová 2000]

